Geshov, Ivan Evstratiev
Spomeni iz godini na
borbi i pobîedi

DR
85
.5
G4 A2

Purchased for the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

from the

KATHLEEN MADILL BEQUEST

П. Абрашевъ

ИВ. ЕВ. ГЕШОВЪ

СПОМЕНИ

ИЗЪ

ГОДИНИ НА БОРБИ И ПОБѢДИ

СОФИЯ,
Кооперативна печатница „Гутенбергъ“
1916.

Geshov, Ivan Evstratiev

ИВ. ЕВ. ГЕШОВЪ

pomeni iz godini na borbi i pobiedi

СПОМЕНИ

ИЗЪ

ГОДИНИ НА БОРБИ И ПОБѢДИ

СОФИЯ,
Кооперативна печатница „Гутенбергъ"
1916.

DR
85
.5
G4A2

Дѣтинство и Младость

Не за прьвъ пжть взимамъ азъ перото за да разкажа мои спомени. Вь разтояние на четвъртъ вѣкъ, взехъ то за да напиша моитѣ *Записки на единъ Осжденъ*, моитѣ спомени по участието ми въ събитията, които приготвиха първата освободителна война и по страданията ми прѣзъ нея; взехъ го за да опиша борбитѣ и побѣдитѣ по побългаряването на Източна Румелия и по нейното съединение съ България; взехъ го най-послѣ за да кажа истината по балканския съюзъ и по втората освободителна война. И ако днесъ азъ взимамъ пакъ това перо за да сложа на книга споменитѣ ми изъ моето дѣтинство и моята младость, правя то защото мисля, че нѣма въ историята на човѣчеството събитие по-велико отъ възкръсването на единъ народъ. И ние, чиято люлка се залюлѣ при пѣснитѣ за пробуждане на българския народъ, сме длъжни да кажемъ това, що помнимъ по това пробуждане. Кога зора се сипне, кога пролѣть дойде, кога природата се пробуди, всѣка слънчева лжча, всѣка пжпка цвѣте, всѣка капка роса е часть отъ тая зора, отъ тая пролѣть, отъ тая природа. И всѣка българска душа, разтворена въ третята четвърть отъ деветнадесетия вѣкъ, е часть отъ възкръсналия български народъ. Та не единъ баналенъ автопортретъ, а единъ исторически документъ е, мисля, всѣко описане на растежа и развоя на тая душа; какво сѣме е тя получила, за какъвъ плодъ се е готвила; какъ е тя цъфнала и вързала; какви идеали си е ковала, какъвъ основенъ завѣтъ си е поставила; какъ е тя била повикана на подвижничество за отечеството, на служене народу; и какъ е тя най-послѣ съ него страдала и тържествувала.

Дѣтинство

Дѣвствени отъ всѣкакъвъ споменъ сж първитѣ двѣ години отъ моето дѣтинство. Колкото и да търся, азъ не

намирамъ въ паметьта си ни най-малка диря отъ нѣкаква случка, която да ми е направила впечатление прѣзъ тѣхъ. Бѣла страница е тя за нея епоха.

Роденъ на 8/20 февруари 1849, азъ карахъ третята си година когато баща ми тръгна за Цариградъ, отъ дѣто се върна въ 1852. И прѣзъ неговото отсѫтствие ме сполетѣ злополуката, която ми остави първия мой дѣтински споменъ.

Помня мѣстото, помня и врѣмето.

Мѣстото — дворътъ на пловдивската ни кѫща, единъ дългъ, тѣсенъ, непривѣтливъ дворъ. На югъ единъ високъ зидъ, като че нарочно вдигнатъ за да прѣчи на слънцето да надниква въ кѫщата. На изтокъ пѫтнитѣ врата, на западъ готварницата. На сѣверъ кѫщата, съ двойна каменна стълба за горния етажъ.

Врѣмето—единъ топълъ лѣтенъ день. Възсѣдналъ на тояга като на конь, азъ крача изъ двора, катера се и по стълбата, викайки, че отивамъ да срѣщамъ баща си. И се спрѣпвамъ, падамъ и си пуквамъ главата. Плачъ и ридание. Хокания отъ мама, милвания отъ сестритѣ, винаги готови да прощаватъ на по-малкитѣ, за да прощаватъ и тѣмъ по-голѣмитѣ.

Пукването на главата ми не е единствената дѣтинска зла случка, която ми е останала въ паметьта. Не се е заличилъ отъ нея и споменътъ на друго прѣмеждие, прѣкарано въ моето дѣтинство. По гроздоберъ една година, когато майка ми варѣше въ двора тъй наречения въ Пловдивъ *речелъ*—петмезъ съ рѣзъни отъ разни овощия —азъ, играйки около огъня и тавата съ врѣлото варене, плъзнахъ се, паднахъ въ нея и си изгорихъ цѣлата рѫка до лакъта. И помня, че дълго врѣме нощѣ ме будѣха за да ми промѣняватъ прѣвръзката съ бѣлата като млѣко вода, която нашиятъ домашенъ лѣкарь и првъв братовчедъ на майка ми, покойниятъ д-ръ Стоянъ Чомаковъ, бѣ ми тогава прѣдписалъ. Голѣми бѣха грижитѣ за мене и на родители и на лѣкаря, тъй като почти всички мои сестри и братя умираха прѣди да прѣскочатъ своята двѣгодишна възрасть. Отъ единадесеть дѣца ние останахме само двѣ.

Защо теглата се вътлпяватъ въ дѣтската паметь по-лесно отъ колкото удоволствията? Никакво особено приятно събитие не ми е останало въ ума отъ моето дѣтинство. Първъ синъ на моитѣ родители, първо мѫжко чедо въ сѣмейството на четирмата Гешовци, които, подъ

фирмата бр. Гешови, играха прѣзъ почти половинъ столѣтие (1830—1880) извѣстна роля въ българския търговски свѣтъ и въ българското възраждане, азъ бѣхъ наистина прѣдметъ на постоянни нѣжни грижи и непрѣкжснати мили обноски отъ страна на родители и роднини. Но тая атмосфера на любовь никога не е била разклащана отъ нѣкакво такова радостно сътресение, което да ми остави неизгладима диря въ паметьта.

Слѣда въ тая паметь намирамъ азъ отъ друго едно чувство — чувството на любопитство, когато се оглеждахъ на огледало. Като че гатанка прѣдставляваше за мене отразеното въ огледалото мое лице. И азъ се мжчехъ да отгатна тия гатанки. Отъ дѣ идешъ, бре ти? Като че питахъ азъ малкия господинъ, когото виждахъ въ огледалото. И защо идешъ? И като че вѣчната загадка на човѣчеството — защо се раждаме, защо живѣемъ — се изправяше прѣдъ мене като непроницаемъ сфинксъ. И тоя демонъ-душитель, сфинксътъ, олицетворение, споредъ гръткото баснословие, на неизбѣжната сждба, ме давѣше още въ крѣхката ми възрасть. Не изядаше ли той, все споредъ гръцката митология, всички ония, които не можаха правилно да отгатнатъ неговата гатанка?

Пръвъ споменъ несвързанъ съ моята малка личность ми остави Кримската война. Смжтно, неясно си спомнювамъ азъ разказитѣ на домашнитѣ ми за нея, особено въ Марково, ближното до моя роденъ градъ село, дѣто прѣзъ горещитѣ мѣсеци на 1855 г. ние сѣмейно бѣхме отишли да лѣтуваме. И отпослѣ вечерь дълго врѣме азъ слушахъ баща ми да ми разправя, какъ Русия се бранѣше отъ три християнски държави, съюзени съ турцитѣ за да я накаратъ да се откаже отъ намѣрението си да ни защищава отъ нашата потисница.

Свърши се войната. За нейния край и за мира, който тогава се сключи, азъ нищо не помня, при всичко, че свършъкътъ на Севастополската война съвпаца съ едно важно въ моя животъ събитие. Въ 1856 год. ме пратиха на учение. Моятъ пръвъ учитель бѣ гъркъ, Чолакътъ, който учеше дѣца въ една стая при гръцката черкова св. Димитъръ. Усвоихъ азъ при него азбуката, но да чета, не мога да кажа че научихъ. Помня, какъ даденото менъ за урокъ четиво азъ туряхъ моята сестра да го прочита, изучвахъ го изустъ и го декламирахъ прѣдъ учителя, като че го четѣхъ Подиръ нѣколко мѣсеца такова папагалско учение, баща ми ме прати въ пловдивското българско училище.

Живи сж още мнозина отъ възпитаницитѣ на това прочуто въ свое врѣме пловдивско българско училище св. Кирилъ и Методи, наречено още и „централно", по устройството и ролята на което толкозъ цѣнни свѣдѣния се изнесоха въ 1896 отъ Иоакимъ Груевъ (въ *Български Прѣгледъ*) и напослѣдъкъ въ двата тома, обнародвани отъ нашата Академия и озаглавени: *Изъ Архива та на Найденъ Геровъ*. Отворено въ 1850, въ здание, подарено отъ Стоянъ Теодоровичъ Чалъковъ (братъ на моя дѣдо по майка, Нешо Т. Чалъковъ) и поддържано съ лихвитѣ на пари, събрани отъ пловдивски българи и съ други приходи, това висше учебно заведение, както го нарича Найденъ Геровъ, въ едно писмо отъ 15 юли 1853 до Александъръ Петровъ Озеровъ, е имало за цѣль да образува свещеници и учители за пловдивската епархия. Първъ неговъ директоръ и главенъ учитель е билъ самъ Найденъ Геровъ. Когато, вслѣдствие на Кримската война, той е билъ принуденъ въ 1853 да напустне България, на негово мѣсто билъ назначенъ братъ му, Костадинъ Геровъ. Три години е учителствувалъ послѣдниятъ. Въ 1856, между други писма по това училище, ние намираме едно отъ Петербургъ съ дата 31 августъ, отправено отъ самия Найденъ Геровъ до „почтенитѣ господари бр. И. Гешови", съ което имъ се прѣпоржчва да цѣнятъ Иоакимъ Груевъ за учитель въ пловдивското училище, на мѣстото на Костадинъ Геровъ, заминалъ за Русия да свърши тамъ университета. Попитанъ отъ Найденъ Геровъ, още на 5 май 1856, далѝ би приелъ тоя учителски постъ, покойниятъ Иоакимъ Груевъ отговаря Герову на 29 май сжщата година. И любопитенъ е тоя отговоръ. „Отъ врѣме, казва Груевъ, азъ съгледахъ, какъ наспроти тежината на работата на нашитѣ училища, ползата е весма малка и успѣхътъ още пó-малъкъ, затова бѣхъ си наумилъ вече да се оставя отъ учителското си звание и да потърся случай за да влѣза, ако е възможно, въ друга нѣкоя работа. Но азъ ще отида въ Пловдивъ, ако ме повикатъ настойницитѣ."

И тѣ го поканиха. И той отиде. И тъй като братя Гешови бѣха „настойницитѣ", къмъ които Геровъ се отправи за тая покана, неизлишно ще бжде, мисля, да се кажатъ тукъ нѣколко думи за тѣхъ.

Родени, въ началото на миналия вѣкъ, въ Карлово, четирмата братя Гешови — Христо, Евстрати, Димитъръ и Стефанъ — бѣха синове на Ив. Гешовъ (1770—1842), отъ Карлово, и на Анна Фратева (1775—1857), отъ Сопотъ.

Дѣдо ми ималъ двама братя, Димитъръ и Стойчо, и двѣ сестри, Трена и Дона, послѣднята отъ които, женена за Андрея х. Василевъ, била майка на познатия отпослѣ Д-ръ Ив. Богоровъ. Първенецъ въ родния си градъ, Ив. Гешовъ е разбиралъ въ най-добрия смисълъ на думата длъжностьта на единъ първенецъ. Той се е старалъ прѣди всичко за образованието на дѣцата. Нему се дължи повикването въ Карлово като учители първо на Анастасъ Владо, куцовлахъ отъ Велесъ, при когото се учили Христо и Евстрати Гешови, а послѣ на Райно Поповичъ, отъ Котелъ. Около послѣдния, познатъ нашъ труженикъ по народното възраждане, се събрали млади не само отъ Карлово, но и отъ други градове. Тамъ били двамата по-малки синове на Ив. Гешовъ, Димитъръ и Стефанъ, братовитѣ му синове, Христо и Иванъ Д. Гешови и Атанасъ Стойчовъ Гешовъ, тамъ били още Евлоги и Христо Георгиеви, Ботю Петковъ (бащата на героя Хр. Ботьовъ), Парашкева Дамяновъ, всички отъ Карлово, както и Иванъ и Георги Шопови, Димитръ Х. Несторовъ и Генко Ив. Поповъ, отъ Калоферъ, Калистъръ Хамамджиевъ, отъ Сопотъ, Гандо (Гавраилъ) Кръстевичъ и Сава Стойчевъ (Раковски), отъ Котелъ. Свършили началното си образование при Анастасъ Владо, двамата по-голѣми братя Гешови, още непълнолѣтни, се прѣмѣстили въ Пловдивъ и почнали да търгуватъ. Изнасяли за Галацъ и Браила оризъ, мешини, сахтяни, гайтанъ, аби. Баща ми ходилъ да ги продава тамъ, ходилъ и въ Бесарабия. Затова и въ 1829, въ врѣмето на руско-турската война, падналъ боленъ въ Измаилъ отъ чума. Подиръ нѣкоя година извѣстниятъ търговецъ отъ Калоферъ, Христо Хината, и зетьоветѣ му Стефанъ Мутевъ (баща на познатия отпослѣ Д. С. Мутевъ) и Стоянъ Тошковъ, поискали чича Христа да имъ писарува. Той осталъ при тѣхъ три-четире години, додѣто тѣ се прѣселили въ Одесса и прѣпоръчали чича и баща ми да продължаватъ водената отъ тѣхъ търговия въ Виена. Скоро и третиятъ братъ, Димитъръ, отишълъ при Христа и Евстратия, а въ 1834 г. и най-малкиятъ братъ, Стефанъ, се сдружилъ съ братята си, като вложилъ въ съдружието авансиранитѣ отъ дѣда 1000 гроша. И фирмата бр. Гешови замечтала да разшири кръга на своитѣ операции. Въ 1835 баща ми билъ пратенъ въ Виена, дѣто отворилъ клонъ на къщата и отъ дѣто пращалъ въ Пловдивъ мануфактурни стоки — демикотона, фесове, синило, кърмъзъ и пр. — а продавалъ изпровожданитѣ отъ братята му южнобъл-

гарски издѣлия — гюлово масло, кордовани, сахтяни, мешини пр. Въ 1838 г. баща ми се върналъ отъ Виена и се оженилъ за Харитина Нешова, дъщеря на копрившкия голѣмецъ Нешо Т. Чалъковъ*) и на калоферката Лала Иванова, и първа братовчедка по баща на най-виднитѣ копривщенци — на Чалъковци, Чомаковци, Каравеловци и Догановци. На мѣстото на баща ми въ Виена отишелъ чичо Димитъръ, който се тежко разболѣлъ тамъ, та се принудилъ да се върне въ 1847, като прѣдалъ виенското заведение на братовчеда си Хр. Д. Гешовъ, често споменуванъ отъ Найденъ Геровъ въ писмата, обнародвани отъ нашата Академия. Въ сжщата година Христо и Стефанъ Гешови отишли въ Цариградъ да отворатъ тамъ клонъ на фирмата. Христо се върналъ скоро, а Стефанъ управлявалъ заведението до 1851, когато се замѣстилъ отъ баща ми. Послѣдниятъ не прѣстоялъ много, тъй като се разболѣлъ, та билъ принуденъ да се върне въ Пловдивъ още въ 1852. Въ Цариградъ отишелъ Димитъръ, който непрѣкжснато управлявá цариградското заведение на Бр. Гешови до 1877, когато бѣ принуденъ, вслѣдствие на войната, да напустне Цариградъ. Подиръ войната кжщата, силно пострадала отъ кризата, се закри. Научени на ра-

---

*) Чалъковъ (или Чалоглу), „голѣмъ и заможенъ родъ въ Копривщица и Пловдивъ", казвá за тѣхъ издательтъ на писмата изъ архивата на Найденъ Геровъ. Интересни писма има въ тѣхъ и отъ дѣда ми, Нешо Чалъковъ. „Писмата сж писани, казва г. „Тодоръ Панчевъ, издательтъ, на хубава староврѣмска дебела „книга, безъ да е спартосвана; писмото и редоветѣ сж прави, на„бити и наредени като бисеръ; въобще съ хубаво краснописание". Толкозъ за дѣда ми. Колкото за Чалъковия родъ изобщо, за него писá по-подробно покойниятъ Иоакимъ Груевъ, въ своя „споменъ за Чалъковци", въ *Български Прѣгледъ* (година III, книга III). Въ сжщото списание (година III, книга VII—VIII) Иоакимъ Груевъ помѣсти и своитѣ спомени върху „Епархийското въ Пловдивъ училище Св. Кирилъ и Методи". Въ тая своя статия Груевъ дава прѣвода отъ гръцки на писмото, което пловдивскитѣ българи подали на 4 априлъ 1850 г. на гръцкия въ Пловдивъ владика за да искатъ български учитель. Пръвъ е подписалъ това писмо Стоянъ Т. Чалъковъ, втори Салчо Ив. Чомаковъ, а трети бр. Гешови (Христо, Евстрати и Димитъръ). При подписката за училището Св. Кирилъ и Методи бр. Гешови дали 3000 гр. Бр. Гешови сж служили като касиери на училището отъ 1856 до 1859 г. Каква роля въ Цариградъ сж играли бр. Гешови се вижда между другото и отъ факта, споменатъ отъ покойния Илия Цановъ въ неговитѣ записки. Подиръ въстанието въ Видинско прѣзъ 1850 г. пристигналъ въ Видинъ единъ извънреденъ комисаръ на Високата Порта за да въведе реформи Той билъ близъкъ приятель на Стефанаки бей Богориди и по прѣпоржка на послѣдния, занесалъ писмо до видинскитѣ първенци отъ бр. Гешови.

бота, при всичко че стари вече, братя Гешови мжчно понасяха нѣманего на занятия. И тѣ залинѣха. Най-напрѣдъ почина, въ 1882, най-стариятъ отъ тѣхъ, Христо. Почитанъ отъ всички за своя умъ и характеръ, той дълги години служи като прѣдседатель на пловдивската българска община. До него отправяше своитѣ писма покойниятъ Д-ръ Ст. Чомаковъ, който бѣ прѣдставитель на тая община въ Цариградъ прѣзъ врѣмето на тъй нарѣчения Черковенъ въпросъ. Подиръ него се помина въ 1887 третиятъ братъ Димитъръ, много заслужилъ по сжщия черковенъ въпросъ като български първенецъ въ Цариградъ, дѣто часто влизá и въ българо-гръцки комисии за уреждане на казания въпросъ. Баща ми почина въ 1888, а чичо Стефанъ въ 1907.

Отъ многобройнитѣ синове на четирмата братя (Христо остави петь сина и една дъщеря, Евстрати единъ синъ и една дъщеря, Димитъръ единъ синъ и двѣ дъщери, Стефанъ четири сина и три дъщери) които всички — съ изключение на Ив. Д. Гешовъ — минаха прѣзъ Пловдивското българско училище, азъ прьвъ постжпихъ въ него. Тогавашното здание на това училище не сжществува вече. Събори се то, и на мѣстото му се построи пловдивската дѣвическа гимназия. Но азъ като че и днесъ го имамъ прѣдъ очитѣ си. Една слѣпа улица, срѣщу кжщата на Найденъ Геровъ. Въ дъното на улицата вратата на училището: на лѣво, като влѣзешъ, широкъ и дълбокъ дворъ, направо, сградата на училището. И каква сграда! Една изба, съ двѣ стаи отъ странитѣ, стаи, въ които живѣеха пансионеритѣ на главния учитель, Иоакимъ Груевъ, и въ които, въ скоби казано, азъ се запознахъ съ Василъ Левски. А надъ тая изба, надъ тия стаи, единъ едничъкъ етажъ, съ единъ обширенъ салонъ, въ който бѣха наредени чиноветѣ за началнитѣ ученици, и съ двѣ стаи отпрѣдъ и двѣ стаи отзадъ. Отпрѣднитѣ стаи служеха за канцеларии на училището, за спалня на Груева, а дирнитѣ за класни на ученицитѣ отъ срѣдното училище.

Не сж бистри споменитѣ ми за моето ученичествоване въ първоначалното училище. Учихъ азъ въ него при Груева, учихъ при Славиди, учихъ въ послѣднитѣ години и при Никола Ковачевъ, отъ Сопотъ. Къмъ мене всѣкога снизходителенъ, къмъ други послѣдниятъ по нѣкога — когато го сърдѣха — бѣ лютъ. Затова и съ присжщата на младитѣ непочтителность нѣкои отъ другаритѣ ми бѣха му прикачили прѣкора *чушката*.

Въ класното училище влѣзохъ много по-късно. Кога, не помня. Тамъ всичко, освѣнъ езицитѣ, прѣподаваше И. Груевъ. Страхопочитанието, което тоя тъй многозаслужилъ труженикъ по българската просвѣта бѣ вдъхналъ на всички ученици, бѣ голѣмо. Когато, съ вирната глава, съ намѣтната, зимѣ, връхна дрѣха, съ бързъ ходъ, той влизаше въ салона за да мине прѣзъ него въ класнитѣ стаи, неговото отеческо назидание — „не гълчете“ — дѣйствуваше толкозъ бързо, колкото и ефикасно. Ние всички се смълчавахме. Салонъ и класни стаи чувствуваха, че не учитель гръмовержецъ, а жрецъ на храмъ влизаше за да свещенодѣйствува въ него.

Въ тоя скроменъ храмъ на българската наука прѣкарахъ азъ осемь честити години Учихъ азъ тамъ, прѣди всичко, четире езика — българския, гръцкия, турския и французкия — гълтахъ „първи познания“ — това бѣ заглавието на едно ржководство издадено отъ Иоакимъ Груевъ — по всевъзможни прѣдмети, често черпени отъ него въ познатитѣ по онова врѣме Cahiers d'une Elève de S'Denis и не мога да кажа, че азъ щѣхъ да излѣза изъ неговитѣ ржцѣ по подготвенъ за висше образование ако програмата му бѣ по-планомѣрна, по-систематична. Напротивъ. Милиятъ еклектизъмъ, който прѣдседателствоваше при избора на прѣдметитѣ, що Груевъ ни прѣподаваше, като че разви у мене и у моитѣ другари онова всестранно любопитство, оня ненаситенъ гладъ за разнообразна наука, които отпослѣ тъй много допринесоха за да се развиемъ ние и се приготвимъ да станемъ това, що станахме. Ще се почудятъ, може-би, днешнитѣ наши педагози, като чуятъ, че въ лѣто Христово 1863 въ пловдивското срѣдно българско училище намъ се прѣподаваха, освѣнъ историята на изящнитѣ художества, и прѣдмети като статистиката, бѣлѣжкитѣ по която, давани намъ за прѣписване, азъ и до днесъ пазя чисто прѣписани и подвързани. И като прѣлиствамъ сега тия мои демографически бѣлѣжки, азъ се питамъ, дали не е допринесла и тая дисциплина, прѣподавана намъ въ четиринадесетгодишната ни възрасть, да се усили вродената у мене обичь за факти и цифри.

Освѣнъ български, Груевъ прѣподаваше и турски. За французки и гръцки имахме други учители, покойнитѣ Славиди (добъръ българинъ, въпрѣки гръцкото окончание на името му) и Зафировъ. Безсистемно може би и тѣ прѣподаваха. Безслѣдно изчезна изъ нашитѣ училища Олендорфовата метода, по която се учехме французки. Но

азъ по нея се научихъ да чета и говоря по французки по́-добрѣ може-би отъ колкото се учатъ днешнитѣ ученици на нашитѣ гимназии. Въ 1863 вече, безъ да имамъ никого у дома или въ роднинска кѫща, който да ми говори французки, азъ можехъ да водя разговоръ на тоя езикъ. Бѣхъ се абониралъ и на французкия еженедѣленъ вѣстникъ, популярния тогава Voleur тъй нарѣченъ защото нищо оригинално не помѣстваше, а крадѣше отъ други списания всичко, що намѣрѣше интересно. Четѣхъ и българофилския цариградски вѣстникъ, Courrier d'Orient, и се възхищавахъ отъ неговата защита на народа ни. Гръцки говорѣхъ и прѣди да встѫпя въ училището. Тамъ го научихъ и писменно. И трѣбва да призная, че доста се ползувахъ отъ четене на гръцки книги, много по-многобройни тогава отъ българскитѣ. Многобройни, па и достѫпни, тъй като имахме въ Пловдивъ гръцки книжарници, когато изписването на французки и руски книги бѣ много по-мѫчно. Особено обичахъ азъ да чета гръцкитѣ биографии на тѣхнитѣ стари славни мѫже. И колкото се възхищавахъ отъ добродѣтелитѣ на нѣкои отъ тѣхъ, толкозъ се възмущавахъ отъ непризнателностьта на тѣхнитѣ съграждани спрѣмо тѣхъ. Какъ атинянитѣ заточиха праведния Аристидъ, какъ тѣ отровиха мѫдрия Сократъ— ето прѣстѫпления, които азъ осѫждахъ толкозъ по-живо че при едва що почналата у насъ борба противъ гърцитѣ, ние дирѣхме причина да ги критикуваме. Малко азъ мислѣхъ тогава, че непризнателностьта не е само гръцки порокъ. Казахъ порокъ и съмъ длъженъ, мисля, да добавя, че ако гърцитѣ, като другитѣ народи, иматъ пороци, тѣ безспорно обладаватъ и една завидна, унаслѣдена отъ тѣхнитѣ прадѣди, добродѣтель — патриотизма. И днесъ има учени класици, които поддържатъ, че гръцката древность е най-добрата школа за любовьта къмъ отечеството. Не дължатъ ли и нашитѣ дѣйци отъ по-старото поколѣние своя безкористенъ патриотизъмъ на факта, че учиха старогръцки, че се надпрѣварваха съ гърци?

Колкото за турския езикъ, малкото, що бѣхъ научилъ отъ него, заборавихъ прѣзъ седемгодишното си прѣбивание въ Англия. И слѣдъ моето завръщане отъ тамъ, въ 1872, азъ трѣбваше да го уча отново.

Скѫпи ми сѫ споменитѣ отъ Пловдивското училище, защото тамъ, при една благоприятна атмосфера отъ учителски грижи и другарски симпатии къмъ мене, се посѣ, поникна и порастна доброто сѣме на любовьта къмъ

науката. Скжпи ми сж тѣ още и защото въ ония години на борби за народни правдини, на подвизи за народно възраждане, ние, ученицитѣ, се научихме да гледаме на живота не като на арена, въ която хората се борятъ само за лични облаги, а като на бойно поле, въ което трѣбва да се извоюватъ по-възвишени блага. Въ никой градъ на България чувството на алтруизма, идеята на всестранно народно освобождение не се култивираха тъй систематично и тъй интенсивно, както въ Пловдивъ. И центъръ на тая култура бѣ училището. Въ него ние отъ малки още се учехме да сме патриоти, отъ малки още участвувахме въ народната борба. Не бѣхъ още свършилъ десетата си година, когато азъ се намѣрихъ въ една формена битка въ самата черкова Света Богородица. Тая битка за нейното побългаряване прѣди години азъ описахъ въ страницитѣ на списанието *Денница* (1891). И за неизлишно смѣтамъ тоя споменъ да помѣстя и тукъ. Ето го.

— Въ драмата на народното ни възраждане, Schicksal und eigene Schuld — сждба и собственна вина — много капризно сж разпрѣдѣлили ролитѣ между разнитѣ градове на отечеството ни. Когато едни отъ тия градове, които най-напрѣдъ сж се явили на сцената, сж изчезнали отъ нея безшумно и безбѣдно, други сж се мѣрнали на края и сж получили мжченически роли. Кой не знае трагическата участь, която сполетѣ Батакъ, Перущица и Сопотъ, Карлово, Калоферъ и Стара-Загора? Прѣди тѣхъ и други сж се подвизавали въ народната борба, и други сж служили на народното дѣло. Но една благосклонна сждба види се да ги е закриляла отъ всѣка бѣда. Като едни честити борци, които сж се излагали на огъня безъ да се опарятъ отъ него, тѣ сж оцѣлѣли неповрѣдени отъ катастрофата, която повали на земята тѣхнитѣ нещастни съсѣди.

Въ първата фаза отъ борбата за народното ни освобождение, въ похода ни срѣщу гръцкия духовенъ хомотъ, три града сж играли първи роли: Търново, Видинъ и Пловдивъ. И тритѣ тия центра сж излѣзли цѣли-цѣлнинички изъ народната борба, и нейниятъ историкъ ще може да я изучва на самитѣ сцени, дѣто тя се е разигравала, отъ самитѣ дѣйци или потомцитѣ на дѣйцитѣ, които сж се отличили отъ нея. И отъ това изучване, ако се не лъжа, ще излѣзе тая истина — че ако Търново и Видинъ сж почнали по рано войната, Пловдивъ по-продължително и по-упо-

рито се е борилъ въ нея. Търново и Видинъ захванаха наистина неприятелскитѣ дѣйствия срѣщу своитѣ гръцки владици Панарета и Венедикта помежду 1840 и 1850, когато Пловдивъ не обяви война на своя Хрисанта освѣнъ въ 1852. Но борбата на Търново и Видинъ имá прѣмалѣвания и прѣмирания; тя не слѣдва съ сжщата енергия до края на черковния въпросъ; нѣкои отъ дѣйцитѣ въ нея не всѣкога можаха да устоятъ на изкушенията, съ които многогрошни и многогрѣшни гръци владици умѣха да ги изгалатятъ. Въ Пловдивъ, напротивъ, враждебноститѣ траяха непрѣкжснато и неослабно до учрѣждението на българската Екзархия. Кой не е чулъ, че Пловдивъ, единственъ между другитѣ центрове на България, поддържá своя прѣдставитель въ Цариградъ, г. Д-ръ Чомаковъ, до самото избиране на първия български Екзархъ?

Двѣ причини могатъ да се приведатъ за храбростьта и упоритостьта на пловдивскитѣ българи въ похода имъ срѣщу гръцкото робство.

Първата причина е присжтствието въ Пловдивъ, още отъ началото на народното ни скопитване, на влиятелни, честни и патриоти българи първенци. Много наши писачи, когато разправятъ за положението ни въ турско врѣме, сж навикнали да се произнасятъ съ прѣзрѣние за тогавашнитѣ наши първенци, многоохуленитѣ чорбаджии. Нѣкои отъ тия чорбаджии трѣбва дѣйствително да не сж били образци отъ патриотически добродѣтели, откакъ родолюбци като О. Неофита Бозвелиятъ сж намѣрили за нуждно да ги нашибатъ съ безпощадна строгость. Познати сж енергическитѣ думи, съ които тоя пръвъ борецъ за черковната ни независимость, въ своята *Мати Болгарія*, бичува тогавашнитѣ ни чорбаджии. „На всичкитѣ ни, казва той, народносъсипни, бѣди и напасти они, поразници, сж ядоотровната, чумохолерната, тлетворна и всепагубна причина“. „Не съсипва гората топорътъ, а топоришката“, пише сжщиятъ патриотъ страдалецъ въ едно отъ своитѣ писма. Безпристрастната история едва ли ще потвърди тия толкозъ общи колкото и тежки обвинения, хвърлени безразборно противъ всичкитѣ българи първенци, съврѣменници на едни бурни и буйни епохи, въ които често е по-мжчно да познае човѣкъ длъжностьта си, отъ колкото да я изпълни. Тя особено за пловдивскитѣ ще каже, вѣрвамъ, че съ своето влияние и залѣгане тѣ можаха да повлѣкатъ цѣлото българско население съ себе си, а съ своята доблесть и честность — да устоятъ на всичкитѣ изкушения, на всичкитѣ интриги противъ тѣхъ и противъ

светото тѣмъ дѣло. Патриотизмътъ на нѣкои отъ тия първенци бѣше наслѣдственъ у челядитѣ имъ. Народното знаме се прѣдаваше отъ баща на синъ и синътъ излизаше патриотъ горещъ и безкористенъ като бащата. Съ подобни дѣйци, изходътъ на борбата не можеше да подлѣжи на съмнѣние. Не е ли рекалъ Байронъ, че такава борба всѣкога се спечелва?

For Freedom's battle once begun,
Bequeath'd by bleeding Sire to Son,
Though baffled oft is ever won. *)

Втората причина на неустжпчивото ожесточение, съ което пловдивскитѣ българи се бориха срѣщу гръцкото господаруване, бѣше сжществуването на единъ силенъ гръцки елементъ въ Пловдивъ. Въ градове, дѣто нѣмаше гърци, тѣхното духовно иго не обличаше въ очитѣ на народа ни умразнитѣ форми, които то прѣдставляваше въ центрове дѣто, съ своето оскърбително голѣмене, съ своето обидно прѣзрѣние на всичко българско, съ своето безцеремонно заграбване на всички общи здания, вдигнати и поддържани повечето съ български пари, гърцитѣ дразнѣха и възмущаваха своитѣ другородни съграждани. И никждѣ българитѣ нѣмаха толкозъ право да бждать възмутени и раздразнени колкото въ Пловдивъ. Една въпиюща несправедливость тукъ биеше въ очи, поразяваше при пръвъ погледъ. Осемь православни черкови и два параклиса броеше тоя градъ, съградени почти всичкитѣ съ български потъ и имотъ. И отъ тия десеть храма, само два бѣха български и тѣ се намираха въ прѣдградията. Въ самия градъ, при всичко, че българитѣ бѣха четире пжти по-многобройни отъ тъй нареченитѣ гърци — прѣброяването на 1880 доказа това — всичкитѣ храмове бѣхж гръцки.

Това възмутително безправие трая додѣто трая и грозниятъ вѣковенъ сънь на нашето духовно робство. Нѣмахме право ние, пловдивци, тогава да се молимъ. Други се молѣха за насъ. Молбата на български бѣ грѣхъ, борбата за българско богослужение бѣ прѣстжпление. Но когато се пукна и за насъ зората, когато и ние се събудихме, това позорно неравенство прѣдъ Бога блѣсна въ всичката си грозота. Пловдивскитѣ българи скокнаха да си извоюватъ правото за молитва. И единъ отъ най-забѣлѣжителнитѣ

*) „Защото борбата за свобода, веднажъ почната, завѣщана отъ окървавенъ баща на синъ, ако и често да се спъва, всѣкога се спечелва". *Гяурътъ, Откъслекъ отъ една турска приказка.*

епизоди на тѣхната борба противъ гръцкото надмощие бѣше побългаряването на св. Богородица, сегашната българска съборна черкова въ Пловдивъ.

Бѣше кждѣ края на 1859. Гръцка бѣ тогава тая черкова, която отъ тридесеть и една година насамъ е видѣла въ четиретѣ си стѣни нѣкои знаменателни сцени отъ най-новата ни история. Гръцка бѣ тя по езика, който се четѣше въ нея, но българска по огромното мнозинство на богомолцитѣ, които всѣка недѣля, всѣкой праздникъ се трупаха въ нея, и на ктиторитѣ и приложницитѣ, които бѣха жертвували за нейното съграждане. Въ нея се черкуваха не само многобройнитѣ нейни българи енорияни, но и неизброимитѣ постоянни и непостоянни жители на пловдивскитѣ ханища и пазарища, които се падаха най-близу до нея. Колкото за факта, че почти изключително съ български пари се бѣ направила тая черкова, той бѣ необоримъ: за него свидѣтелствува не само черковниятъ кондикъ, но още и българскиятъ надписъ на свода, около образа на Господа Саваота, който надписъ бѣше туренъ тамъ отъ настойника при съграждането на черковата. Тоя надписъ можеше ли да бжде български, ако повечето пожертвователи за въздигането на храма бѣха били гърци?

Дълго врѣме ония, които бѣха жъртвовали за тая черкова и които се черкуваха въ нея търпѣха наемни чужденци да се молятъ отъ тѣхъ и за тѣхъ на единъ езикъ, който тѣ не разбираха. Но въ 1859 това търпѣние трѣбваше да се свърши. Слѣдъ дългата зима на народното дрѣмене, една животворна мъзга бѣше си пробила пжть въ народнитѣ жили и съживяваше бездушната маса. Единъ развий-гора вѣтъръ бѣше повѣялъ изъ главнитѣ ни центрове. Человѣческото достоинство, народното честолюбие, тъй дълго угаснали, бързо пламнаха. Обстоятелствата имъ бѣха благоприятни. Седемь години бѣха се изминали вече отъ както борбата срѣщу гръцкия владика Хрисанта бѣше захванала. Три години бѣха изтекли отъ както парижкиятъ договоръ, който сключи Кримската война, гарантирá нови права и вдъхна нови надежди на народноститѣ отъ балканския полуостровъ. А отъ година насамъ, въ Цариградъ, при гръцката патриаршия, заседаваше тъй нареченията Народенъ Съборъ, свиканъ, по заповѣдь на Високата Порта, за да изработи уставъ за духовното управление на православнитѣ въ Турско народи. Единственитѣ българи членове на тоя съборъ, прѣдставителитѣ на Търново, Видинъ и Пловдивъ — пакъ Пловдивъ, Търново и Видинъ! — бѣха му подали, отъ страна

на българския народъ, нѣкои искания, които, колкото скромни и умѣрени да се прѣдставляваха, бѣха още повече насърдчили българитѣ и разсърдили гърцитѣ. И това насърдчване и тая сръдня въ Пловдивъ зеха много по́-голѣми размѣри, когато стана явно, че и новиятъ пловдивски владика, гръкътъ Пайси, и новиятъ пловдивски управитель, Азизъ-паша, бѣха много добрѣ настроени къмъ българитѣ.

Минала бѣше вече, слѣдователно, епохата на най-черната неволя, когато, споредъ хубавитѣ думи на Мицкевича, единствениятъ героизъмъ на роба е робството. Настала бѣше ерата на нетърпѣнието. Нетърпѣливи станаха и пловдивскитѣ българи. Ободрени отъ първата си сполука съ Хрисанта, обнадеждени и отъ влиянието и вѣянието на врѣмето и отъ мѣстнитѣ условия, тѣ рѣшиха да бѫдатъ порѣшителни. Тѣ почнаха съ молба. Прѣзъ мартъ 1858 подадоха на гръцката Патриаршия едно прошение, съ което се молѣха щото отъ шестьтѣ черкови вѫтрѣ въ града, поне въ двѣ да се извършва богослужението по старо-български. На това прошение Патриаршията не благоволи да отговори. Неотговорени останаха тъй сѫщо и другитѣ двѣ прошения отправени съ сѫщата цѣль до Патриаршията, прѣзъ лѣтото на 1858 и прѣзъ есеньта на 1859. Патриархътъ мълчеше. И това негово мълчание можеше по-скоро да отчае безпокойнитѣ тогава пловдивски българи, ако да не крѣпѣше надеждата имъ пловдивскиятъ му прѣдставитель, Митрополитъ Паиси, съ нѣкои дребни залъгвания на народното имъ честолюбие. Тъй на 11 май 1858, по случай на праздника на Св. Кирилъ и Методи, прѣосвященниятъ Паиси, придруженъ отъ единъ епископъ и шестима свещенници, отслужи Св. Литургия отчасти на старобългарски, въ черквата Св. Богородица. Но тия отстѫпки, длъжими изключително на пастирската грижливость на Митрополита Паиси, бѣха изключения. Безправието бѣше правилото. И това постоянно безправие ставаше още по-отвратително слѣдъ непостояннитѣ отстѫпки на прѣосвященния Паиси. Тоя достоенъ владика може-би да желаеше да прави по-често волята на огромното болшинство отъ своето паство. Мѫжъ просвѣтенъ и справедливъ, пастиръ добъръ и самоотверженъ, той виждаше, че това болшинство имаше право, че това право искаше жертви и отъ негова страна. И когато на Великдень, 3 априли 1860, цариградскитѣ българи се отрекоха отъ Патриаршията и бидоха послѣдвани и отъ пловдивскитѣ, той одобри тая мѣрка, прѣдпочете да се откаже отъ народа си, а не и отъ паството си: и, заточенъ и прѣслѣдванъ, заедно

съ българитѣ Илариона и Авксентия, той остана вѣренъ на пасомитѣ си до самата си смърть. Но въ 1859, той не бѣше се още отказалъ отъ гръцката Патриаршия, бѣше още свързанъ съ длъжноститѣ си къмъ нея. А тия длъжности му налагаха да почита неравенството, което бѣше намѣрилъ при идването си въ Пловдивъ.

Но никаква такава обязаность не сѫществуваше за ония, които страдаха отъ това неравенство особено слѣдъ тритѣ прошения, които тѣ бѣха отправили до гръцката Патриаршия. Пловдивскитѣ българи безполезно бѣха изпълнили длъжностьта на молбата. Оставаше имъ да прибѣгнатъ до правото на борбата И тѣ прибѣгнаха до него. Тѣ се съгласиха да отговорятъ съ едно рѣшително дѣйствие на бездѣйствието на Патриаршията. И това дѣйствие почна въ черковата Св. Богородица, която, и по надписа на свода и по народностьта на богомолцитѣ си, бѣше българска.

Въ недѣля, на 29 ноември 1859, единъ ученикъ отъ пловдивското българско училище се ненадѣйно изправи въ тая черкова за да чете апостола по български. Тая смѣла постѫпка подигна жлъчката на находящитѣ се въ черковата гърци. Единъ отъ тѣхнитѣ първенци се спусна да спре българското четене Момъкътъ се опрѣ; задрърпаха го нѣкои гърци, притекоха му се на помощь нѣкои отъ другаритѣ му, и за пръвъ пѫть удари се размѣниха между молящитѣ се въ една и сѫща пловдивска черкова. Апостолътъ се каза по български, но останалата служба се изчете пакъ на гръцки. Първото сблъскване се свърши безъ побѣдители и безъ побѣдени.

Войната за черкова се бѣ обявила. Воюващитѣ прибѣгнаха веднага до владиката. Гърцитѣ му прѣдложиха да не оставя да се чете нищо на български въ Св. Богородица, защото другояче кръвь щѣла да се пролѣе. Българитѣ, които се бѣха отнесли вече по сѫщия въпросъ и до управителя, помолиха Паисия да затвори спорната черкова додѣто се рѣшеше дѣлото по нея отъ надлежнитѣ власти. Митрополитътъ не стори нито едното нито другото.

На зараньта, 30 ноември, по случай праздника Св. Андрей, битвата се поднови, по-свирѣпа, но по-побѣдоносна. Додѣто млади и буйни гърчета се биеха съ българскитѣ ученици въ самата черкова, стари гърци тумпатери, на пангаря, нападаха съ думи нѣкои отъ българскитѣ първенци. Единъ пришлецъ тесалиецъ извика, че българитѣ роби били на гърцитѣ и роби щѣли да останатъ. Другъ чуждоподаненъ елинъ се провикна, че сабя ще припаше, за да

защити правата на гръцкия народъ. Една благоразумна храбрость изкупи обаче тия неблагоразумни думи на гърцитѣ. Тѣ се оттеглиха. И не само апостолътъ, но и другото черковно пѣние се свърши оня день по-вече на български.

Борбата се прѣмѣсти отъ черковата въ самия градъ. Едно безподобно врене и кипене обладa всичкитѣ му православни жители. Работата трѣбваше да се свърши, скоро и миролюбиво, другояче можеше да се очаква кръвопролитие. Тя се прѣпрати въ Цариградъ, до Портата отъ една страна, до Патриаршията, отъ друга. И всички, наежени, съ нетърпѣние чакахѫ присѫдата, която трѣбваше да дойде отъ столицата.

Тая присѫда не се забави. Въ сѫбота, на 12 декември, пристигна въ Пловдивъ едно патриаршеско писмо, съ което се даваше едно доста своеобразно рѣшение на въпроса, подигнатъ отъ биткитѣ, станали въ Св. Богородица. Като се боеше, види се, да не се каже, че жертвува всецѣло една гръцка черкова и като се възползуваше отъ прошението, подадено прѣзъ мартъ 1858, и съ което пловдивскитѣ българи просѣха да се чете по старо-български въ двѣ черкови, Патриаршията дозволяваше — по настояването на Портата и съвѣта на руското посолство — да се чете на български въ двѣ черкови, Св. Богородица и Св. Димитъръ, но само по извѣстенъ редъ. Трѣбваше или и въ двѣтѣ тия черкови да се чете постоянно отъ едната страна по гръцки. отъ другата по славянски, а да се служи веднажъ по славянски, а другъ пѫть по гръцки, или въ една недѣля да се чете и пѣе всичко по гръцки въ едната, всичко по славянски въ другата, а слѣдующата недѣля тамъ дѣто се е служило по гръцки, да се служи по славянски, а тамъ дѣто се е чело и пѣло по славянски да се чете и пѣе по гръцки. Тая попара отъ езици не задоволи никого, но все бѣше една печалба за българитѣ.

Щомъ получи това послание, митрополитъ Паиси покани по нѣколко души и отъ двѣтѣ народности за да имъ го прочете. Отъ българитѣ се явиха всичкитѣ повикани, отъ гърцитѣ ни единъ. Владиката отреди да се прочете патриаршеското рѣшение въ недѣля, на 20 декември, въ самата черкова Св. Богородица. По-първитѣ гърци отъ енорията се надумаха да не стѫпятъ него день въ черкова. Но сѫщеврѣменно тѣ почнаха да взиматъ мѣрки, за които отъ първомъ низко взе да се шушне, а отпослѣ и високо да се говори въ цѣлия градъ. И отъ това шушнене и отъ това говорене за всѣкиго стана явно, че тоя день щѣше да рѣши сѫдбата на черковата Св. Богородица.

Помня го като днесъ, тоя 20 декември, тоя Св. Игнатъ, който е останалъ паметенъ въ пловдивскитѣ лѣтописи. Азъ бѣхъ дѣте на 10 години, и съ дѣтинско любопитство ламтѣхъ за сцени, които бѣха нѣщо ново за мене. И единъ отъ първитѣ изъ домашнитѣ ни, азъ се затекохъ зараньта въ Св. Богородица. която бѣше нашата енорийска черкова, и дѣто щѣше да се разиграе сега една невидена за мене драма, отъ единъ животрепещущъ за насъ интересъ.

Щомъ влѣзохъ въ черкова, азъ разбрахъ, че нѣщо извънредно се готвѣше. Лица дошли отъ други махали, отъ други градове пълнѣха нашия храмъ. По физиономия и облѣкло, мнозина ми се видѣха гърци, но по-голѣмата часть българи. Явно бѣше, че ако гърцитѣ бѣха пратили своитѣ герои, то и българитѣ бѣха свикали оня день, въ оня храмъ, своитѣ юнаци.

Азъ цѣлунахъ иконата и, прѣзъ множеството, промъкнахъ се до мѣстото, дѣто обикновено се трупахме ние, българскитѣ ученици. Това мѣсто бѣ на дѣсно, между клироса и владишкия тронъ. Не бѣха още рекли благословено царство Не помня, дали пѣхме нѣщо по български прѣди прѣносъ. Но помня, че въ училището по-голѣмитѣ ученици се бѣха приготвили за тоя день да изпѣятъ една молитва за здравето на Султана щомъ се свършеше прочитането на патриаршеското послание. Прѣносъ мина, драматическиятъ моментъ пристигна. Изъ царскитѣ врата на олтаря ние видѣхме владишкия дяконъ Игнатия, да излиза и да се отправя къмъ амвона. Той се качи на него, и почна да чете писмото на Патриарха, най-напрѣдъ по гръцки.

Всички млъкнаха; и ония, които най-малко разбираха гръцки — храбритѣ българи орачи и градинари, дошли отъ пловдивскитѣ прѣдградия — най-много мълчеха. Книгата, която се четѣше тамъ горѣ отъ единъ непознатъ калугеръ, на единъ още по-непознатъ езикъ, не даваше ли на братята имъ поне една черкова? Това бѣ доста за да имъ вдъхне едно дълбоко страхопочитание къмъ оная книга и къмъ оня калугеръ.

Азъ едва поимахъ, за да слушамъ по-добрѣ. Плавно и отчетливо падаха отъ височината на амвона думитѣ на четеца, и лакомо се поглъщаха отъ гладнитѣ за правда български души. За пръвъ пжть пловдивски българи слушаха думи справедливи, думи благосклонни, думи отечески да идатъ отъ патриаршески уста. И ни единъ звукъ не идѣше да смути тия думи. Едни потаени покашлювания само

се чуеха, когато нѣкой отъ дългитѣ периоди на патриаршеската проза се свършеше.

Внезапно, въ това мълчание, въ тая тишина, единъ викъ се издаде. То бѣ воплътъ на не помня вече кой разпаленъ гръкъ, който, огорченъ отъ нѣкоя безпристрастна фраза, произнесена на амвона, бѣше изпусналъ тоя гласъ. Епископътъ Еритронъ, който присѫтствоваше, му направи строга бѣлѣжка. Той млъкна.

Мълчанието се въдвори отново. Психологическата минута пристигаше, и азъ се изправихъ на пръститѣ си, отъ страхъ да не загубя нѣкоя гледка. Между главитѣ на моитѣ по-възрастни или по-растовити съученици, азъ виждахъ фигури необикновени, безпокойни, настръхнали. Сѣкашъ, че единъ електрически токъ бѣгаше по тая гъста тълпа и я наежваше за таинствени пориви.

Гласътъ на дякона млъкна. Четението на писмото се бѣ свършило. Моитѣ съученици запѣхѫ приготвената пѣсень когато единъ силенъ ревъ ни стрѣсна. „Удряйте", бѣ изкрѣщялъ единъ фанатикъ по гръцки, и битвата се бѣ почнала. И въ тоя домъ на мира, на прошката, на любовьта, азъ не видѣхъ вече освѣнъ рѫцѣ, които биеха, юмруци, които тупаха, свѣщи, които се употрѣбяваха намѣсто пръчки, и свѣщници, които се въртѣха намѣсто сопи. И азъ не чухъ освѣнъ шътня, попръжня, тропотъ, писъци, охкания, пъшкания. Свитъ въ единъ тронъ и закрилянъ отъ моята възрасть, азъ гледахъ тая человѣшка маса да се тласка и блъска, да се муши и бори, да се мачка и разкървавява за единъ храмъ, който оня часъ се оскверняваше отъ нея. И въ тоя храмъ, и въ това светилище, намѣсто да се изправя като кадило благочестива молитва, издигаше се къмъ Вѣчния и Безконечния шумътъ на една нечестива борба, подигната отъ враговетѣ на Неговата вѣчна правда и безконечна милость.

Ненадѣйно, азъ усѣтихъ, че една силна рѫка ме граб ва отъ трона, прѣхвърля ме прѣзъ него, и ме изважда изъ черкова. Единъ приятель на сѣмейството ни, като ме видѣлъ всрѣдъ битвата, счелъ за нужно да ме измъкне изъ нея. Единъ пѫть въ двора, азъ се намѣрихъ и съ домашнитѣ си и тѣ ме дрънпаха къмъ улицата. Навалицата бѣ страшна. Жени и дѣца, стари и мирни мѫже, които не бѣха дошли да нападатъ или защищаватъ, бѣгаха отъ тоя молебенъ домъ, който се бѣ прѣобърналъ въ арена на свирѣпи борби. Въ черкова останаха само борцитѣ.

Отъ нѣкои изъ тѣхъ ние скоро се научихме, че битвата се свършила съ пълна побѣда на нашитѣ. Малобройни и безкомандни, гърцитѣ, които бѣха изпратени за да дадатъ послѣдното сражение за обичната тѣмъ черкова, страшно бѣха пострадали отъ безпардонната ревность на извѣстни наши юнаци. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха ранени, и доста врѣме лѣжаха. И когато станаха, черковата Св. Богородица не бѣше вече гръцка.

Омировиятъ Ахилесъ, скаранъ съ Агамемнона, се оттеглилъ подъ шатрата си и не искалъ да знае за нищо. Тая ахилесова политика се бѣ поревнала и на нашитѣ пловдивски гърци първенци. Ядосани на Патриаршията, а може би и на самитѣ свои борци, тѣ си дадоха дума да не стжпятъ въ черковата Св. Богородица прѣзъ коледнитѣ праздници. Тѣ се оттеглиха подъ шатритѣ си и оставиха българитѣ безконтролни господари на спорната черкова. По тоя начинъ тѣ избавиха наистина черковата Св. Димитъръ, но за всѣкога жертвуваха Св. Богородица. И Порта и Патриаршия намѣриха по-практично и по-безопасно да се даде една цѣла черкова на българитѣ, отъ колкото да имъ се отстжпватъ двѣ половини.

Само единъ отъ нашитѣ еноритяни гърци съедини буйностьта на Ахилеса съ хитростьта на Одисея. Тоя лукавъ мирмидонянинъ бѣ епитропътъ на Св. Богородица. Той се оттегли наистина подъ шатрата си, но откакъ задигна ключоветѣ и книгитѣ на повѣрения нему пангаръ. Дълго врѣме новитѣ господари на Св. Богородица му искаха тия ключове и тия регистри. Тѣ не успѣха да ги вzематъ освѣнъ слѣдъ като прибѣгнаха до помощьта на консула, отъ когото зависѣше тоя чуждоподаненъ черковенъ настоятель.

И слѣдъ това завоевание на касата и книгитѣ, черковата Св. Богородица стана и остана окончателно българска.

Успоредъ съ борческия духъ противъ гръцкото духовенство, ние гълтахме тогава въ пловдивското училище блѣнове за още по-труднопостижимия идеалъ на всѣкой поробенъ народъ — избавлението отъ политическото иго. Скришомъ четѣхме *Горския пжтникъ* на Раковски, неговия *Дунавски Лебедъ*; скришомъ пѣехме и бунтовническитѣ пѣсни, които бѣха почнали тогава да ни идатъ отъ Сърбия и Ромжния. Нѣмаше още тогава гоненията и бѣсилкитѣ, които Мидхадъ паша, подиръ четническитѣ

движения на 1867 г., въведе, но имаше звѣрства отъ турски разбойници, имаше убийства на наши сънародници, на видни чужденци. Още помня потресното впечатление, което въ 1862 г. произведе въ цѣло Пловдивско убийството по пжтя между Хасково и Пловдивъ на американския мисионеринъ Мериамъ. Цѣло събитие бѣ то, но събитие безъ никакви послѣдици.

Влиянието на пловдивското българско училище бѣ грамадно не само въ образователно отношение Основано за да вади, както бѣ казалъ неговиятъ първъ директоръ, „учители и свещеници за пловдивската епархия“, то се отличи и съ други услуги на отечеството. Отъ пловдивската епархия излѣзоха и въ нея се подвизаваха най-смѣлитѣ борци за духовно и политическо освобождение. Найденъ Геровъ и Д-ръ Чомаковъ, Ботевъ и Каблешковъ, Левски и Бенковски, сж всички отъ Пловдивско. Въ Пловдивъ почнаха своето паметно дѣло строителитѣ на нова България. Нашиятъ градъ първъ здраво раздруса народа отъ неговото вѣковно мъртвило. Първъ той научи българина, че даромъ нищо не се дава, че сждбата иска изкупителни жертви, че нищо не се добива безъ висшитѣ форми на човѣческата енергия, героизма и самопожертвуванието, че нищо не се постига безъ безграничното напрѣжение на воля и трудъ. Школа на търпѣние и търпимость, дълго пловдивскиятъ окржгъ води легална борба, иска свои правдини, съвмѣстими съ чужди придобити права. И съ добромъ исканото, съ добромъ недаденото, взе той силомъ. Нанесе поражения, но прѣнесе и голѣми тегла. На своитѣ плещи, може да се каже, той изкара освобождението — духовно и политическо — на България. Той даде борцитѣ, той даде и жертвитѣ, незабравимитѣ мжченици на Батакъ и Перущица, на Панагюрище и Клисура.

Първа проява на неговия патриотизъмъ бѣ борбата противъ Хрисанта, пловдивския гръкъ владика, за която борба говорихъ въ спомена ми по битката за св. Богородица, и за която за нуждно смѣтамъ да кажа още нѣколко думи. Скромно бѣ това, що българитѣ отъ пловдивската епархия искаха отъ своя владика, въ началото на втората половина отъ миналия вѣкъ. Тѣ просѣха позволение да се молятъ на български, да се учатъ на български. Може ли пастирь да отхвърли подобна просба на своето паство? Отказътъ да се дадатъ такива елементарни права бѣ тъй скандаленъ, че приятелитѣ на Хрисанта не смѣяха да го признаятъ. И тѣ защищаваха

владиката. Твърдѣха, че той билъ благонамѣренъ човѣкъ, но че по старость и болесть малко се занимавалъ съ работитѣ, та ония, които се въртѣли около него, се възползували отъ неговата немощь, вършили отъ негово име злоупотрѣбления и давали на българитѣ поводъ да се оплакватъ. Увѣряваха, че ако му се посочатъ грѣшкитѣ и му се дадатъ наставления, той щѣлъ да се поправи. И повѣрвалъ бѣ дори и Найденъ Геровъ тия владишки адвокати и въ качеството си на главенъ учитель на пловдивското централно училище, писалъ бѣ въ Цариградъ да се вематъ мѣрки за да се упѫти Хрисантъ. И руското посолство прѣдписало бѣ прѣзъ май 1853 на Ступина, управитель на руското генерално консулство въ Одринъ, да отиде въ Пловдивъ за да обясни на владиката, какви му сѫ длъжноститѣ. Ступинъ отишелъ. И на първо врѣме Хрисантъ изказалъ готовность да послуша неговия съвѣтъ. Но сѫщия день стигнало въ Пловдивъ извѣстието, че били скѫсани дипломатическитѣ сношения между Русия и Турция, че почвала войната между тѣхъ Хрисантъ веднага заговорилъ съ другъ тонъ. И Ступинъ тръгналъ отъ Пловдивъ, като взелъ съ себе си и Найденъ Геровъ, който, като руски поданикъ, не могалъ да остане тамъ, особено слѣдъ като се узнало, че той билъ дописникътъ на руското посолство въ Цариградъ.

И мачка́ Хрисантъ българитѣ до края на Кримската война. Безпомощни, нашитѣ не можеха да се борятъ съ него. Но щомъ се свърши войната, тѣ пакъ подеха борбата. Дойде имъ на помощь въ тая борба и Найденъ Геровъ, който въ 1856 бѣ се върналъ въ Пловдивъ като негласенъ агентъ на Русия. Наклеветенъ отъ Хрисанта, той, по заповѣдь на Одринския генералъ-губернаторъ, бѣ вдигнатъ отъ тамъ, но въ 1857 се върна като титуляренъ вице-консулъ. Не помогнаха на Хрисанта новитѣ му гонения противъ българскитѣ първенци въ Пловдивъ. По едно чудно съвпадение, прѣзъ септември 1857, когато за пръвъ пѫть се вдигна отъ Найденъ Геровъ знамето на руското вице-консулство въ Пловдивъ, падна и Хрисантъ. Гръцката Патриаршия бѣ принудена да го вдигне отъ Пловдивъ и на негово мѣсто да прати толкозъ заслужилия отпослѣ на нашето черковно дѣло Паиси. Съ побѣда се свършила първата борба на пловдивчани. Гръкъ бѣ по народность наистина новиятъ пловдивски митрополитъ. Но справедливъ и благороденъ по характеръ, той щомъ видѣ, че мнозинството отъ него-

вото паство сж българи, че това мнозинство, при скром ностьта и умѣреностьта на своитѣ искания, има право, той пригърна неговата кауза. И се опълчи противъ цариградския патриархъ, който се отнесе мащенски къмъ българитѣ. И бѣ отлжчелъ той съ първитѣ ни духовни борци, Илариона и Авксенти. Възмутенъ отъ това и опрѣнъ на своето паство, на Православна недѣля, 1860, той отслужи въ пловдивската черкова Св.Богородица тържествена служба, съ 24 свещеника отъ околнитѣ градове и голѣми села, и отхвърли отъ литургията името на патриарха. И подиръ литургията, подписа актъ на отдѣлянето на българитѣ отъ Цариградската гръцка патриаршия.

И съ тоя жестъ на пловдивскитѣ българи, тѣхната мѣстна разправия се обърна въ една борба всенародна, въ една борба, която цѣлъ народъ поде. Подиръ година тѣ изпратиха въ Цариградъ за свой прѣдставитель по черковния въпросъ познатия Д-ръ Стоянъ Чомаковъ, който въ продължение на деветь години бѣ главниятъ дѣецъ по казания въпросъ. И никоя друга епархия отъ България нѣма́ постояненъ прѣдставитель въ Цариградъ както има пловдивската. Въ неговото лице Портата, Патриаршията и чуждитѣ посолства виждаха застжпника на българския народъ въ борбата му за черковна автономия.

И додѣто трая тая борба, съ единъ политически духъ който имъ правѣше честь, нашитѣ разбраха, че въ политиката, както бѣ казалъ Гамбета, il faut sérier les questions, трѣбва въпроситѣ да се повдигатъ по редъ. И че трѣбва да се почва съ по лесното. И подигнаха сънародницитѣ ни най напрѣдъ тъй наречения черковенъ въпросъ, като оставиха за по-послѣ политическия. Едва пукнала зората подиръ безпросвѣтната нощь, едва окопитени отъ безпробудния сьнь, българитѣ вѣрно оцѣниха, кое бѣ по силата имъ и кое не и се впрѣгнаха да добиятъ достижимото, като отложиха за по-благоприятни врѣмена мжчно постигаемото.

И до толкозъ дълбоко бѣ заседнала въ умоветѣ на по-възпитани българи идеята, че не трѣбва да се компрометира дѣлото на духовното освобождение съ несвоеврѣмени жестове на политическо революционерство, че патриоти, които отпослѣ и морално и материално тъй мощно допринесоха за нашето освобождение отъ турцитѣ; че дѣйци, като Найденъ Геровъ, които прѣзъ седемдесетитѣ години сториха всичко за да се постигне то—осжждаха революционеритѣ прѣзъ шестдесетитѣ години. Нѣма

нищо по внушително въ това отношение отъ прѣписката на Найденъ Геровъ съ братя Евлоги и Христо Георгиеви, изнесени въ книгата, която неведнажъ вече споменахъ — *Изъ архивата на Найденъ Геровъ* Послѣдниятъ, който отпослѣ е скривалъ Василъ Левски въ своето консулство въ Пловдивъ, силно критикува дѣйностьта на Раковски въ 1860 — 1862 г., не одобрява революционнитѣ движения, осжжда минаването на чети отъ Влашко за България. Въ писма до Хр. Георгиевъ нарича врѣденъ издадения отъ Раковски *Дунавски Лебедъ*: „българскиятъ народъ, казва той, е много далечъ отъ да бжде готовъ за онова, що тъкми *Дунавски Лебедъ*". Строгъ е за революционеритѣ изобщо. Райновъ билъ шпионинъ. „И какъвто е Райновъ, пише въ друго писмо, такъвъ е и диаконътъ (Василъ Левски)." Прѣзъ юли 1869 г. дрехата на Левски пада въ ржцѣтѣ на турската полиция и Геровъ описва случката, както слѣдва: „Левски се намира въ Сопотъ и нѣкой си смъкналъ сюртука му отъ гърба, че ужъ билъ краденъ и го занесалъ въ Пловдивъ. И въ джебоветѣ намѣрили прокламации".*) И Найденъ Геровъ и други негови тогавашни сподвижници на народното ни възраждане не сж одобрявали тогавашнитѣ бунтовнишки движения. И ако се е замишлявало нѣщо тогава въ това отношение, то е било по чуждо побуждение. Споредъ покойния Илия Цановъ (*Записки*. Български Прѣгледъ, 1899) възстанието въ Видинско, Кулско, Ломско и Бѣлоградчишко прѣзъ 1850 се дължало на сръбски насъсквания. Австрия, която въ 1848 г. била обѣщала на Сърбия, защото стояла мирна, цѣлия видински трижгълникъ, въ 1850 г. казала на сръбския князъ Александъръ Карагеоргевичъ, че сега не му е врѣмето. Българскитѣ чети въ Бѣлградъ въ 1862 сърбитѣ устроявали съ сръбски пари, съ цѣль да се освободи Сърбия отъ турскитѣ гарнизони. Българскитѣ вълнения въ Влашко въ 1866 сж били подклаждани отъ ромжнскитѣ власти, съ цѣль да се спжнатъ турцитѣ, та да не нахлуватъ въ Ромжния подиръ свалянето на князъ Куза. Щомъ се постигна цѣльта на Сърбия и Ромжния, щомъ въ Цариградската конференция се сключи миръ между Турция и Сърбия, щомъ силитѣ припознаха новоизбрания ромжнски князъ, и Турция се принуди да го припознае и тя, Сърбия и Ромжния вдигнаха ржцѣ отъ бъл-

---

*) *Изъ Архивата на Найденъ Геровъ*. Томъ I, стр стр. 252 261, 297, 299.

гарскитѣ революционери.*) И дѣлото на послѣднитѣ не можа да добие народенъ характеръ, освѣнъ слѣдъ рѣшението на черковния въпросъ, кждѣ срѣдата на седемдесетитѣ години. И едва тогава се почна революционната борба.

Брѣменна бѣ наистина съ тая революционна борба епохата на нашето дѣтинство. Но външни прояви на тоя вжтрѣшенъ полусъзнателенъ блѣнъ за политическо освобождение, още не се видѣха. Духовната свобода бѣ тогава идеалътъ. И като се помисли, какъвъ мощенъ факторъ за развоя на единъ народъ е езикътъ, ще се празне, че черковната ни борба, която въ сжщность бѣ борба за езика, бѣ едно велико дѣло.

И растѣхъ азъ всрѣдъ перипетиитѣ на тая първа борба на нова България, центърътъ на които перипетии бѣ Пловдивъ. И неусѣтно, подъ влиянието на оная атмосфера на стихийна народна пробуда, на оня съживителенъ вѣтъръ, задухалъ въ пролѣтьта на новия ни живоъ, въ срѣдата на сериознитѣ събития, които родиха черковния въпросъ, взехъ да се развивамъ и азъ прѣждеврѣмено, наложи и на мене епохата своя отпечатъкъ. И ония, които ме познаваха въ дѣтинската възрасть, ми сж разправяли, че прѣзъ десетата си година азъ съмъ почналъ да правя впечатление съ своята сравнителна сериозность. Като дѣте, азъ бѣхъ подвиженъ, живъ, за да не кажа лудъ. Обичахъ да играя, да бѣснѣя. Често бивахъ смъмрюванъ, защото се връщахъ дома съ съдрани дрехи. Не веднажъ ми се случи да се прибера и съ пукната глава. Но постепенно, кждѣ десетата ми година, взе да надвива у мене обичьта къмъ книгата. Азъ продължавахъ наистина да играя съ приятели. Другарувахъ най-много въ дѣтинскитѣ ми игри съ Стоянъ Г. Чалъковъ, внукъ на дарителя на пловдивското училище, Стоянъ В. Чалъковъ, и съ Атанась Искровъ Кесяковъ, братъ на генералъ Кесяковъ. Никога не се отказахъ да играя съ тѣхъ. Но ни-

---

*) По съглашенията съ сърби и ромжни писано е вече доста отъ нашитѣ стари дѣйци Писалъ е Ст. Заимовъ въ своето *Минало*, П. Кисимовъ въ своитѣ *Исторически работи* (*Българска Сбирка*, 1896) П. П. Карапетровъ въ своята *Сбирка отъ статии*, 1898. писалъ е и Г. Касабовъ, въ своитѣ *Спомени отъ възраждането на България (*1905 г.) Специално по съглашението на букурещкитѣ българи съ сръбското правителство въ 1867 говорихъ азъ въ спомена за Евлоги Георгиевъ, обнародванъ въ *Периодическо Списание* (година 1900), като дадохъ и точния текстъ на съставения тогава протоколъ.

кога не останахъ надирѣ съ уроцитѣ си. Обичахъ да пиша и скоро такава репутация за писане си бѣхъ създалъ, че по-стари отъ менъ моята помощь дирѣха, когато станѣше дума да се съчини нѣщо по-сериозно. Не бѣ много с:авно това писане. Но еднookъ бѣхъ азъ между по нещастнитѣ отъ мене. И когато единствената ми сестра Ефимия*) се сгоди за Михалъ Милковъ, който се занимаваше съ търговия въ Манчестеръ, прѣзъ цѣлата 1863 г. азъ ѝ служихъ за писарь. Щомъ имаше нѣщо по важно да му пише въ Манчестеръ, азъ ѝ съчинявахъ черновката. И тя я прѣписваше. И отъ годеника се криеше, че едно тринадесетгодишно дѣте съставляваше интимнитѣ писма на осемнадесетгодишната му годеница Въ 1864 год. азъ се явихъ вече и въ страницитѣ на редактираната отъ П. Р. Славейковъ *Гайда.* Жадностьта ми да се уча бѣ такава, че безъ да ме кара нѣкой, азъ още прѣзъ четиринадесетата си година, когато учехъ четире езика, взехъ да уча въ съсѣдното до насъ американско училище и английски. И когато се рѣши отъ братя Гешови да отиде баща ми прѣзъ 1865 год. въ Манчестеръ да отвори клонъ отъ тѣхната търговска фирма, азъ прѣзъ зимата 1864 — 1865 се занимавахъ прѣдимно съ английския езикъ. И прѣзъ май 1865, когато тръгнахме прѣзъ Цариградъ за Англия, азъ четѣхъ свободно, доста и говорѣхъ английски. И помня, че въ Одринъ, дѣто прѣспахме и дѣто не знамъ по каква причина трѣбваше да отидемъ при тогавашния замѣстникъ на руския тамъ консулъ, знаменития публицитсъ Константинъ Николаевичъ Леонтьевъ, азъ служихъ за драгоманинъ на баща ми и водихъ съ Леонтьева дългъ разговоръ на французки и, ако не ме лъже паметьта, английски. Леонтьевъ бѣ първиятъ знаменитъ чужденецъ, съ когото азъ се запознахъ. Бѣхъ направилъ наистина познанство съ чуждитѣ консули въ Пловдивъ, на чиито вечеринки даже ходѣхъ, но отъ разговоритѣ на никого отъ тѣхъ не получихъ такова трайно впечатление, каквото отъ разговора съ Г. Леонтьевъ

Пжтуваше се тогава отъ Пловдивъ за Цариградъ съ бричка до Родосто, съ параходъ отъ тамъ до столицата на Турция. Съ насъ бѣше тръгнала отъ Пловдивъ и сестрата

*) За нея Сава Филаретовъ на 1 септември 1860 пише на Найденъ Геровъ, че му се мѣрнала у Страти Гешовъ и пита, да ли може да мисли нѣщо за това мѣсто. Безъ да чака обаче отговоръ, той се сгодява въ София за покойната Иорданка Филаретова.

на покойния д-ръ Ст. Чомаковъ съ двѣтѣ му дъщери, по-малката отъ които, Елена, отпослѣ почина, а по-голѣмата е извѣстната г-жа Мария Петрова Чомакова. Отъ Пловдивъ отидохме за три деня до Одринъ, отъ тамъ за два деня до Родосто и вечерьта на шестия день бѣхме вече въ Цариградъ.

Една срѣща съ единъ български учитель при това пжтуване даде поводъ на единъ интересенъ разговоръ. Въ дѣтинската ми глава бѣ влѣзло тогава, че не изпълнявахъ както трѣбва моя дългъ къмъ народа като се отдѣляхъ за толкозъ дълго врѣме отъ него. И сподѣлихъ азъ тая моя тжга съ тогавашния случаенъ мой събесѣдникъ, който снизходително излуша моитѣ младежки излияния. Но кой бѣ той и дѣ стана срѣщата, не мога да си припомня.

„Нормаленъ продуктъ на официалното ни образование, азъ, когато свършихъ гимназията, бѣхъ пантеистъ и републиканецъ". Съ тая изповѣдь почва Бисмаркъ своитѣ *Мисли и Спомени*. Нормаленъ продуктъ на доосвободителното ни образование, и азъ, когато свършихъ пловдивското училище, бѣхъ националистъ. И за моето първо политическо писмо, обнародвано въ 1866 г. на английски, лордъ Странгфордъ се произнесе, че било писано въ припадъкъ на агресивенъ национализъмъ. Ако думата „национализъмъ" първоначално, когато се яви въ английската политическа терминология, обозначаваше стремежа на ирландцитѣ къмъ автономия, отпослѣ, както казва Владимиръ Соловьевъ, тя се употрѣби като изразъ на нѣщо друго. При трояния характеръ на всичко цѣнно въ историята — личния, националния и всеобщия — всѣко историческо творчество е създание на всеобщото отъ личното чрѣзъ националното. Затова и национализмътъ, като изтькване на единъ отъ елементитѣ въ врѣда на другитѣ два, е едно възрѣние прѣди всичко антиисторическо. Не съвсѣмъ отъ тоя родъ бѣше нашиятъ национализъмъ. Той приличаше на онова народничество, което игра извѣстна роля въ Русия въ 1870 — 1880 год. Стремежъ да се идеализира народътъ, копнежъ да му се служи прѣди всичко въ просвѣтно отношение — ето чъртитѣ, които характеризираха тогава умонастроението на свършилитѣ нашитѣ училища млади. Тѣ ламтѣха да станатъ пионери на оная духовна пробуда, що бѣха възлюбили прѣзъ пластичнитѣ години на своето ученичествувание. Обяснимо е, слѣдователно, защо азъ тжжехъ, че не ми бѣ възможно да

се прѣдамъ веднага и азъ на тая работа; защо, незабавно подиръ завръщането ми отъ чужбина, въ 1872, азъ всецѣло се посветихъ на просвѣтното дѣло, въ което се подвизава́хъ, въ 1873—75, като прѣдседатель на извѣстното тогава пловдивско читалище; и защо най-послѣ, десетки години по-подиръ, азъ се помѫчихъ да бѫда полезенъ чрѣзъ това, що направихъ за да се сдобие България съ университетъ и съ академия.

Лѣтото на 1865 год. прѣкарахме въ Халки, извѣстния островъ при Цариградъ, дѣто бр. Гешови притежаваха лѣтна кѫща. Свари ни холера, та отъ острова вънъ не смѣяхме да мръднемъ. Не бѣхме злѣ обаче тамъ, не само защото климатътъ е здравъ и животътъ приятенъ, но защото тамъ тогава имаше нѣколко български сѣмейства — освѣнъ двѣтѣ Гешови — които съставляваха една много мила и весела българска колония. Ония отъ сѣмействата, които имаха дѣца, — а именно Д. Гешовото, Н. Тъпчилещовото и Дим. Золотовичевото — бѣха условили за учитель покойния г. Д. Янкуловъ, когото тамъ за първъ пѫть познахъ и който отпослѣ, като д-ръ по медицината, бѣ мой другарь по първата моя дипломатическа мисия и се ожени и за сестрата на моята жена.

За Англия тръгнахме шестима — родителитѣ ми съ мене, сестра ми и зеть ми съ дѣтенцето си — прѣзъ септември 1865. Пѫтувахме по море прѣзъ Марсилия и Парижъ. Между послѣднитѣ два града малко остана да станемъ жертва на една желѣзопѫтна катастрофа: запали се вагонътъ и трѣбваше да се спре тренътъ за да влѣземъ въ другъ вагонъ. Въ Парижъ и Лондонъ почти не се спрѣхме. Въ Манчестеръ веднага наехме кѫща — 3, Arthurs'Terrace, Higher Broughton — дѣто живѣхме ние съ родителитѣ ми цѣли седемь години. Сестра ми и зеть ми си хванаха отдѣлна кѫща, слѣдъ като добиха още двѣ дѣца.

Мили впечатления ми остави тая кѫща. Спомени на едно прилѣжно самообразование, на една неослабна грижа за самоусъвършенствоване, буди у мене моята спалня въ нея. Що чудо книги четохъ азъ въ тая спалня, що чудо знания и размишления образуваха въ нея моя умь и моя характеръ. Съ малки изключения, азъ всичкитѣ си вечери, до 1 часа заранька, посвещавахъ въ нея на четене. Влѣзалъ въ нея дѣте, азъ излѣзохъ отъ нея младъ съ неустановено още може-би житоразбиране, но съ начала здраво заседнали за да може да се гради на тѣхъ единъ мирогледъ.

Младость.

Първата година отъ моето прѣбивание въ Манчестеръ азъ прѣкарахъ съ частенъ учитель, жизнерадостния George Scott. Прѣзъ октомври 1866 азъ постжпихъ въ Owens College, който тогава съставляваше часть отъ лондонския университетъ. И дѣйствително, професори отъ него университетъ съ запечатани въпросници идѣха всѣка година въ Owens College за да ржководятъ въ него изпититѣ. Owens College отпослѣ се въздигна на самостоятеленъ университетъ, познатия сега въ цѣла Англия манчистерски Victoria University. Три години азъ учихъ въ него. И бѣхъ честитъ да имамъ първокласни професори по разнитѣ науки: Prof. Greenwood, по старогръцки и латински, Prof. Barker, по математика, Prof. Jack, по физика, бѣлѣжития химикъ, Sir Henry Roscoe, по химията, отличния историкъ, сега Оксфорски професоръ Ward, по историята и английска литература, и най послѣ, знаменития економистъ, отпослѣ професоръ въ лондонския университетъ Stanley Jevons, по логиката и политическата економия.

Единъ смѣшникъ е казалъ за младитѣ английски аристократи, че тѣ всички били много прѣдвидливи въ избора на своитѣ родители. Избирали все хора богати, протвѣтени. Подобна смѣхурия никому не би дошла на ума за българитѣ отъ нашето поколение. И да можехме да избираме, ние не щѣхме да намѣримъ между нашитѣ сънародници хора заможни и образовани. Съсвѣмъ несъстоятелни или малосъстоятелни, некултурни или малокултурни бѣха всички. Никой роденъ кждѣ срѣдата на миналото столѣтие българинъ не може да се похвали, че е ималъ родители просвѣтени, способни да ржководятъ образованието на дѣцата си. И честити бѣха ония отъ насъ, що бѣха родени въ сѣмейства, които поне цѣнѣха образованието, виждаха ползата отъ него за своитѣ синове и дъщери. Азъ имахъ това щастие, но моитѣ родители и него нѣмаха. Майка ми бѣше останала неграмотна, при всичко, че бѣ дъщеря на копривщенски първенецъ. Колкото за баща ми, малкото, което той бѣ научилъ отъ учителя Владосъ въ Карлово, не бѣ отъ естество да му даде възможность да продължи самообразованието си, да се самоусъвършенствува.

При подобни условия, естествено бѣ, че на произвола на сждбата, на случая бѣ оставено и нашетоо бразо-

вание. Сами рѣшавахме какво да учимъ, какво да четемъ. На никакъвъ съвѣтъ отъ страна на родители или роднини не можехме да разчитаме. Истината е, че при тогавашното политическо положение на България, голѣмъ изборъ за насъ въ отношание на професията нѣмаше Не можехме ние, тогавашнитѣ млади българи, да мечтаемъ да ставаме чиновници или офицери, адвокати или инженери, архитекти или художници. Когато азъ тръгнахъ за Англия, не бѣхъ още видѣлъ ни единъ българинъ адвокатъ, инженеръ или архитектъ. Чиновникъ бѣхъ видѣлъ, покойниятъ Тодоръ И. Кесяковъ, който по едно врѣме бѣ пловдивски ковчежникъ. Художникъ бѣхъ срѣщналъ, покойниятъ Станиславъ Доспѣвски. За двама-трима българи офицери бѣхъ чулъ, че се подвизавали въ Русия (тамъ се бѣ отличилъ Константинъ Кесяковъ, отпослѣ генералъ) и въ отоманския християнски полкъ на поляка Чайковски. Но тѣ бѣха такива изключения, че едва нѣкой отъ моитѣ връстници българинъ по онова врѣме отиваше въ странство да се учи за друго освѣнъ за лѣкарь, учитель, или богословъ. Едничъкъ синъ на баща търговецъ, естествено бѣ, сѣмейството ни да не иска да ме види друго освѣнъ пакъ търговецъ. По единъ видъ наслѣдство, отъ баща на синъ, се прѣдаваше тогава у насъ търговската и занаятчийска професия. Малки търговци бѣха дѣдитѣ ни, по-голѣми станаха бащитѣ ни. Нѣмаше причини защо ние, четвъртото поколение Гешовци, отъ които най-голѣмиятъ бѣхъ азъ, да изневѣримъ на традицията. И азъ се готвѣхъ да стана търговецъ, при всичко, че не се възхищавахъ отъ това занятие. Нѣмахъ азъ въ младини, нѣмамъ и въ старини, оня спекулативенъ духъ, който съставлява отличителната черта и непрѣмѣнното условие на единъ успѣшенъ търговецъ. Примиряваха ме съ търговското поприще почитанието, което англичанитѣ хранѣха къмъ търговцитѣ; политическата и обществена роля, която успѣшни търговци, като Кобденъ и Брайтъ, бѣха играли въ английския животъ; влиянието, което Англия бѣ добила, благодарение на търговията. Моята дѣтинска мечта обаче бѣ да стана нѣщо, отъ което да види по-прѣка полза обществото. И въ моя младежки умъ бѣ се породила, прѣди да влѣза въ Owens Colleges, мисъльта, че такова занятие, което да мога да упражнявамъ и въ България и въ странство, азъ щѣхъ да мога да намѣря въ химията. И първата още година слѣдъ постжпването ми тамъ азъ почнахъ изучаването на химията подъ умрѣлия

въ 1915 година прочутъ английски химикъ, сжръ Хенри Роско. Но скоро се убѣдихъ, че за природнитѣ науки азъ имахъ повече обичь, отъ колкото дарба. Все се възхищавахъ обаче отъ химията. И ролята, която тя днесъ играе, чудесата извършени прѣзъ последнитѣ петдесеть години отъ откритията на химицитѣ и отъ тѣхното приложение къмъ материалната култура на човѣчеството доказватъ, че дѣтинското ми възхищение не бѣ безъ оправдание.

Рѣшенъ да влѣза въ бащината си търговия, азъ все въ Owens College дирѣхъ да се ориентирамъ по коя посока да тръгна, за какво бѣхъ най-годенъ, на какво трѣбваше да се прѣдамъ за да бжда полезенъ не само като търговецъ. Едва смѣяхъ наистина да се надѣя, че България скоро ще се освободи и че тя ще има нужда отъ приготвени за новитѣ нейни задачи синове. Но подъ влиянието на широката обществена самопомощь на англичанитѣ, азъ взехъ да разсжждавамъ, че и подъ турското владичество на отечеството пакъ ще бждатъ полезни мжже, които да иматъ нужднaта подготовка за една обществена, ако не политическа дѣйность. И къмъ добиване познания нужни за подобна под готовка почнаха постепенно да се направляватъ моитѣ мисли. Записахъ се наистина да слѣдвамъ разни курсове. И че ги прилѣжно слѣдвахъ се доказва отъ факта, какво излѣзохъ пръвъ още въ първата година на моето студенчество въ Owens College по математика, по латински, по нѣмски, по английски езикъ и английска литература. И проф. Уордъ, който провъзгласи моето първенство по послѣднитѣ два прѣдмета, намѣри за умѣстно да забѣлѣжи прѣдъ събраната публика, какво отличието бѣ толкозъ по-забѣлѣжително, че азъ бѣхъ чужденецъ и имахъ за конкуренти прилѣжни английски младежи. Но особено усърдие азъ проявихъ за лекциитѣ на споменатия вече проф. Станли Джевонсъ и на професора на енциклопедията на правото, г. Кристи, който ни особено запозна съ ученията на влиятелитѣ по онова врѣме въ Англия Бентамъ и Остинъ (Austin). Проф. Джевонсъ прѣподаваше въ Owens College тогава логиката и политическата економия. И азъ съ гордость си спомнямъ, какъ въ продължение на двѣ години се старахъ да излѣза пръвъ между неговитѣ ученици и по двата прѣдмета. Имахъ обаче единъ силенъ съперникъ въ лицето на единъ приятель англичанинъ, г. Evans, който съ мене заедно слѣдваше при г. Джевонса. И на края професорътъ по соломоновски разрѣши въпроса:

По логика той провъзгласи за пръвъ г. Evans, по политическа економия мене.

Успоредно съ лекциитѣ ми въ Owens College азъ четѣхъ. И четѣхъ всичко. Членъ на манчестерския литературенъ клубъ, Atheneum, всичкото си свободно отъ занятие врѣме денѣ азъ тамъ прѣкарвахъ за да чета вѣстници, списания, книги. А нощѣ, както казахъ вече, се занимавахъ въ кѫщи, освѣнъ когато, прѣзъ зимата, посѣщавахъ заседанията на разисквателното дружество на Owens College, Въ театъръ рѣдко отивахъ. Любитель на романи прѣди да отида въ Англия, азъ тамъ не четѣхъ много белетристика. Вниманието ми повече и повече взе да се ориентира къмъ политиката, къмъ държавнитѣ и социални науки. И съ тѣхъ особено почнахъ да се занимавамъ слѣдъ като свършихъ образованието и почнахъ самообразованието си. Това стана въ 1869, когато взехъ да помагамъ на баща си въ търговията му.

Критикува се често самообразованието, че въ него отсѫтствувала систематичность, отсѫтствувало авторитетно рѫководство. Но когато азъ възпитавахъ ума и характера си въ Англия, когато полагахъ основитѣ на моя моралenъ, общественъ и политически мирогледъ, тамъ славни самоуци мощно влияеха на общественото мнѣние, играеха важни роли въ английския животъ. Джонъ Стюартъ Милль и Фарадей, като учени; Грогъ и Бѫклъ, като историци; Рикардо и Кобденъ, като економисти; Брайтъ и Биконсфилдъ, като държавници, прославиха себе си, възвеличиха и Англия, безъ да бѣха свършили срѣдньо дори образование. Нищо по́-поучително въ това отношение отъ автобиографията на Джонъ Стюартъ Милль. Безъ да стѫпи въ училище, дори и първоначално, благодарение на уроцитѣ на баща си и на своето самообразование, той стана отличенъ философъ, социологъ, економистъ. Безсистемно свършилъ прѣдметитѣ, съ които се бѣ занималъ, той се прочу прѣзъ врѣмето, когато азъ се учехъ въ Англия, слави се и сега, като великъ систематизаторъ въ областьта на логиката, въ областьта на економиката, като авторъ на двѣтѣ епохални съчинения *Система на Логиката* и *Начала на Политическата Економия*.

Казахъ вече, че по тия двѣ науки азъ слѣдвахъ при професоръ Станли Джевонсъ. И ако има наставникъ, комуто да дължа голѣма часть отъ това, що съмъ, то е той. Почналъ съ химията — науката, която, както казахъ вече, бѣ първата моя любовь — той рано бѣ дошелъ до

убѣждението, че за друго бѣ роденъ. И се бѣ посветилъ всецѣло на наукитѣ, въ които се бѣ отличилъ Джонъ Стюартъ Милль, на логиката и на политическата економия. По първата отъ тия двѣ науки, неговитѣ широки познания по разнитѣ отрасли отъ естествовѣдението му бѣха отъ голѣма полза. И като изложение на философията на науката, нѣма на английски езикъ ржководство, което да надминава съчинението на Джевонсъ, *Началата на Науката*. Ще се помни той въ Англия и като популяризаторъ на логиката. Неговата книга *Елементарни уроци по Логиката*, бѣ най-разпространеното ржководство въ Англия кждѣ края на миналото столѣтие. Бѣлѣжитъ като философъ, той стана още пó-знаменитъ като економистъ Отлични професори на економиката, като професоръ Маршалъ, сж казали за неговитѣ трудове по политическа економия, че у тѣхъ има повече конструктивна сила отъ колкото въ трудоветѣ на кой да е другъ економистъ прѣзъ послѣднитѣ сто години, съ изключение на Рикардо. Нѣма пó солидна работа отъ нѣкои негови съчинения, особно по прѣдмети изъ областьта на приложната економика и статистика.

Подъ такъвъ учитель да учи човѣкъ е цѣло щастие. Усили се у мене подъ неговото ржководство, моята любовь къмъ наукитѣ, които той тъй вѣщо прѣподаваше. Откриха се за моитѣ очи нови небосклони. Блѣстящъ списатель, той не бѣше и блѣстящъ прѣподаватель. Бавно работѣше неговиятъ умъ и ние често го виждахме да се спира и замисълюва когато нѣкой отъ пó-първитѣ изъ студентитѣ му задаваше нѣкой въпросъ. Но именно това негово небързо мислене бѣ единъ цѣненъ урокъ за насъ. Отъ умнитѣ му отговори ние виждахме, колко е полезно да не бърза човѣкъ въ своитѣ умозаключения. И нашиятъ учитель по логиката, не само съ силата на своя умъ, но и съ методата на своето мислене, духовно ни принесе неоцѣними услуги. Лично за мене мога да кажа, че той значително допринесе за да закрѣпне у мене онова, що ми бѣ, за добро или за зло, дадено отъ природата: да мисля бавно, да не бжда бързорекъ, да се въздържамъ, да прѣмълчавамъ. Да прѣмълчавамъ, па и да прѣтърпѣвамъ.

И тукъ вече на възпитанието на ума помогна и възпитанието на волята. Умъ и воля, които отвлечено се противополагатъ, могатъ практически да сж недѣлимо свързани помежду си, може да е лишена отъ реално основание прѣпирнята, дали умътъ или волята има първенството. Но ние всѣки

день виждаме умове безъ характеръ, познания безъ воля. И като се азъ днесъ самоанализирамъ, струва ми се, че въ младостьта ми не само умственитѣ ми занятия повлияха на мене. Учехъ азъ наистина отъ прѣподаватели, отъ книги, но учехъ и отъ живота. Ако у родителитѣ ми, тъй безгранично, отъ начало до край, нѣжни за мене, азъ намирахъ добрата страна, лицето на човѣщината у единъ ближенъ азъ за жалость постоянно се натъквахъ на това, що може да се нарече опакито на тая човѣщина. Бѣше ми се разсърдилъ, по необясними причини, и години наредъ не ми продума, не ме поздрави. И тъй като спокойствието на родителитѣ ми изискваше азъ да бѫда сдържанъ, научихъ се да прѣнасямъ неправди, да си налагамъ търпѣние. И това дисциплиниране на волята се продължи и пó послѣ, когато, влѣзълъ въ активния животъ и безъ да нападамъ нѣкого, азъ станахъ прѣдметъ на толкозъ буйни, колкото и неоправдани и неразбрани нападки.

Свършилъ при Джевонсъ по прѣдметитѣ, прѣподавани отъ него и почналъ самоучението си, все въ Англия, дѣто останахъ още три години, естествено бѣ при това мое самообразование да се обърна пакъ къмъ английски рѫководитель, къмъ още пó знаменитото тогава свѣтило по сѫщитѣ науки, споменатия вече Джонъ Стюартъ Миллъ. Посветихъ се азъ на четене неговитѣ книги и силно се повлияхъ отъ тѣхъ. Възхищавахъ се наистина и отъ уроцитѣ на други мислители, отъ поуката на европейски държавници и общественици. Неизгладимо впечатление правѣха на младежкия ми умъ възвишени мисли, изказани въ хубави думи. Дѣйствуваше на мене и английскиятъ политически и социаленъ животъ, въ чиято срѣда азъ се развивахъ. Но особено ми се втълпиха въ ума думитѣ и дѣлата на Джонъ Стюартъ Миллъ. Казвамъ думи и дѣла, защото тоя бѣлѣжитъ мислитель, който бѣ останалъ кабинетенъ прѣобразователь на свѣта до 1865 год., въ тая именно година, когато ние стигнахме въ Англия, бѣ влѣзълъ въ политическия животъ, бѣ за пръвъ пѫть избранъ почти шестдесетгодишенъ — за депутатъ. И случи се, че една отъ първитѣ и най знаменити негови рѣчи въ парламента бѣ посветена на английския държавенъ дългъ. Той настоя въ тая своя рѣчь да се зематъ всички възможни мѣрки за постепенното му погасяване, тъй като Англия не могла да очаква да бѫде вѣчно богата. И не могла тя да очаква това, защото главниятъ изворъ на нейното богатство, каменнитѣ вѫглища, не билъ неизтощимъ.

Това се доказвало отъ книгата, която тогава бѣ обнародвалъ по въпроса на каменнитѣ въглища въ Англия единъ младъ ученъ. А тоя младъ ученъ бѣ моятъ професоръ, Станли Джевонсъ. Това съвпадение ме направи съ още пó-голѣмо внимание да слѣдя парламентарната дѣйность на Милль. И тъй като тя не бѣ дълга - трая всичко три години -- азъ мога да кажа, че никоя парламентарна кариера на английски общественикъ не е била слѣдена отъ мене тъй систематически, както неговата. Четѣхъ рѣчитѣ му. Четѣхъ и книгитѣ му. И значително влияние имаха върху мене неговитѣ идеи и неговиятъ примѣръ.

Въ научно отношение, много отъ тия идеи, както и доктринитѣ на почти всички учени люде, може да сж остарѣли. Идеализмътъ на новитѣ нѣмски мислители, еволюционизмътъ на школата на Спенсера, въ полето на социологията; експрименталнитѣ методи на психо-физиолозитѣ, въ областьта на психологията; и най-послѣ историческата школа въ сферата на политическата економия, му сж намалили значението като теоретикъ, сж направили той да не владѣе вече въ Англия тъй безраздѣлно умоветѣ, както ги владѣеше въ втората половина отъ деветнадесетия вѣкъ. И на мене днесъ неговата Политическа Економия прави впечатление на нѣщо несъврѣменно, на система отъ доктрини, много отъ които не отговарятъ на сегашнитѣ схващания, на днешнитѣ нужди. Но той бѣ мощенъ създатель на политически идеали, властенъ строитель на хорски мирогледи, когато азъ бѣхъ младъ, когато дирѣхъ не толкозъ умозрителна система на отвлѣчено мислене, колкото идеология за единъ практически общественикъ. И той главно допринесе за да се образува моето свѣторазбиране.

Дълбоко заседнаха въ ума ми много отъ неговитѣ мисли изъ областьта на практическата политика. „Управлението на народа отъ народа има смисъль и реалность, бѣ казалъ той; но такова нѣщо като управлението на единъ народъ отъ други не сжществува и не може да сжществува“. И заедно съ Гладстона, той бѣ прокламиралъ, че „само свободата е, която прави хората годни за свобода“. И неговата пламенна защита на свободата, на онеправданитѣ, като работницитѣ, ирландцитѣ, негритѣ (въ Джамайка), на пó-усъвършенствувани избирателни системи, като съразмѣрната; неговата пледоария въ полза на дребното земледѣлие, на селенитѣ-собственици (peasant-proprietors), на кооперацията въ земледѣлието, на

намѣсата на държавата въ економическата областьи; неговото учение, че не трѣба да чакаме ние отъ една истинска система на политическа философия да ни достави образцови учрѣждения, а принципи, отъ които учрѣждения годни за даденитѣ условия да могатъ да се извлекатъ; възприетиятъ отъ него принципъ на французкитѣ економисти и на Austin, че най-добрата гаранция за добро управление е единъ просвѣтенъ народъ; популяризираната отъ него кардинална доктрина на Бентама, че идеалътъ на държавничеството трѣбва да бжде най-голѣмото възможно шастие за най-голѣмото число граждани; неговото убѣждение, че социализмътъ е осжществимъ въ бждещето, когато се усъвършенствува духовната природа на човѣка, но че за сега нито е възможно, нито е желателно да се стѣснява свободата; неговата дѣйность въ парламента, въ която той вложи всичката своя гореща любовь за тая свобода; неговата учтивость къмъ опонентитѣ, неговата постоянна грижа, при разискванията, съ перо и дума, да се *деперсонализиратъ* въпроситѣ, да се отдѣля личностьта отъ идеята, да се не напада първата, когато се критикува втората; и най-послѣ, неговото държане въ камарата, държане, което застави нейния прѣдседатель да заяви единъ день, че присжтствието на Джонъ Стюартъ Милль повишавало тона на дебатитѣ; всичко това остави трайни слѣди въ моя умъ, даде мощенъ тласъкъ на ориентировката на моя мирогледъ. Допринесоха наистина на тоя мирогледъ доста нѣщо и нѣкои германски економисти и общественици, особено въ отношение на държавното владѣние на такива източници на народно богатство, като банки, желѣзници, мини, въ отношение и на широката държавна намѣса въ полза на стопанското развитие на страната. Но основитѣ на моята идеология се положиха отъ уроцитѣ на Джевонсъ, отъ книгитѣ на Милль.

И когато азъ днесъ по нѣкога мисля за тая идеология, струва ми се, че за нашата епоха, за нашия народъ, тя не бѣ отъ най-лошитѣ. И струва ми се още, че не сторихъ азъ злѣ, като не изневѣрихъ на нея, като останахъ послѣдователенъ. Нека не бжда обвиненъ въ нескромность, ако припомнювамъ тукъ факти, които принадежатъ на историята. Петь години подиръ завръщането ми въ България, азъ насмалко щѣхъ да бжда обѣсенъ, защото се борихъ за оная свобода, за онова самоуправление, които бѣхъ научилъ да цѣня въ Англия. При първото ми министеруване, въ 1894 — 97, азъ, ржково-

димъ отъ принципа „най голѣмото щастие за най-голѣмото число граждани“, направихъ всичко възможно, при тогавашното положение, за да се създадатъ условия за по-добрия поминъкъ, за по-бързия напрѣдъкъ на грамадното множинство отъ нашия народъ — дребнитѣ земледѣлци. Сжщеврѣменно првъв прибѣгнахъ къмъ намѣсата на държавата въ полза на неземледѣлцитѣ производители: прокарахъ увеличението на вноснитѣ мита; създадохъ законъ за насърдчаване индустрията; допринесохъ съ това да се създаде работа за работничеството, да се тури у насъ основата на оная социална грижа за него, която е немислима, ако прѣди всичко не се промисли да иматъ работа работницитѣ. И най-послѣ, при второто ми министеруване въ 1911 — 13, при което се въведе у насъ съразмѣрната изборна система, азъ свършихъ съ онова, съ което бѣхъ почналъ политическата си кариера, съ борба за свободата на роба.

Не за непосрѣдствена политическа дѣйность въ робска България можахъ азъ обаче да мечтая, когато, далечъ отъ отечеството, събирахъ азъ идеи и формули, които ми послужиха за основа и вътъкъ на моя животъ. Затова и сѣмената посѣти тогава, нескоро поникваха, бавно цъвнаха. Запрѣтено бѣ въ тогавашна Турция намъ, безопасни носители на културни цѣнности отъ западъ, да работимъ за прилагане тия цѣнности къмъ нашия народенъ животъ. Едно само поле отъ тоя животъ ни бѣ позволено да разработваме. То бѣ полето на духовния ни животъ, нивата на просвѣтата. И веднага подиръ завръщането ми въ България въ 1872, азъ се впрегнахъ да тегля бразди въ тая нива, да взимамъ и азъ скромно участие въ нейното разработване.

Но прѣди да се занимая съ това първо приложение въ България на онова, що бѣхъ усвоилъ въ чужбина, нека спомена, какво сторихъ азъ като българинъ въ Манчестеръ още въ моето тъй да кажа дѣтинство.

Голѣмъ читачь и тогава, както и сега, на вѣстници, азъ скоро не пропущахъ въ тѣхъ нищо, което се пишеше изобщо за Турция, частно за българитѣ. И когато, още въ 1866, видѣхъ въ Pall Mall Gazette да се говори за българитѣ, че не сж се били самоопрѣдѣлили още, азъ веднага писахъ на вѣстника да поправи това криво понятие за насъ. Вѣстникътъ обнародва моето писмо съ много интересни коментарии отъ лордъ Странгфордъ, който отпослѣ се оказа голѣмъ българолюбецъ. Когато умрѣ, азъ взехъ инициативата да съжалимъ вдовицата му, като написахъ

съболезнователното писмо на манчестерската българска колония до нея. Първото мое писмо се прѣпечати отпослѣ и въ сборника отъ съчиненията на лордъ Странгфордъ, който се обнародва въ 1869 отъ вдовицата му, леди Странгфордъ, извѣстна по участието си въ английския отрядъ, който дойде въ Пловдивъ да помага на пострадалитѣ отъ звѣрствата на турцитѣ прѣзъ възстанието на 1876. Прѣводъ отъ това писмо азъ обнародвахъ като прѣдговоръ на книгата *Балканскиятъ Съюзъ.* *)

---

*) Ето това писмо, отправено, както казахъ, отъ мене до главния редакторъ на Pall Mall Gazette и обнародвано отъ тоя ежедневенъ вѣстникъ въ броя му отъ 26 септември 1866.

Господине,—Въ сѫботашния ви брой, въ начало на статията «Езиковиятъ въпросъ въ Тиролъ и Истрия», като зачеквате многоразискваната материя на критерии за опрѣдѣляне расата на извѣстенъ народъ, вие илюстрирате вашето мнѣние, че волята на единъ народъ трѣбва да се смѣта за окончателенъ критерий съ примѣра на българитѣ, на чиято воля, казвате, трѣбва да се апелира за да се опрѣдѣли тѣхната народность, тъй като нѣкои отъ тѣхъ се мислятъ за руси, други за сърби, а трети за нѣщо самостоятелно. Позволете ми, Господине, да поправя едно твърдение, което е отъ естество да дискредитира нашия и тъй достатъчно злѣ прѣпорѫчанъ народъ. Нито единъ българинъ въ сегашното състояние на нашата народна напрѣдналость, не ще се мисли за русинъ или сръбинъ — народности, чиито езикъ и чиято история съвсѣмъ се отличаватъ отъ нашитѣ. И, разбира се, самото прѣдположение, че има българи, които се мислятъ за гърци, е единъ анахронизъмъ. За доказателство на това, азъ прося позволение да кажа, че ония българи, които сѫ се учили или учатъ сега въ Русия, Сърбия и Гърция, и които естествено трѣбваше да клонятъ къмъ тия страни и тѣхнитѣ народности, сѫ най-смѣлитѣ борци на тезата, че сме особенъ родъ, говорятъ и пишатъ български много по-чисто отъ другитѣ. Колкото за вашето твърдение, че българитѣ сѫ въ едно положение на течность, която допуска да се слѣятъ съ друга нѣкоя сродна раса, трѣбва да кажа, че нѣма никаква нужда и никаква воля отъ тѣхна страна за подобно сливане. Каква побудителна причина, наистина, може да застави единъ народъ отъ петь милиона да се слѣе съ другъ единъ народъ, чието умствено и материялно развитие, тъй много занемарено подъ двойното иго на турцитѣ и гръцкото духовенство, бързо напрѣдва; чийто езикъ е едно отъ най-звучнитѣ славянски нарѣчия; чиято търговска дѣйность въ вѫтрѣшностьта на Турция и по брѣговетѣ на Дунава, се простира дори до Манчестеръ; чиито морални качества, работливость и правото да добие едно по-добро положение между по-благоприятственитѣ европейски народи, се справедливо признаватъ отъ всичкитѣ пѫтешественици; и чието най-послѣ бѫдеще е едно отъ най-свѣтлитѣ?

Като прося извинение за дѣто заемамъ толкозъ много отъ вашето скѫпоцѣнно мѣсто, имамъ честь да бѫда, Господине,

Вашия покоренъ слуга

Манчестеръ, 16 септември 1866 *Единъ българинъ.*»

Въ 1870 четохъ въ вѣстницитѣ, че покойниятъ г. Морфилъ се назначава за професоръ на славистиката въ Оксфордския Университетъ. Дойде ми на ума, че възможно бѣ да не е видѣлъ много нѣщо отъ съществуващата тогава българска литература. И му пратихъ нѣколко български книги. Оказа се, че прѣдположението ми бѣ вѣрно. Той ми благодари за книгитѣ, и не пропустна случай отпослѣ да ни защищава. Сѫщата година азъ писахъ и поздравителното писмо на манчестерската българска колония до първия български екзархъ, покойния Антимъ I.

Не останахъ незасегнатъ въ Манчестеръ и отъ дѣйността на букурещкая български революционенъ комитетъ. На-

---

Ето и коментариитѣ на Лордъ Странгфордъ:

«Ние се радваме твърдѣ много да слушаме, че единъ поне българинъ е доволенъ да се мисли за българинъ и за нищо друго. Колкото за въпроса, дали трѣбва да поправимъ нашитѣ думи, ние не се наимаме да се ангажираме съ такова едно общо отрицателно увѣрение, че не сѫществува между българитѣ партия или школа, която да вижда въ едно евентуално етническо или политическо сливане съ сърби или руси, бѫдещата сѫдба на своя народъ, като се облѣгаме на авторитета само на единъ човѣкъ, и то прѣдъ видъ чудовищнитѣ усилия, положени и отъ сърбска и отъ руска страна, при сегашното дори поколѣние. Руси и сърби отдавна мѫжки сѫ се заловили да се опитатъ да посърбятъ и порусятъ тия нещастни българи въ самата имъ страна, а тѣхнитѣ жертви и орѫдия въ Западна Европа съ готовность сѫ прѣдставили подобно посърбяване и порусяване като единъ отколѣ сѫществующъ или свършенъ фактъ. Ако ние изглеждаме да сме прѣкалили резултата на такива пропагандически усилия, ние лесно можемъ да приведемъ авторитетни твърдения, които впрочемъ не вѣрваме, цѣлящи да докажатъ, че казанитѣ усилия сѫ сполучили и че съвършенно сѫ заличили българското съзнание за отдѣлна народность. Колкото за гърцитѣ, хората могатъ да помислятъ отъ тона на нашия дописникъ, че се касае за единъ направенъ отъ насъ анахронизъмъ, а не за единъ оборванъ отъ насъ анахронизъмъ на други хора. Ние на драго сърдце даваме мѣсто ан на писмото нашия български приятель. То съставлява едно важно и автентично мѣрило (stardard) за апелиране, едно много нуждно въ настоящия моментъ, когато голѣма маса наши съврѣменници се просто оставятъ да вѣрватъ, че падането на турската сила въ Европа би, и по нужда и по справедливость, възвърнало на гърцитѣ не само автономия, но и политическа власть Много чудно е да се вѣрва това, но нѣма полза да се протестира, тъй като практически едва ли ще даде нѣкой резултатъ. При все това, трѣбва да е мѫчно, отъ българско гледище, да си принуденъ да четешъ статия подиръ статия отъ безмозглици за нѣкаква нова византийска империя, която щѣла да бѫде единъ оплотъ на Европа противъ Русия, замѣстница на Османа, починалъ отъ много лѣкуване. Най-послѣдното остроумно изобрѣтение за гърцитѣ е, че тѣ ще бѫдатъ душата на новото източно тѣло на растящи народно-

товаренъ отъ него да се срѣщне съ настанения въ Лондонъ италиански революционеръ и патриотъ Мацини, покойниятъ Теофанъ Райновъ дойде да се споразумѣе и съ мене въ Манчестеръ. Въ тоя отдалеченъ край не можеше да се очаква много нѣщо отъ мене. При все това тогавашната революционна организация бѣ намѣрила за нуждно да впише моето име между ония на своитѣ дописници въ западна Европа. И дѣйствително, въ горѣспоменатитѣ *Спомени отъ Възраждането на България*, издадени въ 1905 отъ покойния Д-ръ Ив. Касабовъ, азъ намирамъ (стр. 98) слѣдното: „Писмата въ Лондонъ ще се надписватъ до M. Wultchoff and Co, 22 Ridgefield, Manchester, за да се прѣдаде на Господина Иванча Ев Гешовъ."

Въ Манчестеръ, както казахъ вече, азъ взехъ да помагамъ на баща си въ контората още въ 1869. Тая контора се затвори въ 1872, когато ние тръгнахме, пакъ прѣзъ Марсилия и Цариградъ, за Пловдивъ.

Стигналъ въ Цариградъ, азъ влѣзохъ тамъ въ сношение съ много отъ дѣйцитѣ по народното ни възраждане. Тамъ написахъ и дадохъ да се обнародва въ списанието *Читалище* (септемврu 1872) моята статия върху лордъ Странгфордъ.

Прѣзъ септември 1872 ние се прибрахме въ Пловдивъ. Дѣте бѣхъ тръгналъ отъ родния си градъ, момъкъ се връщахъ. Порасназа бѣ и България въ мое отсѫтствие. Голѣма крачка бѣ направена въ нея и въ отношение на съобщенията. Желѣзницата, която свързва Пловдивъ съ Цариградъ, бѣ почти свършена. Не се освѣтляваха вече

сти. Какъ се нрави на българина изгледътъ на една гръцка душа? Що мисли той за вѣроятностьта да добие душа, ако работата дойде до тамъ? Той се види да мисли, че доста му е дѣто е markalъ една, и се радва, че се е отървалъ отъ нея. Но ние забравяме. Той трѣбва да добие една влашка душа, защото Дунавътъ е, който го съединява съ Влашко, а балканътъ, който го отдѣля отъ оная часть отъ него, която е на югъ отъ балкана; едно гледище, което нашиятъ българинъ може да види, ако случайно прочете в. Spectator отъ миналата сѫбота, нѣщо, което той трѣбва да се опита да стори веднага, като добъръ и уменъ българинъ, какъвто безсъмнение е. Когато до-пѫти се изпрѣчи или дунавската теория, или най-старата и краснорѣчиво защищавана наша приятелка, великата югославянска теория, ние се надѣемъ, че нашиятъ българинъ високо и силно ще си издигне гласа за своя собственъ народъ. Но нека се въздържа да не критикува насъ, които сме най-добритѣ му приятели; при всичко, че ние извиняваме отклонения отъ едно християнско, или поне източно-християнско умонастроение у единъ българинъ, живущъ между манчестерскитѣ гърци, прѣзъ врѣмето на единъ припадъкъ отъ агресивенъ национализъмъ."

хората съ лоени свѣщи, а съ петролъ. Не се и просвѣщаваха вече както въ 1865. Значителна промѣна бѣ станала и отъ къмъ външнитѣ прояви на стремежа за народна пробуда. Намѣсто тѣсното здание на пловдивското българско училище, въ което азъ се учихъ, бѣше се въздигнала широка сграда за тъй наречената тогава Пловдивска Семинария. На мѣстото на старото ни училище бѣ построена дѣвическата гимназия. Имаше вече и българско читалище. И нѣколко деня подиръ нашето пристигане, пристигна въ Пловдивъ и първиятъ български митрополитъ, Панаретъ. И цѣлъ градъ излѣзе за да го срѣщне, за да ликува по поводъ на това историческо събитие. Тържествувахме ние, тъй като духовната борба, почната и поддържана отъ Пловдивъ, се увѣнчаваше съ успѣхъ, се свършваше съ побѣда.

Четире мѣсеца подиръ пристигането ми въ Пловдивъ прѣзъ януари 1873, азъ се избрахъ за прѣдседатель на пловдивското читалище. Почти сжщеврѣменно ме избраха и за членъ на настоятелството на пловдивската семинария. И благодарение на добритѣ и енергични другари, които азъ имахъ тогава, доста нѣщо се направи за пловдивскитѣ български училища. Още прѣзъ първата година, Читалището не само увеличи числотото на дѣцата, що се учеха въ двѣтѣ махаленски училища, които то подържаше, но отвори и трето. Увеличи числото на ученицитѣ до 220. За пръвъ пжть нареди редъ сказки, които се даваха въ сжбота вечерь прѣзъ зимата и направи всичко, което му бѣ възможно за да го подигне като факторъ на народната пробуда. Като помислимъ, колко костува сега издържката на едно първоначално училище, може да си прѣдставимъ, какъвъ подвигъ бѣ въ 1873 едно читалище да издържа три такива училища. И тоя подвигъ покойниятъ Драганъ Цанковъ съ въэторгъ изтъкна въ редактираното отъ него *Читалище* (15 априлъ 1874), въ което обнародва моя отчетъ по дѣйностьта на пловдивското читалище прѣзъ 1873 год.

По примѣра на това, що бѣхъ видѣлъ въ Манчестеръ, азъ основахъ прѣзъ зимата 1873 и едно разисквателно дружество при пловдивската българска семинария. Събирахме се по единъ пжть въ недѣлята въ пансиона на Радомирова. И всичкитѣ ученици отъ горнитѣ класове на семинарията имаха право да взиматъ участие въ дебатитѣ на дружеството, дебати, които ставаха подиръ прочитането на единъ кратъкъ рефератъ по нѣкакъвъ прѣдвари-

телно одобренъ въпросъ. Казвамъ одобренъ, защото необходими бѣха прѣдпазителни мѣрки за да се не подигатъ неприятни за турскитѣ власти въпроси. И при всичкото си благоразумие, разисквателното ни дружество не живѣ за дълго врѣме. Едва годинясяло, то се мълчаливо закри, тъй като всички се съгласихме, че то не можеше вече да продължава своята дѣйность слѣдъ като Александъръ Узуновъ, познатия революционеръ, бѣ взелъ участие въ едно негово заседание прѣзъ зимата на 1873. Нѣколко мѣсеца подиръ това, на 3 май 1873, той, както е извѣстно, извърши комитетското покушение противъ Хаджи Ставри, въ Хасково.

Сѫщеврѣменно съ тая тиха дѣйность по просвѣтното дѣло, азъ продължавахъ да просвѣщавамъ и себе си, да работя за своята духовна подготовка. Азъ четѣхъ. И четѣхъ особено руски книги, каквито нѣмахъ възможность да чета въ Англия. Запознахъ се съ повечето руски съчинения по балканския полуостровъ, запознахъ се и съ значителна часть отъ руската белетристика. Великанитѣ на тая белетристика, съ своята гореща защита на безправната селска маса, съ своитѣ пламенни проповѣди за подвижничество въ срѣдата на тая маса, още повече засилиха моята любовь къмъ грамадното мнозинство отъ нашия народъ — селенитѣ. Доградиха се, благодарение на тѣхъ, основнитѣ завѣти на моя животъ, укрѣпна моятъ мирогледъ. Дълбоко впечатление особено ми правѣха романитѣ на Тургеневъ, на тоя мощенъ евокаторъ, както казва единъ неговъ биографъ, на образи изъ чистата и благородна селска душа, съ нейния високъ моралъ, съ нейния неослабенъ стремежъ къмъ висша правда и дълбока поетичность. Плѣняваха ме творбитѣ на тоя най-великъ измежду рускитѣ белетристи стилистъ и по другитѣ свои обществено-политически идеали, съ които тѣ бѣха плѣнили и руси, па и ония българи, които четѣха тогава руски. Кой българинъ отъ моето поколѣние не се е възхищавалъ отъ романа му „Накануне?“ Българскиятъ герой на тоя романъ, Инсаровъ, и руската героиня, Елена, като че нарочно бѣха създадени за да раздухватъ въ буенъ огънь искритѣ, които тлѣеха у всички насъ. Като съ нажежено желѣзо се врѣзваха въ умоветѣ и сърдцата ни чуднитѣ думи на Елена: „Освободить свою родину! Эти слова такъ велики, что даже выговорить страшно.“

Велики прѣзъ ония години особено бѣха тия думи за насъ, защото всички виждахме, че сме въ надвечерието

на възстанието. Отъ всички крайща на тая пловдивска область, въ която, като на наковалня, се ковѣха сѫдбинитѣ на нова България, намъ пристигаха извѣстия, прѣдупрѣждения, слухове, че се готви сѫдбоносното събитие. И свиваше ни се сърдцето за бѫдещето на отечеството. Щѣше ли да успѣе това, що и народътъ нарече *страшното?* За погребение ли се готвѣхме, или за възкресение? Безпросвѣтна нощь ли ни чакаше, или славното слънце на освобождението? Тая многострадална българска земя, прѣзъ вѣкове поливана съ сълзи и кърви, щѣше ли найпослѣ да роди и тя свободата?

Въ началото на 1875, азъ свързахъ сѫдбата си съ другарката, съ която повече отъ четиридесеть години вече прѣкарвамъ честитъ съпружески животъ. Вѣнчахъ се на 19/31 януари 1875 съ Мария Николова Пулиева. И съ нейното влизане въ моя домъ влѣзе и щастието. Съ нея раздѣляхъ скърбитѣ, съ нея подѣляхъ радоститѣ на ония паметни години на борби и побѣди.

По тия борби и побѣди азъ писахъ прѣди години, когато прѣсни още бѣха въ паметьта ми споменитѣ по тѣхъ. И нищо, което бихъ могалъ да прибавя къмъ тѣхъ, не би било въ състояние да прѣдаде по-голѣмъ интересъ на онова, що разказахъ въ обнародванитѣ вече мои *Записки на единъ Осѫденъ* и двѣ статии по *Побългаряването на Източна Румелия*. Затова и тѣ се прѣпечатватъ както се помѣстиха въ *Периодическо Списание*. Едно само събитие отъ моитѣ младини азъ смѣтахъ за неизлишно да разкажа и обясня: какъ и защо рѣшихъ въ 1879 г. да остана да продължавамъ борбата въ Източна Румелия. Затова и писахъ по него нѣколко страници, които за пръвъ пѫть се явяватъ на бѣлъ свѣтъ въ тая книга.

Записки на единъ Осѫденъ*).

Часть първа.

Много бѣхме ние, политическитѣ затворници на пловдивскитѣ турски власти, прѣзъ войната на 1877. Малко сега останахме. Повечето загинаха, обѣсени безчинно и безпричинно, убити отъ мѫки и болести. И спятъ тѣ днесъ отъ непробудния си сънь, неоплакани, неопѣти, въ незнайни гробове, съ отворени очи за тая свободна България, която бѣхме честити да видимъ ние.

А! Къмъ васъ забравени герои, съ които съмъ охкалъ подъ истия покривъ и пъшкалъ подъ сѫщата стрѣха, къмъ васъ лети първата ми мисъль, като почвамъ да пиша тия страници изъ историята на общитѣ ни страдания. Очевидецъ на страхотиитѣ, които вие видѣхте, съпричастникъ въ нѣкои отъ теглата, които вие теглихте, азъ никога не ще забравя нито голѣмината на вашитѣ страдания, нито величието на вашия героизъмъ. Помня ви, скромни труженици, какъ вие тръгвахте за бѣсилото, като древни доблестни стоици въ тоя новъ развраленъ свѣтъ, безъ да пуснете въздишка, безъ да порсните сълза. И вамъ, страдалци за невкусена свобода, мѫченици за неопитани народни правдини, светци на нова България, вамъ поднасямъ тоя споменъ, вамъ посветявамъ тия страници!

---

*) *Периодическо Списание*, книжки XXXIV и XXXVI (1890 и 1891). Въ втората часть отъ тия мои записки се говори за писма, изпращани отъ мене, съ цѣль да обърна вниманието на Европа върху страшното положение на България, до приятели въ Цариградъ и до в. *Таймсъ*, въ Лондонъ. Отъ първитѣ не знамъ да се е запазило друго освѣнъ онова, което г. М. Д. Балабановъ обнародва въ своята *Страница отъ Политическото ни Възраждане* (стр. 82), като единствено, което той получилъ на тръгване отъ Цариградъ за познатата му обиколка изъ Европа, обиколка прѣдприета, заедно съ покойния г. Драганъ Цанковъ, съ цѣль да запознаятъ образования свѣтъ съ теглата на българския народъ. Колкото за писмата до в. *Таймсъ*, тѣ всички, на брой седемь, се обнародваха въ казания вѣстникъ, прѣзъ февруари и мартъ 1877 г., и азъ притежавамъ прѣписи отъ тѣхъ, които единъ день може-би ще обнародвамъ.

I.

Слѣдъ теглата на 1876, слѣдъ надеждитѣ вдъхнати отъ симпатиитѣ, които покъртиха цѣла Европа, слѣдъ измамата на цариградската конференция и на лондонския протоколъ, които разочароваха цѣлъ свѣтъ, бѣхме доживѣли да видимъ и войната за освобождението на 1877.

Всичко бѣ утихнало тогава по насъ, въ Южна България. Наситени на буйства, стрѣстнати отъ негодуванието, което тия буйства бѣха произвели, нашитѣ тогавашни господари кротуваха. Тѣхнитѣ страсти като че се бѣха поуталожили. Не се слушаха вече нито обири, нито убийства. Войната, слѣдователно, бѣ избухнала като хала всрѣдъ затишие.

Слушахме ние, пловдивскитѣ българи, далечното тътнене на тая хала, и, прѣбити отъ мжки, изпити отъ тжги, съ сърдце прѣмалѣло отъ очакване и ожъднѣло за избавление, ламтѣхме за нейнитѣ разхладителни струи.

Турцитѣ мируваха, но не спѣха. Правѣха всевъзможни усилия за да отблъснатъ неприятеля. Събираха войски, вещи, пари. Насърдчаваха своитѣ сънародници. А насъ, ужъ съ добромъ, ту ни караха да подписваме вѣрноподанически адреси, ту ни принуждаваха да се молимъ Богу да подари тѣмъ побѣда, ту най-послѣ ни прѣсилваха да плащаме извънредни помощи за тѣхното войнство.

Още ми е на ума адресътъ, който тогава българското пловдивско население се накара да подпечати и изпрати до турското правителство. Всичкитѣ богати въ разболѣпства съкровища на арабския езикъ бѣха се прѣтарашували за да се намѣрятъ изражения, съ които да се изрече едно чувство, което никой отъ подпечатанитѣ не хранѣше, и да се изкаже едно желание, което никой българинъ не сподѣляше. На „честитития и благословения, съ милость смѣсения, прахъ на ногата“ на „славния, държавния, могуществения Султанъ, царь на царетѣ, владѣтель на двѣ суши и на двѣ моря, прибѣжище на свѣта“, пловдивскитѣ българи поднасяха своитѣ вѣрноподаннически чувства, и за честь го имаха да кажатъ, какъ братски живѣеха съ своитѣ съжители мусулмане, и колко горещо желаеха, щото славнитѣ и непобѣдими войски на милостивия имъ господарь скоро да съкрушатъ врага, който разваляше спокойствието имъ, та тъй да може блаженството имъ да бжде съвършено. Бѣднитѣ паши и аги, които толкозъ високо цѣнѣха дървенитѣ печати колкото низко поставяха живитѣ сърдца, малко искаха да

знаятъ. че съ подобни хитроскована адреси, тѣ никого другиго не лъжеха освѣнъ себе си и правителството си.

Не слѣдъ много врѣме, откакъ, по по-горня заповѣдь, пловдивскитѣ българи измамиха царя си, като му изразиха чувства, които неможеха да иматъ, тѣ се принудиха да лъжатъ и Бога. Въ сжбота, 7 май, пристигна въ Пловдивъ депутацията, която бѣше изпратена отъ Цариградъ за да иде да посрѣщне новоизбрания Екзархъ, Негово Блаженство Г. Иосифъ. Тая депутация ни донесе, и на зараньта ние я чухме въ черкова, нова молитва, която, по правителствена заповѣдь, бѣше се съставила отъ Св. Синодъ за да се чете по всичкитѣ български храмове. Тая молитва заслужва да се приведе цѣла. Азъ я прѣписвамъ, както я намирамъ въ бѣлѣжната си книжка:

„Господу помолимь ся:

„Боже великый и дивный, иже въ рукою твоею со-„держаяй тварь; приклони ухо твое и услыши смиренное „моленіе насъ непотрѣбныкъ рабовъ твоихъ, тебѣ за Царя „приносящыхъ; даруй здравіе, крѣпость и побѣду самодер-„жавнѣйшему Господарю нашему, Султанъ Хамиду; укрѣпи „войнство Его, огради миромъ державу Его и покори подъ „нозѣ Его всякаго врага и супостата“.

Скоро ония, които подпечатваха такива адреси и поднасяха подобни молитви, съ намѣриха въ нужда да засвидѣтелствуватъ нѣкакъ си по-практически своитѣ синовни чувства къмъ Султана, своитѣ братски разположения къмъ мохамеданитѣ. Въ едно събрание, свикано отъ пловдивския окрженъ управитель, жителитѣ на пловдивския окржгъ се поканиха да подарятъ 13 милиона гроша, като доброволна военна помощь отъ тѣхната вѣрноподанническа область. Състави се една комисия отъ мусулмани и християни, която лесно дойде до заключението, че тъй като за отбраната на отечеството се били само мохамеданитѣ, а християнитѣ не земали никакво участие въ това славно дѣло, то праведно било, щото тия послѣднитѣ да приематъ връзъ себе си съразмѣрно една много по-голѣма часть отъ тия 13 милиона гроша, за да не паднѣло много тежко на турцитѣ.

Тая принудена щедрость бѣше единъ скришенъ обиръ. Отъ всжду почнаха да пристигатъ оплаквания, че прѣтоварената *рая* мжчно можеше да понесе и това брѣме. Отъ всжду захванаха да дохождатъ заявления, че количеството, което се искаше, бѣше равно на, а нѣкадѣ и по-горно отъ, сумата на обикновения данъкъ, и че осиро-

машелитѣ българи, които и за данъка не можеха да намѣрятъ срѣдства, за помощьта не бѣше възможно да се прѣсилятъ. Но тия мъмрения можеха глухо само да се шъпнатъ прѣдъ българитѣ членове на комисията, а не и високо да се изказватъ прѣдъ турцитѣ. Въ живота на роба има минути, когато и да го боли, той трѣбва да мълчи, и да е съсипанъ, той трѣбва да пълзи. Безгласенъ като риба и като биволъ безропотенъ трѣбва да бжде идеалниятъ робъ. И да помисли човѣкъ, че тоя идеалъ ни се прѣпоржчва и до днесъ още отъ люде, които иматъ въ устата си голѣмитѣ думи на европейската грижа за слабитѣ и на европейската любовь за цивилизацията!

II.

Като далечна буря, войната за освобождението слѣдваше да бучи тамъ нѣйдѣ на сѣверъ, отвждъ Стара-Планина.

Ненадѣйно, излѣ се изъ Хаинския проходъ на тая планина, буенъ, горolоменъ и безспиренъ, като единъ лѣтенъ балкански порой, Гурковиятъ отрядъ. Той гърмѣ, трещѣ, събаря, и, подобенъ пакъ на порой, изчезна.

И оттеглиха се руситѣ въ непристжпнитѣ шипченски височини. И избухна отново мусулманскиятъ фанатизъмъ. Южна България, оставена на произвола на турцитѣ, стана за втори пжть играчка на най-дивитѣ страсти. Разярени отъ бързитѣ успѣхи на нападателитѣ, насърдчени отъ тѣхнитѣ неочаквани несполуки, нашитѣ тогавашни владѣтели не знаеха вече мѣрка. Биеха, грабѣха, палѣха, обезчестяваха, колѣха тѣхнитѣ нередовни войски. А тѣхнитѣ редовни ужъ власти тъпчеха и мжчеха, изтезаваха и бѣсѣха въ Пловдивъ, на день по нѣколко карловци, бащи на челяди, граждани мирни, които бѣха изпълнили една своя длъжность. Зарѣзани отъ турскитѣ военни пазачи, споразумени съ своитѣ турци съжители, тѣ бѣха посрѣщнали съ достойнство нѣколцината войници отъ освободителната войска, които се бѣха мѣрнали въ тѣхния градъ като свѣтли метеори въ мрачната нощь на тогавашното ни робство.

И тая срѣща изкупуваха сега гражданитѣ на Василъ Левски тамъ, дѣто и той бѣ изкупилъ своята любовь за свободата — на бѣсилката. И помежду тия бѣсилки, вдигнати въ разни пловдивски улици, влачеха се като сѣнки стотини усърнали вдовици и хиляди измършавѣли сира-

чета, които бѣха докарани, жива плячка, отъ съсипаната Стара-Загора.

Ужасъ и жалость бѣха обзели всичкитѣ пловдивци.

Врѣдъ тия страхотии и горчилки, запрѣха и мене, въ петъкъ на 12 августъ 1877, по една заповѣдь отъ пловдивския Военень Сѫдъ. Единъ старши жандарминъ дойде та ме повика, заедно съ братовчеда ми, Ив. Ст. Гешовъ, отъ нашето пловдивско писалище. Азъ се простихъ съ стария си баща, и тръгнахъ прѣдъ жандармина.

Извадиха ме прѣдъ Военния Сѫдъ. Казахъ си името, и чухъ отъ устата на единъ сърдитъ полковникъ, че азъ трѣбваше да ида въ затвора. И отвориха се за мене вратитѣ на тая пловдивска тъмница, която бѣше станала послѣдното земно жилище на стотини българи.

Туриха ме най-напрѣдъ въ горния етажъ отъ помѣщението на градоначалството, въ стаята на приставитѣ. Отъ тритѣ прозорци на тая стая се гледаше дворътъ на тъй наречения *конакъ* — домътъ на окрѫжния управитель. А отъ вратата, които стоеха постоянно отворени, се виждаше стълбата, която водѣше на долния етажъ. По тая стълба постоянно слизаха и се качваха жандармитѣ и затворницитѣ, обитателитѣ на голѣмата стая, която бѣше задъ нашата, надъ самата тъмница, и която се наричаше жандармерийски *каушъ*.

Когато се приближеше човѣкъ до вратата на нашата стая, той гледаше не само одъра на горния етажъ и вратата на двѣтѣ му други стаи, прѣдната и заднята, но още, прѣзъ стълбата, и вратата и прозореца на една противоположна дирня стаичка на долния етажъ. Тая стаичка, въ която се изповѣдваха и причастяваха отъ единъ пловдивски свещеникъ всичкитѣ осѫдени на смърть карловци, земаше свѣтлина отъ входа на долния етажъ и отъ приемната на градоначалника, която бѣше отпрѣди. Тя бѣше, слѣдователно, тъй тъмна откъмъ видѣлината, както и мрачна по назначението си. А! ако зидоветѣ можеха да говорятъ, колко отъ сирачетата на карловскитѣ мѫченици можеха да чуятъ отъ стѣнитѣ на тая стаичка послѣднитѣ желания и прѣдсмъртнитѣ въздишки на своитѣ бащи!

Никога нѣма да забравя първитѣ мои чувствования въ тоя първъ мой затворъ.

Изтръпналъ въ началото, азъ скоро се обладахъ отъ едно неизказано безпокойствие и отъ една безгранична жалость.

Съ коя цѣль, за какво прѣстжпление, на основание на чии показания бѣхъ азъ арестованъ? Бѣха ли открили нѣщо? Подозираха ли само?

И грижата, въ която ме хвърлѣха тия въпроси, растѣше още по-вече като си помислѣхъ, че сжщитѣ питания трѣбваше да си задаватъ оня часъ за мене и моитѣ домашни. И моето раздразнено въображение ми прѣдставляваше тия мои домашни облѣни съ сълзи, потънали въ отчаяние. И моята горесть за тѣхъ ме мжчеше, както никога горесть не бѣ ме мжчила.

И мене се стори, че ако да знаехъ, защо бѣхъ затворенъ, и ако да нѣмахъ ближни, азъ щѣхъ да бжда по-спокоенъ. А, тия мили, драги ближни! Менъ се чинѣше, че ако да не бѣхъ единствения синъ на стари родители, ако да нѣмахъ млада жена и двѣ дребни дѣчица, азъ нѣмаше защо да се колебая. Азъ можехъ да се изправя прѣдъ турския Воененъ Сждъ, и да му кажа:

„Да, азъ говорихъ прѣдъ англичани и американци, „които дойдоха да изслѣдватъ баташкитѣ невидени страхотии, азъ говорихъ прѣдъ тѣхъ за вашитѣ нечути безправди, възмутителни притѣснения, въпиющи звѣрства. „Да, азъ писахъ за тѣхъ въ главния английски вѣстникъ, „писахъ въ *Таймсъ*. Направихъ нѣщо по-вече. Съчинихъ „адреса, който лани, отъ Пловдивъ, отъ тоя градъ, въ „който вие заседавате, се изпрати до Цариградската Конференция, за да обори други лъжливи вѣрноподаннически „прошения, за да яви на прѣдставителитѣ на Европа, че „населението е кански пропищѣло отъ васъ и отъ вашето „правителство. Това бѣ моя длъжность къмъ тоя бѣденъ „народъ, къмъ това страждуще човѣчество. Но вие длъжностьта считате за прѣстжпление. Обѣсете ме, тогава. Земете тоя животъ, който отъ година насамъ ми е умръзналъ вече При зрѣлища, които азъ всѣкой день гледамъ, не смъртьта, а животътъ е на́й-голѣмото наказание. „И вие ще ме накажете само, ако ме оправдаете“.

Записки и на други затворници свидѣтелствоватъ, че подобни мисли често минуватъ прѣзъ ума на човѣка въ епохи, като оная на 1877, когато терорь владѣе, жъртви всѣкидневно падатъ, границитѣ между тоя и оня свѣтъ се почти не разпознаватъ и животътъ не е тъй скжпъ, както обикновено. Въ такива тъмни врѣмена, образътъ на смъртьта, призракътъ на безтжжното спокойствие, което тя доставя, често блѣсватъ като утѣшителенъ миражъ. Но чувството на самосъхранение, особно когато

човѣкъ има и домашни, които да копнѣятъ за него, скоро възтържествува. И човѣкъ потъва пакъ въ грижата и горестьта на живота.

Тая грижа и въ тая горесть бѣха особно силни у мене първия день. Вечерьта ми донесоха отъ дома ядене и постелка. Азъ не можехъ нито да ямъ, нито да спя, при всичко, че насъ оставиха да ядемъ и спимъ въ стаята само двама съ братовчеда ми.

Втория день азъ чакахъ да ме повикатъ за да ме прѣдадатъ на слѣдователя. Но тѣ не ме повикаха нито него день нито, на третия. Не пуснаха и отъ дома никакво съобщение. Дозволиха само, по мое искане, да приемамъ отъ домашнитѣ цариградски вѣстници. Но азъ нищо не можахъ да се науча отъ тѣхъ за моята сѫдба. Неизвѣстностьта ме убиваше. Въ четвъртия день, на 15 августъ, рѣшихъ да се помѫча да туря край на тая неизвѣстность. Тъй като се случи да имамъ вързъ себе си моливъ и бѣла книга, азъ тайно написахъ до жена си една кратка записка, съ която я помолихъ да ми обади причината на моето затваряне, ако я знаеше, като отбѣлѣжеше съ моливъ на французкия вѣстникъ, който тя ми изпращаше, буквитѣ на думитѣ, които искаше да ми съобщи. И за да и покажа нагледно, какъ да си служи съ вѣстника, азъ зехъ броятъ, който бѣше у мене, и на първия стълпъ отъ първата страница азъ ѝ отбѣлѣжихъ съ моливъ, послѣдователно, дѣто ги намѣрихъ напечатани, французскитѣ букви m, n, o, g, o, z, d, r, a, v, e, които, събрани, правѣха думитѣ mnogo zdrave.

Съ сѫдоветѣ за ядене, азъ връщахъ всѣкой день у дома и вѣстникътъ, който бѣхъ прочелъ. Та броятъ, въ който азъ бѣхъ отбѣлѣжилъ тия букви, бѣше лесно да се върне дома. Но не бѣ тъй лесно да се изпрати и записката. За да я укрия отъ бодрото полицейско око, азъ бѣхъ намислилъ да я залѣпя съ срѣда отъ хлѣбъ въ дъното на захлупака, съ който се захлупваха сѫдоветѣ, що сновѣха между затвора и дома. Но додѣто да извърша това, единъ полицейски дойде да ми яви, че нашиятъ слуга билъ дошълъ да земе надирѣ сѫдоветѣ. Като никога, и самъ слугата влѣзе въ стаята ни. Полицейскиятъ бѣше новъ. Той не знаеше, види се, че имаше заповѣдь да не се пуща дори и слугата при мене.

Моментътъ бѣ критически. Азъ тъй линѣехъ да добия нѣкое съобщение отъ дома, щото рѣшихъ да изпратя по слугата приготвената вече записка, дори и съ рискъ да

я видя въ ржцѣтѣ на властьта и да си навлека, ако не друго наказание, то по-строго ограничение и запрѣщение на вѣстници. Но тъй като жандармътъ не си отваждаше очитѣ отъ насъ, азъ прибѣгнахъ до една хитрость. Помолихъ него да събере сждоветѣ. Направихъ това съ тонъ, като че исках̀ъ нарочно той да извърши тая работа за да се увѣри, че тия сждове не криеха никакво съобщение отъ мене. Той се наведе да ги събира. Азъ извадихъ изъ пазухата си записката, която бѣше сгъната, та не прѣдставляваше форма по-голѣма отъ оная на една обикновена пощенска марка, погледахъ въ очитѣ слугата и гледишкомъ му привлекохъ погледа къмъ това, що държехъ въ ржка. Слугата ми бѣше момъкъ вѣренъ и събуденъ Той се сѣти. И азъ не загубихъ врѣме. Приближихъ се до сждоветѣ, и въ мигътъ, когато жандарминътъ свърши събирането и се изправяше, та не гледаше вече долу, азъ пустнахъ неусѣтно при краката си сгънатата книжка. Слугата се наведе да земе сждоветѣ, и съ тѣхъ заедно грабна, като непотрѣбенъ сметъ, и книжката. Жандарминътъ не се сѣти. Азъ отдъхнахъ. Бѣхъ увѣренъ, че съобщението ми щѣше да стигне назначението си.

III.

Вечерьта слугата дойде да ми донесе пакъ ядене, но не го пустнаха вече да влѣзе при мене. Нѣма́ и вѣстникъ. Азъ зехъ пакъ да се безпокоя. Ако жена ми бѣ получила записката ми, защо да не ми отговори? Защо да нѣмамъ и вѣстникъ?

И прѣкарахъ азъ една лоша нощь, толкозъ повече, че оная вечерь бѣха докарали отъ Карлово, вързани, 86 души нови затворници. Тая бѣше третята верига българи роби, която се изпращаше отъ Карлово за пловдивската тъмница. Другитѣ двѣ бѣха дошли прѣди азъ да се затворя. Първата бѣше пристигнала на 28 юли, а втората на 3 августъ. И двѣтѣ бѣха тръгнали съ по стотина души отъ Карлово, и двѣтѣ пристигнаха съ по 85—90 души въ Пловдивъ. Останалитѣ бѣха загинали изъ пжтя, отъ бой и мжки, при всичко че разстоянието отъ Карлово до Пловдивъ е само 54 километра.

Третата върволица, която азъ бѣхъ злочестъ да видя, състояла, както ми обясни единъ сатанински любосъобщителенъ приставъ, отъ 104 души. А сега пристигаха въ Пловдивъ *само* 86 души! И когато тия 86 души, прѣди да

влѣзатъ въ самата тъмница, се наредиха въ конашкия дворъ, и азъ можехъ да ги видя отъ нашитѣ прозорци, азъ незнаехъ, кои повече да пожаля — дали ония страдалци, които бѣха оставили измъченитѣ си кости по царскитѣ пѫтища, или тия мѫченици, които бѣха дотътрали полумъртвитѣ си тѣла до царската тъмница. И тръпката, която полази по моята настръхнала снага, и до сега още ме побива, когато помисля за тия живи мъртавци.

Опрашени, раздрани, кое боси и кое обути съ продънени обувки, нѣкои съ желѣзни колела по вратоветѣ, а всички съ желѣзни вериги по рѫцѣтѣ, нѣмаше човѣшка мѫка, болка и тѫга, която да се не изписва по тѣхнитѣ омацани съ потъ и кръвь лица. За подигравка, на главитѣ на нѣкои отъ по-първитѣ бѣха турили едни мръсни и разнебитени европейски шапки. И една ликующа паплачь отъ полупияни нехранимайковци се гаврѣше съ тия праведници, които едва се държеха на краката си.

Внезапно, единъ отъ пазачитѣ, които бѣха излѣзли отъ тъмницата за да приематъ новитѣ си гости, хвана желѣзното търкало, което бѣ турено около врата на единъ познатъ, види се, и умразенъ нему карловецъ, и звѣрски го задръпа по всичкитѣ посоки на компаса. Отъ болки и задавяне, посинѣ лицето на мѫченика. Тѣлото му затрепера като листо. Очитѣ му се опулиха. Отъ устата му бликна кръвь. А отъ неговитѣ гѫрди се изтръгна една неземна въздишка.

Мѫчительтъ, разсвирѣпѣлъ и запѣненъ, слѣдваше да тегли колелото. И менѣ се стори, че въ тая пъхтяща маса отъ човѣшко месо, въ тоя мѫченикъ и въ тоя мѫчитель, бѣха се съсрѣдоточили като въ фокусъ всичкитѣ страдания и всичкитѣ низости на това ужасно човѣчество. И азъ се прѣхлупихъ на възглавницата, о която се облѣгахъ, за да погълна своитѣ сълзи и да удавя своитѣ въздишки. Сълзи и въздишки бѣха тежки прѣстѫпления въ моя затворъ.

Колко ми тѣ станаха нужни и на слѣдующата зарань, на 16 августъ! Писано ми бѣ да видя него день 32 души мои роднини, приятели и познайници, отъ най виднитѣ карловски граждани[1]), да се изваждатъ изъ входа,

[1]) Ето имената на по-главнитѣ отъ тѣхъ: Ив. Х. Димитровъ, Василъ Патевъ, Христо Рачовъ, двамата братя Джиджови, двамата Х. Вълкови и тримата Димови Араплиеви. Единъ печаленъ поменикъ, съ имената на стотина обѣсени карловци, се намира въ рапорта на тогавашния английски пловдивски вице-консулъ, г. Калвертъ, обнародванъ въ стр. 434 на Синята Книга за Турция отъ 1878 (Blue-book, Turkey № 1, 1878)

прѣзъ който азъ бѣхъ влѣзълъ, да се нареждатъ на сѫщото мѣсто, на което прѣдидущия день бѣха се наредили новопристигналитѣ затворници, и да се изпращатъ отъ тамъ на бѣсилката.

Още помня шътнята на полицейскитѣ, грубостьта на началницитѣ имъ, безочливостьта на тълпата, която бѣ подушила мърша за своитѣ скотски страсти, жалостьта на свещеника, който бѣ дошелъ да причасти осжденитѣ, и отчаянието на самитѣ жертви. И какви жертви! Първитѣ, най-просвѣтенитѣ и най-имотнитѣ граждани на единъ цвѣтущъ градъ, които прѣтърпѣваха, като послѣдни злодѣи, най-срамното наказание, защото, изоставени отъ своитѣ малодушни вардачи, бѣха посрѣщнали тържествующия побѣдитель, и то заедно съ своитѣ турци съграждани.

Турцитѣ посрѣщачи бѣха простени, а българитѣ се нареждаха сега по двама, въ пловдивския конашки дворъ, съ ржцѣ вързани отдирѣ, съ смъртната присжда пришита отпрѣди, на гжрдитѣ, и заобиколени съ жандарми, се изпращаха по разнитѣ участъци на града, за да бждатъ обѣсени. И тѣ тръгваха спокойно, безъ сълза, безъ въздишка, да изпълнятъ както приличаше самата задача, която имъ оставаше да изпълнятъ — да умратъ достолѣпно. Смъртьта е всѣкога грозна. Но когато умирашъ на бѣсилка, мжченъ отъ съзнанието, че оставяшъ домашни окржжени отъ скотове, домъ ограбенъ отъ звѣрове, имотъ разпилѣнъ у хора, които гинатъ съ тебе, и оставятъ сирачета като тебе, -- когато умирашъ на бѣсилка, неутѣшенъ поне отъ мисъльта, че си извършилъ нѣщо за отечеството, че си размѣнилъ единъ куршумъ въ бойното поле, съ вѣковния неприятель — о, тая умиралка трѣбва да съдържа въ себе си всичкитѣ мжки на пъкъла! И тия мжки храбритѣ карловци прѣтърпѣваха безъ да трепнатъ, безъ да отправятъ ни най-малката молба къмъ мжчителя, ни най-малкото натякване къмъ Бога.

Подиръ пладне на 16 августъ, азъ получихъ отговоръ отъ жена си, отбѣлѣженъ както ѝ бѣхъ посочилъ, по самитѣ букви на французкия вѣстникъ. Тя ми являваше, че споредъ както се говорило, азъ бѣхъ обвиненъ въ споразумение съ карловцитѣ, за да се вика по-скоро неприятельтъ на държавата. Отъ никакво такова споразумение нѣмаше нужда неприятельтъ, и самиятъ слухъ за това обвинение не почиваше на никакво основание. Но и една сламка показва на кждѣ вѣе вѣтърътъ, и тоя слухъ сочеше, че усилия се полагаха да се вредя и азъ въ редоветѣ на карловцитѣ, да подѣля и азъ тѣхната сждба.

А тая съдба слѣдваше да бъде вѫжето. На 17 августъ се обѣсиха още 10 души карловци, а на 20 августъ азъ съ ужасъ видѣхъ други 32 души отъ най-челнитѣ граждани на Карлово, по-вечето млади тоя пѫть, да се изваждатъ отъ затвора и да се изпращатъ за обѣсване, 16-имата въ Пловдивъ, а 16-имата вънъ отъ града [1]). Цѣльта бѣше да се вдъхне тероръ и въ други мѣстности. И еднитѣ и другитѣ тръгваха за своето печално назначение, като стари римски герои. Никакво оплакване не излѣзе изъ тѣхнитѣ уста, никаква сълза изъ тѣхнитѣ очи.

Въобще, додѣто бѣхъ въ затвора, азъ се чудѣхъ на непоколебимото мѫжество на нашитѣ сънародници. Многобройни бѣха ония, които видѣхъ да излизатъ отъ тъмницата и да тръгватъ за бѣсилката, за заточение, или за изтезание въ самия Воененъ Сѫдъ. Но никого не видѣхъ да плаче. Не народното тщеславие, а справедливостьта изисква да кажа това Една вечерь само, помня, единъ новодокаранъ селенинъ заплака прѣдъ прозорцитѣ ни. Но той ми се видѣ пiянъ. Въ всѣкой случай, той бѣ единственият, който показа подобна слабость

Единственъ бѣше тъй сѫщо и викътъ, който една нощь ме събуди отъ сънь. Бѣше още въ първата недѣля на моето затваряне. Азъ едва що бѣхъ заспалъ. Нѣщо се извика, и азъ се стрѣснахъ. Събудихъ се и се услушахъ.

— Мамо, майчице! изписка единъ проницателенъ гласъ, който идѣше отъ долу изъ помѣщението на градоначалника или изъ самия затворъ.

Азъ се втрѣщихъ.

— Мамо, майчице! извика втори пѫть, още по отчаяно, сѫщиятъ гласъ.

И се омълча.

Новъ страдалецъ ли влизаше въ тъмницата? Нова страдалческа душа ли излизаше, изъ тъмницата на тоя свѣтъ, и прѣди да тръгне за небето, отправяше това послѣдно възвание до сѫществото, което е най мило човѣку на земята?

Не всичкитѣ тайни на затвора може да проникне единъ безпомощенъ затворникъ.

---

[1]) Поменатиятъ по-горѣ английски вице-консулъ, г. Калвертъ, дава въ своя рапортъ имената на обѣсенитѣ въ Пловдивъ но не и на ония, които се обѣсиха вънъ отъ Пловдивъ. При това ще забѣлѣжа, че и датитѣ на мѫченическата смърть на тия страдалци, означени отъ г. Калверта, не сѫ всѣкога точни.

IV.

Подъ нашитѣ прозорци минаваха и карловцитѣ, когато отиваха за слѣдствие или сѫдене въ Военния Сѫдъ, помѣщението на който бѣше въ конашкия дворъ, на петдесетина метра отъ затвора. Съ тѣхъ заедно вървѣха въ Сѫда всѣкой день и двама други карловци, за които и прѣди да влѣза още въ затвора бѣхъ чулъ, че бѣха издайници, и сега, откакъ влѣзохъ, отъ разни признаци още по вече се убѣдихъ, че за да спасятъ своя безполезенъ животъ, тѣ бѣха се съгласили да играятъ тая подла роля.

Двѣ изключения, които тѣ прѣдставляваха, ме особно поразиха. Тѣ ходеха и заранъ и вечерь въ Военния Сѫдъ, когато другитѣ карловци не отиваха освѣнъ по единъ пѫть и то прѣди деня на обѣсването си. Други се осѫждаха, а тия двама остаеха. А освѣнъ това тѣ се помѣщаваха въ жандармерийския каушъ, дѣто други политически прѣстѫпници не се пущаха. Азъ ги гледахъ по нѣколко пѫти на день да слизатъ и се качватъ по стълбата, която по̀ горѣ описахъ, и по която се отиваше въ кауша. Отъ врѣме на врѣме, само, азъ виждахъ и по нѣкой другъ бѣденъ карловецъ да се туря при тѣхъ. И мене се стискаше сърдцето, като мислѣхъ, че това прѣмѣстване ставаше съ цѣль, дано могатъ въ затвора шпионитѣ да изтръгнатъ изъ устата на жъртвата това, което бѣ нуждно за Военния Сѫдъ за да обѣси и нея. Не бѣхъ посветенъ въ тайнитѣ на военнитѣ сѫдии, но бѣхъ челъ, въ записки още отъ епохата на голѣмата французка революция, за страшнитѣ пакости, сторени отъ държавнитѣ тъмнични шпиони, тъй-нареченитѣ moutons (овци), на съарестованитѣ съ тѣхъ политически затворници. И азъ настръхвахъ като виждахъ тия наши български овци, които бѣха се сдружили съ вълцитѣ, и имъ прѣдаваха своитѣ братя.

Ненадѣйно, единадесеть деня слѣдъ арестуването ни, на 24 августъ, намъ се съобщи, по по́ горня заповѣдь, че ние съ братовчеда ми се вдигаме отъ стаята на приставитѣ и се прѣмѣстваме въ жандермерийския каушъ, въ вертепа на прѣдателитѣ.

Това съобщение ме втрѣщи. Азъ мислѣхъ, че бѣха рѣшили моето погубване, затова и ме турѣха всрѣдъ шпионитѣ.

Единъ полицейски вдигна постелката и завивкитѣ ми и закрачи прѣдъ мене, за да ми покаже пѫтя. Азъ отидохъ подиръ него и влѣзохъ въ кауша.

Бѣше още рано и издайницитѣ не бѣха се върнали отъ позорното си занятие при Военния Сѫдъ. Въ стаята, която имаше около 12 метра дължина и около 6 метра широчина, се помѣщаваха нѣколко жандарми и нѣколко арестанти, изметътъ на пловдивскитѣ улици, нескромни нехранимайковци, които бѣха тръгнали по пѫтя на порока и стигнали въ тъмницата, подпухнали пияници, които бѣха заспали въ улицата и се събудили въ затвора. Насѣдали или налѣгали на мръсни рогозки, тия пазители и нарушители на общественото спокойствие бѣха еднакво гнусни, еднакво отвратителни. Само двама по-чисто облѣчени турци лежаха на постелки, въ юго-източния кѫтъ на стаята. Както отпослѣ се научихъ, тѣ бѣха затворени за дългъ къмъ турското съкровище. Прѣкупили бѣха десятъка на нѣкои села, бѣха загубили отъ него, не можеха да намѣрятъ пари да се издължатъ, и сега заплащаха съ затворъ дефицита на своитѣ спекулации.

Въобще това полицейско помѣщение бѣше далечъ отъ да бѫде храмъ на прѣслѣдваната добродѣтель. Освѣнъ насъ, азъ забѣлѣжихъ още единъ само политически затворникъ, живописецътъ Станиславъ Доспѣвски, когото бѣха прѣмѣстили оная зарань въ тоя каушъ.

Жандаринътъ ни посла леглата на едни по-чисти ужъ рогозки, и ние седнахме. Зазѣпаха на насъ всичкитѣ отъ колъ и въже събрани постоянни или периодически пансионери на тоя държавенъ домъ, и зѣпаха додѣто се наситиха. Послѣ едни задрѣмаха, а други запѣха. Очевидно бѣ, че еднитѣ имаха нужда отъ почивка, а другитѣ отъ разтуха. И пѣснитѣ на еднитѣ не бъркаха на съня на другитѣ, както не му прѣчеха и легионитѣ насѣкоми, които пъплеха по стаята, лагерувахз по рогозкитѣ, домуваха въ стѣнитѣ и описваха по тѣхната съмнителна бѣлота своитѣ своенравни арабески.

Човѣкъ привиква на всичко — дори и на затворническитѣ мелодии и ентомологии. Слѣдъ единъ часъ сѣдене на постелката, азъ станахъ да походя. Приближихъ се до единъ отъ тритѣ сѣверни прозорци на стаята, и за пръвъ пѫть видѣхъ хубаво двора на самата пловдивска тъмница, който лѣжеше подъ нашитѣ прозорци.

Малъкъ, длъгнестъ, посланъ съ камъне, тоя дворъ имаше само едно дръвце, една крива върба. Лѣниво и печално се люлѣеха клончетата на тая върба, като че чезнѣха и тѣ за външния свободенъ въздухъ. И капризно, по камънетѣ на двора, играеше тѣхната сѣнка.

Около двора бѣха наредени разнитѣ помѣщения на тъмницата. На западъ, отъ дѣто бѣше входътъ, се подаваше гърбомъ зданието на градоначалството. На сѣверъ се виждаше главната каменна тъмница, гостолюбивото свърталище на всичкитѣ обикновени прѣстѫпници, а сега и на нѣкои политически. На изтокъ се издигаше едно двоетажно дървено здание, съ отворенъ чердакъ отпрѣди, дѣто обикновено се радваха на държавното гостоприемство затворенитѣ за дългъ. И най-послѣ, на югъ, бѣха мрачнитѣ *полюси*, страшната тъмница Ташъ-Капия, въ която сега бѣха заключени като диви звѣрове карловскитѣ страдалци а надъ нея. политическиятъ каушъ, въ който ние се помѣщавахме. Подъ насъ, слѣдователно, пѫшкаха и охкаха ония невинни жъртви, които Карлово и до днесъ оплаква.

Когато, подиръ освобождението, пловдивската тъмница влѣзе въ български рѫцѣ, и азъ можахъ да я обиколя цѣла като посѣтитель, азъ останахъ поразенъ отъ размѣритѣ и отъ задушностьта на тая Ташъ-Капия и на тия полюси. Първата бѣше около 12 метра дълга, около 6 широка, и около $3^1/_2$ висока. Освѣтена бѣ съ три малки прозорчета, обърнати къмъ сѣверъ, а измазана, отъ всѫду, съ каль. Никакво сѣдалище, никакво легло. И въ тоя тѣсенъ, влаженъ и ужасенъ вертепъ, дѣто слънце не влизаше, дѣто въздухъ не проникваше, лѣжеха на веднажъ по стотина и по двѣста карловци, съсипани отъ бой, изпити отъ мѫки, и нарóчени за смърть!

Наредъ съ тъмницата Ташъ-Капия, но пò къмъ изтокъ, бѣха *полюситѣ*, тѣсни и низки кочини, дѣто се изтезаваха ония храбри затворници, отъ които безсъвѣстни слѣдователи не можеха да изтръгнатъ съ друго срѣдство нѣкое угодно тѣмъ показание. Тия *полюси* бѣха на брой десеть — шесть отъ едната страна и четире отъ другата на единъ тѣсенъ коридоръ, който ги раздѣляше. Тѣ бѣха дълги 2 метра, а широки единъ метъръ и 15 сантиметра. На вратата на всѣкой *полюсъ* имаше по една малка дупка, за въздухъ и свѣтлина.

Тѣ бѣха гробове. Мѫченицитѣ, живи закопани въ тѣхъ, бѣха оставили спомени отъ своитѣ тегла, по самитѣ имъ стѣни. На вратата на четвъртия *полюсъ* отъ лѣво, имаше, отъ вѫтрѣ, слѣдующия надписъ:

„Много страдахъ по затворитѣ, че нáй-послѣ ето ме „невинно и въ този полюсъ. Има ли за мене честити дни „въ бѫдащето, или смъртното наказание ще довърши „страданията ми? . . “

Тоя надписъ, тъй трогателенъ по своя избликъ отъ спокойно отчаяние, бѣше подписанъ съ буквитѣ Пр. В. С.

Въ третия *полюсъ*, пакъ отъ лѣво, азъ прочетохъ слѣдующето:

„1877, октомври 24.

„Чокорлии, Попъ Атанасъ лѣжи въ полицата 50 деня.“

А въ петия отъ дѣсно, тия думи:

„1877. Въ полюса стояхъ 70 деня. Гавраилъ Илиевъ Клисурецъ“ —

и по́-надолу, въ сѫщия *полюсъ*, съ друго писмо:

„Много страдахъ по чужбина и сега страдамъ въ „полицата 70 деня. Безъ никаква вина ме наказватъ. Ро-„денъ въ 1856, наказанъ въ 1877, дори и азъ не зная „какво ще стана“.

Най-сетнѣ, въ втория отъ дѣсно, азъ смаянъ видѣхъ и слѣдующитѣ редове:

„Въ тая полица сѣдѣли двамина карловци“, а отъ страна:

„Въ тая полица сѣдѣли двѣ момчета“.

Двама души, живи заровени, въ единъ гробъ! Безчовѣчието мѫчно можеше измисли нѣщо по́-страшно.

V.

Описахъ пловдивската тъмница, както отпослѣ я познахъ. Оня часъ, когато отъ прозореца на *кауша* азъ ѝ гледахъ двора, нѣмахъ нито възможностьта, нито нуждното спокойствие на ума за да я изуча подробно. Азъ за пръвъ пѫть гледахъ сцената на страданията на многобройни наши сънародници. Колко трагедии бѣ видѣлъ тоя дворъ! И колко още имаше да види! И менѣ се свиваше сърдцето като помислѣхъ, че съ прѣмѣстването си въ тая стая, азъ щѣхъ да бѫда, прѣзъ тия прозорци, всѣкидневенъ зритель на тия трагедии.

Но само зритель ли? Не бѣхъ ли прѣдопрѣдѣленъ и азъ да стана скоро единъ скроменъ актьоръ въ сѫщата драма? Не съ тая прѣизподня цѣль ли бѣха ме турили въ тая стая при тия издайници?

И азъ взехъ да мисля, колко малко нѣщо се изискваше, за да сподѣля и азъ сѫдбата на другаритѣ, които лѣжеха подъ насъ, да бѫда сѫденъ и осѫденъ и азъ като тѣхъ. Една неблагоразумна дума, една състрадателна въздишка или сълза, при нѣкое потресающе зрѣлище, едно подозрително мълчание, и ето ти улики, достатъчни за да те обѣсятъ.

За такива клѣветници и за подобни сѫдии, и състраданието е грѣхъ, и мълчанието е прѣстѫпление. И на ума ми идѣха думитѣ на оня духовитъ затворникъ прѣзъ врѣмето на французката революция, който, попитанъ, какво мислѣше, отговорилъ съ горчива подигравка: „Какво мисля ли? Азъ едва смѣя да мълча!".

Па на́й-послѣ, ако моето погубване бѣше рѣшено, прѣдателитѣ нѣмаха нужда нито отъ моитѣ думи, нито отъ моето състрадание, нито отъ моето мълчание. Тѣмъ трѣбваше само едно малко усилие на въображението, една дребна измислица, една ту́на бѣда, и азъ бѣхъ осѫденъ. Свидѣтелството на двама лъжци не стигаше ли да се обѣси единъ невиненъ?

Внезапно, додѣто азъ бѣхъ потъналъ въ тия мисли, шпионитѣ влѣзоха въ стаята ни. Тѣ се връщаха отъ Военния Сѫдъ, заседанието на който бѣ се свършило. И помежду тѣхъ азъ възмутенъ съгледахъ единъ мой бившъ съученикъ отъ пловдивското училище, когото азъ до тогава знаехъ за съвѣстенъ и доблестенъ карловски гражданинъ.

Но тъмницата тъй често промѣнява характера на човѣка! И азъ си напомнихъ, че отъ два деня насамъ азъ гледахъ тоя приятель да се влачи съ двамата клѣветници, въ тѣхнитѣ прѣдателски походи къмъ Военния Сѫдъ. И една мисъль като ножъ ме прободе, че откакъ трети день идѣше заедно съ издайницитѣ въ тѣхното свърталище, може и той да се е изкусилъ отъ нѣкакви обѣщания, да се е съблазнилъ отъ любовьта къмъ живота, и отъ мѫченикъ да е craналъ мѫчитель.

И втора мисъль, още по́ остра, ме прониза, че може за това именно да сѫ залѣгнали да изгалатятъ тоя образованъ момъкъ и да направятъ отъ него единъ клопачъ, за да могатъ да падатъ по́-лесно въ неговитѣ примки хора като мене. Другитѣ двама прѣдатели бѣха крайни простаци, неспособни, и по дарби и по образование, да упражнятъ какво годѣ влияние върху люде, стоящи по́-горѣ отъ тѣхъ.

Но, казахъ си отъ друга страна азъ, тия дарби и това образование, които липсватъ на двамата, които притежава третия, не сѫ ли отъ естество да възвърнатъ послѣдния отъ низката роля, която моето възбудено въображение тъй неосновно може-би му приписва? Ако тая роля не прѣдставлява нищо отвратително за двамата невѣжи, може ли да не бѫде омразна на единъ просвѣтенъ

мжжъ? Не! Ако прѣхваленото ни образование не може и въ такива случаи да освѣти съвѣстьта на единъ човѣкъ, да му посочи правия пжть, то е повече отъ безполезно. То е вредно, съсипателно, разрушително, защото въ ржцѣтѣ на слабия подлецъ туря оржжието на всесилното знание.

Мжченъ отъ тия противоположни мисли, азъ едва съпикасвахъ любопитнитѣ погледи, които нововлѣзналитѣ държавни храненици хвърлѣха къмъ насъ. Тѣ бѣха ни казали добъръ вечерь, и бѣха сѣднали на страна, при единъ арестантинъ, около когото зеха нѣщо да тарашуватъ. Азъ отъ начало бѣхъ зелъ тоя затворникъ за единъ обикновенъ прѣстжпникъ. Сега разбрахъ, че билъ докаранъ и той отъ Карлов . Той бѣ тъй злѣ битъ по пжтя, щото двамата издайници почнаха да налагатъ неговитѣ посинѣли меса съ нѣкои мазни вещества.

Азъ сѣднахъ на постелката си Взе да се мръква, и възпитаницитѣ на нашия общественъ домъ се разшаваха за да дирятъ кой какъ можеше своята вечерна храна. Възползува се отъ това размърдване и моя бивши съученикъ, стана ужъ да походи изъ стаята, и, неусѣтно, промъкна се до мене. Безъ да го каня, той сѣдна.

И почна да говори. Азъ едва му отговаряхъ, като не знаехъ какво да мисля за него. Дали не е дошелъ да обтѣга примки за мене? казвахъ си азъ на ума. Самото негово приближение до мене, когато другитѣ стоеха на страна, не бѣше ли подозрително?

Той слѣдваше да приказва. Азъ го слушахъ, като внимавахъ, щото и слушането ми дори да не издаде мислитѣ, които се борѣха въ мозъка ми.

Попита ме, дали познавахъ оня младъ, който лѣжеше смазанъ, по-нататъкъ, тъй като той билъ гръкъ, нашъ пловдивчанинъ. Отговорихъ му, че не, както и дѣйствително не го познавахъ. Той билъ злѣ битъ, каза ми моятъ съприказвачъ, ако и да билъ гръкъ, защото при посрѣщането на рускитѣ войници, въ което той билъ се намѣрилъ, билъ си позволилъ нѣкакви неприлични думи къмъ турцитѣ.

Послѣ захвана да ми говори за радостьта на това посрѣщане и за жалостьта на сценитѣ, които го послѣдвали. Какъ слѣдъ оттеглюването на руситѣ, всичкитѣ българи карловци имали врѣме да бѣгатъ, както бѣха бѣгали шипченци и казанлъчани, сопотненци и калоферци. Какъ тѣ не бѣгали, като се уповавали на думитѣ на сво-

итѣ турци сътраждани, че ни единъ косъмъ отъ главитѣ имъ не щѣлъ да падне. Какъ влѣзли черкези и башибозуци, и били, клали, обирали. И какъ най-послѣ дошла и редовната турска войска, и изпокрититѣ българи, насърдчени отъ своитѣ турци съсѣди, се отпуснали, излѣзли, за да бждатъ издайнически прѣдадени, хванати, вързани и изпратени въ тая тъмница. По-черно прѣдателство не могло и да бжде.

И додѣто моятъ приятель говорѣше за прѣдателство, азъ се питахъ дали съ сжщата цѣль и той не бѣ се приближилъ до мене.

Той захвана да говори и за теглата на затворницитѣ въ тая тъмница. Каза ми, че освѣнъ тия мжки, които азъ съ очитѣ си гледахъ въ затвора и около него, имало и други, по-безчовѣчни, въ самия Воененъ Сждъ. Тамъ нѣкои отъ карловскитѣ първенци, които не давали бързо угодни показания, били бити по единъ звѣрски начинъ. Били ги и въ голѣмата стая, дѣто засѣдавалъ, съ затворени врати, В. Сждъ, били ги и въ малката, дѣто ставало слѣдствието. Когато биенето ставало въ голѣмата стая, нѣкой си бинбашия — майоръ – Мехмедъ ефенди, членъ на Военния Сждъ, често намѣрвалъ вина, че не ги удряли доста силно, и земвалъ самъ пръчката за да ги бие. По нѣкога, когато дохождало врѣме за бой, Ибриамъ паша, прѣдседатель на Военния Сждъ, синъ на прочутия едно врѣме Риза паша и зетъ на Султанъ Абдулъ Азиза, заповѣдвалъ да отидатъ *иотеде* (отвждѣ). Слѣдовательтъ, Хюсеинъ ефенди, ги билъ на врѣмена и съ плѣсници. Употрѣбявали въ слѣдствието и друго изтезание. На ония, които не щѣли да кажатъ, окачвали, въ крайната стаичка, торби съ пепель, и удряли торбитѣ за да влиза пепельта въ устата и очитѣ, и да ги накарва да говорятъ.[1])

---

[1]) Двѣ извлечения отъ официалнитѣ рапорти на г. Калверта, обнародвани въ споменатата вече Синя-Книга на английското правителство (Blue-book, Turkey, № 1, 1878, стр. 407 и 433) ще докажатъ, че всичко приведено въ тия записки относително виновностьта и теглата на карловцитѣ, е цѣла истина.

На 3/15 септември г. Калвертъ пише тъй: „Не само християни, но и турци ми явяватъ, че биене и други насилствени мѣрки се употрѣбявали за да накаратъ обвиненитѣ да изповѣдатъ прѣстжпленията, които имъ се приписватъ . . . . Прѣди пристигането на Ибриамъ паша, тѣлата на обѣсенитѣ не се оставяха да висятъ повече отъ единъ часъ, и обѣсванията ставаха зарань рано; сега осжденитѣ се бѣсятъ кждѣ пладне, и тѣлата имъ висятъ по три и петь часа. Азъ се втрѣщихъ завчера, на отиване къмъ Конака,

Съ усилие азъ можахъ да запазя равнодушието си при изброяването на тия тегла. Но това равнодушие ми се налагаше отъ необясненото положение на разказвача — Той е или много искренъ или много хитъръ, казвахъ си азъ. На свършване, ненадѣйно, моятъ приятель ми каза:

— Па пазете се отъ ония двама. На много хора изгориха душицитѣ.

Можеше ли да бжде като тѣхъ тоя добъръ българинъ, който тъй прочувствено ми говорѝ за теглата и тж-

---

като видѣхъ цигари мушнати между пръститѣ на двама свещеника, които бѣха обѣсени оная зарань, и като забѣлѣжихъ, че войницитѣ, които, по една заповѣдь дадена прѣди Ибриамъ пашовото пристигане, ужъ пазятъ тѣлата, се разтакаха наоколо съвсѣмъ спокойни. Азъ съобщихъ факта на Ибриамъ паша, като изразихъ надежда, че той ще тури край на такива скандальозни дѣла, но жално ми е да кажа, че той ми се показа равнодушенъ и не ми даде никакви увѣрения, че скандалътъ ще прѣстане.“

На 8/20 септемврн 1877 сжщиятъ г. Калвертъ рапортира както слѣдва: «Споменахъ въ послѣдния си рапортъ, че споредъ както бѣхъ чулъ, насилствени мѣрки се употрѣбявали за да изтръгнатъ изповѣди отъ затворницитѣ. Жално ми е да кажа, че азъ едва ли мога вече да се съмнявамъ въ истиностьта на това твърдение. Бившиятъ окржженъ управитель тържествено ме увѣри, че виковетѣ на затворницитѣ стигали неговитѣ частни стаи въ конака, а моятъ драгоманинъ и единъ отъ моитѣ слуги ме увѣряватъ, че два пжти прѣзъ послѣднитѣ два-три деня, тѣ чули викове, като минували нощѣ прѣдъ зданието, дѣто заседава Военния Сждъ: ударитѣ, нанесени на затворницитѣ, казватъ тѣ, могли тъй сжщо да се чуятъ въ конашкия дворъ и въ външната улица. Тъй като, до колкото знамъ, никакви свидѣтели не се викатъ да дадатъ показания прѣзъ врѣме на сжденето, мжчно е да си въобрази човѣкъ, какъ другояче, освѣнъ съ насилие, се добиватъ показанията, които, споредъ Ибриамъ и Рифаатъ паши, затворницитѣ сж тъй готови да дадатъ. Азъ съмъ дълбоко убѣденъ, че разпрѣдѣлението на наказанията е било най-несправедливо. Повече обѣсени българи сж били отъ Карлово, дѣто никакво убийство на мусулмани не е станало, и дѣто българитѣ се ограничили съ посрѣщането на руситѣ. Ибриамъ паша самъ ми каза, че много отъ карловцитѣ, осждени отъ него, не сж били виновни въ друго, освѣнъ въ това, че извикали „Да живѣе царь Александъръ!“

И г. Калвертъ свършва рапорта си тъй: „Всичкитѣ мои събратя консули сж си съставили за Ибриамъ паша едно мнѣние подобно на онова, което азъ изразихъ. Твърдѣ е желателно, щото Негово Величество Султанътъ скоро да се освѣтли върху характера на единъ офицеръ, у когото той полага такова неумѣстно довѣрие, и да благоволи да го замѣсти съ единъ по-достоенъ човѣкъ.“

Желанието, изразено отъ г. Калверта, за по-скорошното вдигане на Ибриамъ паша, се изпълни едва мѣсецъ подиръ датата на горния рапортъ. Пашата се повика надирѣ въ Цариградъ на 8/20 октомври, слѣдъ като обѣси 294 души българи въ единъ пе-

гитѣ на своитѣ съграждани? И цѣла нощь азъ се мжчихъ, неуспѣшно, да дамъ отговоръ на това питане.

На зараньта, и трмата карловци се повикаха, пакъ заедно, отъ Военния Сждъ. Благоприятното донѣйдѣ впечатление, което отъ вечерь бѣше ми направилъ моятъ приятель, взе пакъ да изчезва, толкозъ повече, че и по пладне и вечерьта, трмата се върнаха пакъ заедно.

Скоро слѣдъ завръщането имъ, вечерьта, моятъ бивши съученикъ се отведе, самъ тоя пжть, отъ единъ старши жандаринъ. Той излѣзе и не се върна вече оная нощь.

Да ли не е отишелъ за нови инструкции? мислѣхъ си азъ.

На другата заранъ, на 25 августъ, рано повикаха отъ стаята ни осакатения отъ бой гръкъ. Той едва се изправи и съ мжка пристжпи. Полицейскиятъ го хвана подъ мишница и му помогна за излѣзе отъ стаята.

Не се измина единъ часъ, и отъ постелката на която лѣжехъ, азъ забѣлѣжихъ едно необикновено движение отъ страна на нашитѣ съжители, жандармитѣ и арестантитѣ, къмъ прозорцитѣ, които гледаха въ двора на затвора. Приближихъ се и азъ до тия прозорци.

Въ тъмничния дворъ бѣха наредени, съ вързани ржцѣ, съ сждбоносната книга на гжрдитѣ, 16 души млади, готови за бѣсилката.

И между тѣхъ бѣха изправени, назначени и тѣ за вжжето, нашитѣ вчерашни другари, моятъ бивши съученикъ отъ Карлово и моятъ съгражданинъ гръкъ отъ Пловдивъ.

Отъ празореца гледаха тая сцена и двамата издайници.

И обърна си очитѣ къмъ насъ моятъ тъй неосновно заподозрѣнъ отъ мене приятель, и мѣтна единъ погледъ пъленъ съ жалость къмъ мене, пъленъ съ ярость къмъ тѣхъ.

Очевидно, тѣ бѣхж му изѣли душицата, както и на много други. Кой знае, дали не бѣха се помжчили да

риодъ отъ 75 деня — отъ 18/30 юли до 1/13 октомври (В. рапортъ на г. Калверта, Blue-book, Turkey № 1, 1878, стр. 463). Броятъ на всички арестовани българи по онова врѣме въ пловдивския затворъ билъ, по сжщия рапортъ, 1200.

Тукъ е мѣстото да се забѣлѣжи, че прѣзъ сжщия периодъ, многобройни сж били обѣсванията на българи (особено отъ Стара и Нова Загора, Каяджикъ, Карабунаръ и Меричлери) и въ самия Одринъ и окржга му. Споредъ рапортитѣ на одринския английски вице-консулъ, г. Дюпюи (loco citato стр. 371 — 435) отъ 28/9 августъ до 2/14 октомври тамъ сж били обѣсени 269 души българи.

направятъ и него съучастникъ въ своитѣ подлости, съвиновникъ на своитѣ прѣдателства? Но съвѣстенъ и доблестенъ до край, той бѣше се отказалъ да избави живота си като изгуби честьта.

И трогнатъ отъ това сърдцераздирателно зрѣлище, азъ се помѫчихъ съ погледа си да поискамъ милость за моето съмнѣние, прошка за моето подозрение отъ мѫченика, който отиваше сега да увѣнчае съ една хубава смърть своятъ хубавъ животъ.

. . . .

Тая сцена и въобще сценитѣ, прѣдставени отъ другитѣ осѫдени на смърть праведници, ми оставиха едно неизгладимо впечатление.

Подиръ тѣхъ азъ много други чувствования изпитахъ, додѣто бѣхъ арестованъ.

Помня страха, който ме обзе, когато отъ *кауша* ме прѣмѣстиха въ мрачната стайчка, въ която причастяваха осѫденитѣ на смърть, и която по-горѣ описахъ.

Помня отчаянието, което ме облада, когато, въ тая зловѣща стайчка, азъ прочетохъ въ тогавашния турски вѣстникъ *Вакътъ* слѣдующия параграфъ:

„По ходатайството на английския и американския по„сланици, изпълнението на смъртната присжда, издадена „противъ българитѣ Гешови, за сега се отложи“.

Помня радостьта, която усѣтихъ, когато, на 28 октомври, слѣдъ два и половина мѣсечно плуене въ пловдивския затворъ, азъ се видѣхъ пакъ съ домашнитѣ си, и всички заедно, ние тръгнахме на заточение за Халепъ, но останахме въ Цариградъ.

Помня най-послѣ и възторга ми при окончателното ни освобождение, кждѣ краятъ на мартъ 1878, по силата на амнистията, постановена въ Сан Стефанския договоръ.

Но всичкитѣ тия спомени блѣднѣятъ при възпоминанието, като ми оставиха тия невинни жъртви на една безполезна злоба, тия жизнеобилни бащи на беззащитни челяди, които тръгваха за гроба, спокойни, невъзмутими като че животътъ не бѣше, освѣнъ единъ лошъ сънь. Като че да умре човѣкъ, както е рекълъ единъ французки списатель, не е друго, освѣнъ да си затвори за единъ мигъ очитѣ, за да ги отвори пакъ на вѣчната свѣтлина, дѣто нѣма грабители и мѫчители, издайници и убийци.

Тия мжчители и тия убийци изчезнаха вече. Изчезна тъй сжщо, за голѣма часть отъ България, и лошиятъ сънь на тогавашния ни робски животъ.

Лошъ и ужасенъ бѣше наистина оня сънь. Мрачна и безнадеждна бѣше оная епоха Нищо свѣтло въ нея, нищо утѣшително. Нищо, освѣнъ едно – славниятъ героизъмъ на скромнитѣ ни братя, които падаха жъртви за свободата на своя народъ.

Тѣ ни дадоха единъ великъ примѣръ. И днесъ още тия покойници отъ своитѣ студени гробове ни учатъ единъ урокъ, който никой живъ съ пламенна дума не може ни прѣпода — какъ трѣбва да се прѣзира животътъ, какъ трѣбва да се умира за отечеството.

Часть втора.

Врѣмето, съ което мѣримъ траянето на всичко въ тоя свѣтъ, за хората само не върви еднакво. То е бързоного за честититѣ, куцо за злочеститѣ: тича за първитѣ, а едва се влачи за послѣднитѣ.

Двѣ години ми се видѣха двѣтѣ недѣли, които бѣха се изминали, откакъ азъ бѣхъ запрѣнъ. При болкитѣ, теглата и тжгитѣ, при милѣенето за домашнитѣ и жаленето за страдалцитѣ, се притуряше още и ме съсипваше мрачната неизвѣстность на моята сждба. Никакъвъ слѣдователь не бѣ ме повикалъ да ме изпита. Никаква видѣлинка върху причинитѣ и цѣльта на моето затваряне не бѣ пробило гжстата тъмнина, която ме обикаляше.

Единственнитѣ свѣтли лжчи въ тоя безнадежденъ мракъ бѣха съобщенията, които вѣстницитѣ ми носѣха отъ жена ми. И голѣмо бѣше нетърпѣнието, съ което азъ, по пладне, чакахъ тия газети. Тѣ идѣха съ яденето. И азъ, гладенъ, прѣмалѣлъ, се хвърлѣхъ първо върху душевната храна, която се криеше въ вѣстницитѣ, а послѣ и върху другата. Въ тѣхъ азъ дирѣхъ не само новини отъ свещената борба, която се водѣше тамъ нѣйдѣ на сѣверъ, но още и извѣстия отъ домашния крѫгъ, дѣто друга борба, пó-скромна, но не пó малко жестока, борба между страха и надеждата, вълнуваше въ души и кжсаше сърдца, които бѣха менъ мили.

Тоя страхъ и тая надежда се отразяваха и въ съобщенията, които получавахъ отъ жена си. Тя ту ми обаждаше факти, които можеха да ме уплашатъ, но мо-

жеха и да ме прѣдупрѣдятъ, ту ми прѣдаваше събития, които бѣха отъ естество да ме насърдчатъ и обнадеждатъ. Още ми е на ума, колко обезпокоително бѣше за мене извѣстието, че властитѣ арестували Н. Боголюбие Епископа Гервасия. Още помня, отъ друга страна, колко ободрителна бѣше новината, че единъ английски кореспондентъ ми донесалъ отъ Цариградъ exequatur'тъ на почетенъ вице-консулъ на американскитѣ Съединени Държави въ Пловдивъ.

За да разбератъ читателитѣ, защо азъ се обезсърдчихъ отъ запирането на епископа Гервасия и отъ дѣ накждѣ се назначавахъ американски вице-консулъ, азъ трѣбва да имъ разправя нѣкои събития изъ политическата хроника на Пловдивъ прѣзъ годината, която прѣдшествова́ войната за освобождението. Студентътъ на народната ни история ще намѣри, може би, въ тоя разказъ нѣкои факти не съвсѣмъ безинтересни за на́й-новата й епоха.

I.

Южно-българското възстание на 1876 ще се знае въ историята като движение селско, а не градско. Селата скокнаха, когато градовете не шавнаха. Далѝ защото Хасково, Пловдивъ и София бѣха пострадали въ 1873, когато се грѫмна върху Х. Ставря и се обра пощата, та не бѣха наклонни вече на нови жертви, далѝ защото Ст.-загорскиятъ бунтъ въ 1875 се свърши съ несполука, която охлади тогавашнитѣ апостоли къмъ градоветѣ, фактъ е, че най-голѣмото ни възстание се извърши почти безъ участието на най-голѣмитѣ ни центрове. На пръсте могатъ да се изброятъ ония пловдивци, които се живо намѣсиха въ самото движение, които дѣятелно помогнаха за подклаждането на самия огънь. Но когато тоя огънь избухна, пламна и въ сърдцата на пловдивскитѣ българи искрата на народната солидарность. Тая искра запали цѣлъ пожаръ, когато се узна, съ какви срѣдства биде потъпкано отъ господствуващето племе това възстание. Негодуванието бѣше общо. Нашитѣ пловдивски първенци, които осѫдиха революционеритѣ, не по́-малко осѫдиха безполезнитѣ звѣрства, съ които турскитѣ редовни и нередовни войски бѣха си отмъстили на безпомощнитѣ жени и дѣца. Колкото за насъ, младитѣ, ние просто треперѣхме отъ ядъ, не можехме да се поберемъ въ кожата си, като слушахме страхотиитѣ, които, отъ день на день по́ грозни, ни долитаха отъ театъра на движението.

Тоя ядъ се излѣ отъ мене въ единъ редъ писма, които тогава отправихъ, чрѣзъ австрийската поща, до единъ доблестенъ и дѣятеленъ приятель въ Цариградъ. Колкото по̂-потрѣсни ставаха свѣдѣнията, които получавахме отъ вънъ, толкозъ по́-буйни ставаха и моитѣ писма. Не буря, а ураганъ отъ негодувание завѣя изъ тѣхъ. Азъ бѣхъ смѣлъ, рѣшителенъ, неустрашимъ. Имахъ довѣрие въ лицата, чрѣзъ които и до които изпращахъ съобщенията си. Въ оная епоха, когато всичко бѣше осквернено, света бѣше тайната на писмата. И тая светость ни спаси.

Моитѣ съобщения не съставляваха може-би освѣнъ една незначителна струя въ пороя ужаси, който бѣше потекалъ тогава отъ Южна-България, и който, благодарение на *Дейли Нюсъ*, покърти отпослѣ цѣлото европейско обществено мнѣние[1]). Но тая струя и знанието на английския языкъ ми привлексха честьта да бжда единъ отъ първитѣ доставители на свѣдѣния на ангийскитѣ и американски пратеници, които тогава, вслѣдствие шума произведенъ отъ писмата на *Дейли Нюсъ*, закръстосаха нашата страна. Първъ се отзова въ Пловдивъ тогавашниятъ английски вицеконсулъ въ Одринъ, J. Hutton Dupuis; и части отъ неговитѣ рапорти, първитѣ официални доклади по тогавашнитѣ страхотии, сж вземени буквално отъ писменитѣ бѣлѣжки, които азъ му дадохъ. Подиръ него пристигнаха английскиятъ пратеникъ, г. Берингъ и американскиятъ, г. Скайлеръ, придруженъ отъ двамата специални кореспонденти, г. г. Макгаханъ (на Daily News) и Шнайдеръ (на Kölnische Zeitung). Жъдни за свѣдѣния, тия господа питаха за всичко, Помежду другитѣ съобщения, г. Скайлеръ поиска отъ мене, на английски, и единъ рапортъ върху търговията на Южна-България. Азъ му доставихъ такъвъ рапортъ, и не безъ очудване чухъ подиръ малко, че тоя мой докладъ билъ

---

[1]) Пловдивската българска митрополия не малко помогна тогава съ своитѣ рапорти върху звѣрствата. Едно подобно изложение върху тия звѣрства най-напрѣдъ нашитѣ цариградски патриоти били дали на Г. Галленга, тогавашния кореспондентъ на *Таймсъ* въ Цариградъ, който и се съгласилъ да го изпрати на своя вѣстникъ. Но *Таймсъ* отказалъ да го обнародва. Тогава нашитѣ родолюбци се отправили до Г. Пиæрсъ (Pears), цариградския дописникъ на *Дейли Нюсъ*, който и успѣлъ да убѣди редакцията му въ вѣрностьта на изложението и въ нуждата на обнародването му. И по тоя начинъ се почна писменния походъ, който прослави името на *Дейли Нюсъ* и принесе една неоцѣнима услуга на единъ цѣлъ народъ.

изпратенъ въ Вашингтонъ, и че отъ тамъ писали г. Скайлеру да ме покани да приема поста на почетенъ вицеконсулъ на Съединенитѣ Държави въ Пловдивъ. Той ми прѣдаде тая покана, но азъ отказахъ.

Смъртьта покоси напослѣдъкъ, въ сравнително ранна възрасть, незабравимия ни благодѣтель, г. Скайлеръ. Умрѣ неоплаканъ отъ България оня, който толкозъ нейни сълзи бѣше отрилъ. Ни една жива българска дума не отиде да утѣши неговата челядь, ни единъ зеленъ български листецъ не се изпрати за да раззеленя неговия гробъ. Но неговата паметь трѣбва да живѣе и се зеленѣе въ българското отечество, защото безъ него нашата страна не щѣше може би да бжде каквато е днесь, И да е вѣрно дори твърдението на тогавашния английски посланикъ въ Цариградъ, сжръ Хенри Еллиотъ, че английския пратеникъ, г. Берингъ, „откри Батакъ",[1]) убѣждението на цѣлия безпристрастенъ свѣтъ е, че г. Берингъ не щѣше да иде въ Батакъ и не щѣше да го „открие", ако не бѣше г. Скайлеръ да го слѣди като сѣнка.[2]) А безъ Батакъ, г. Гладстонъ нѣмаше да пише прочутата си брошура, Англия не щѣше да се развълнува отъ невидѣни до тогава митинги, конференция нѣмаше да се събере въ Цариградъ и великиятъ ни освободитель нѣмаше да тегли сабята за насъ.

Г. Скайлеръ ни принесе и друга не нѐ-малка услуга. Той пръвъ, заедно съ покойния князъ Церетелевъ, изработи проекта за създаването на една автономна България, който проектъ отпослѣ послужи за основа на разискванията въ Цариградската конференция. Нему и на князъ Церетелевъ дължимъ. слѣдователно, обстоятелството, че не само Санъ-Стефанскиятъ договоръ, но, прѣди него, и единъ европейски ареопагъ призна Македония за съставна часть на България. А това признание е отъ неоспорима важность

---

[1]) Blue Book, Turkey № 1 (1877), стр. 143.

[2]) Споредъ достовѣрни частни сѣдѣния, които имамъ, г. г. Ушбърнъ, Лонгъ и Панаретовъ, добрѣ познатитѣ професори на Robert-College, сж дѣятелно помогнали за тогавашното пжтуване на г. Скайлеръ изъ България. Когато се рѣшило въ Англия да се изпрати г. Берингъ, казанитѣ трима уважаеми дѣйци по народното ни възраждане, една нощь до късно убѣждавали Г. Скайлера да тръгне. Той склонилъ, съ условие, че и г. Мейнардъ (американскиятъ посланикъ) ще се съгласи, и че единъ българинъ тълмачъ ще му се даде. Съгласието се издѣйствввало, а за драгоманъ му се далъ Г. П. Димитровъ, на чието мѣсто, въ редакцията на в. *Зорница,* осталалъ Т. Ив. П Славейковъ.

за настоящето, може да има рѣшително значение и въ бждещето

Още помня, съ какъвъ непристоренъ възторгъ г. Скайлеръ ни съобщи съдържанието на тоя свой проектъ. Бѣше кждѣ срѣдата на ноември 1876. Неговиятъ рапортъ върху възстанието бѣше отколѣ напечатанъ и прѣпечатанъ на разни езици, и неговото име ечеше по цѣлъ свѣтъ. Бѣхъ получилъ отъ него и единъ екземпляръ отъ тоя рапортъ и двѣ три писма, но никакво извѣстие не бѣхъ приелъ, че той готви и проектъ за устройството на една автономна България. Ненадѣйно, той ми отправи една депеша, съ която ми съобщи, че за втори пжть иде да посѣти Пловдивъ. Излѣзохъ на желѣзнопжтната станция за да го срѣщна. Тамъ намѣрихъ и други негови познайници. Той ме поздрави, поиска да ми поговори на-самѣ и съ една тържествуваща усмивка ми яви, че ни носи проекта за уреждането на една самостоятелна България. Сжщеврѣменно той ми прѣдложи да свикамъ нѣколко души по́-първи българи за да го прѣгледаме и дадемъ мнѣнието си. Азъ свикахъ първенцитѣ, г. г. Хр. Ив. Гешовъ. Стоянъ Д. Каблешковъ, И. Груевъ и нѣколко млади, и, въ кжщата на първия, на покойния ми чичо Хр. Ив. Гешовъ, ние разгледахме една вечерь първата конституция на възродената въ кърви и сълзи България. Слѣдъ това наше разглеждание, г. Скайлеръ съобщи своя проектъ и на г. Берингъ, който слѣдѣше тогава въ Пловдивъ дѣйствията на комисията, учрѣдена да сжди виновницитѣ на звѣрствата. Чрѣзъ г. Берингъ тоя проектъ влѣзе и въ ржцѣтѣ на английския посланикъ въ Цариградъ[1]).

Въ това свое дохождание, Г. Скайлеръ пакъ ме убѣждава да приема поста на почетенъ вице-консулъ на Американскитѣ Държави, но азъ пакъ не приехъ. По негово настояване, азъ се съгласихъ само да пиша отъ врѣме на врѣме въ *Таймсъ*, дѣто и се помѣстиха нѣкои мои писма отъ Пловдивъ прѣзъ всичкото течение на Цариградската Конференция и до началото на руско-турската война на 1877.

---

[1]) Blue-Book, Turkey № 2 (1877), стр. 28. Въ тая синя книга отъ 1877 се намиратъ текстоветѣ на първоначалния проектъ на г. г. Скайлеръ и Церетелевъ и на видоизмѣненията, които той отпослѣ прѣтърпѣ. Споредъ първоначалния проектъ, България щѣше да бжде една. Отпослѣ, по настояването на английскитѣ делегати, и противъ генерала Игнатиевъ, тя се раздѣли на двѣ български провинции. Въ Цариградъ стана, слѣдователно, репетицията на берлинската драма.

Прѣзъ врѣмето на тая конференция нашето търпѣние се тури на една безподобна изпитня: единъ родолюбивъ инакъ и заслуженъ нашъ дѣецъ дойде отъ Цариградъ за да убѣди нашитѣ първенци въ Пловдивъ да изпратятъ до Високата Порта единъ вѣрноподанически адресъ, съ който да се яви, че пловдивскитѣ българи нѣмали нужда отъ реформитѣ, които конференцията имала прѣдъ видъ. Страхътъ е лошъ съвѣтникъ. Подъ неговото влияние нашитѣ пловдивци подписаха документа, който се искаше отъ тѣхъ.

Възмутени, възнегодувани отъ тая постжпка, ние младитѣ рѣшихме на тоя рабски адресъ да противопоставимъ други, до самата конференция. Азъ съчинихъ контра-адресъ, на французки. Разискахме съдържанието му въ едно събрание, състояще отъ Н. Боголюбие Епископа Гервасия, отъ Ив. П. Герджиковъ, П. В. Горбановъ, Ив. Ст. Гешовъ и мене. Текстътъ се одобри[1]), и подписитѣ се събраха, тайно, но бръзо. Г. П. В. Горбановъ се натовари да го занесе въ Цариградъ, дѣто билъ го вржчилъ на лордъ Солсбери. Скоро подиръ това конференцията се разтури безъ да може да убѣди заслѣпеното тогава турско правителство, че истинската храбрость често състои въ отстжпчивостьта. Дали съдържанието и подписитѣ на нашия контра-адресъ се съобщиха на отоманскитѣ делегати въ конференцията, за мене и до сега още е неизвѣстно.

Отъ Цариградъ дипломатическитѣ прѣговори се прѣнесоха въ Лондонъ, дѣто и се подписа познатиятъ лондонски протоколъ. Но Високата Порта отказа да приеме и него. Русия обяви война, мина Дунава, прѣскочи и Балкана. Съ съгласието на г. Скайлеръ, азъ спрѣхъ писмата си до *Таймсъ*, толкозъ повече, че дописки отъ градове като Пловдивъ не прѣдставляваха вече интереса, който имаха съобщенията отъ самия театръ на войната. Но когато, слѣдъ оттеглюването на Гурко, подиръ разорението на Стара-Загора, се почнаха пакъ свирѣпствата, които описахъ въ първата часть отъ тия записки, и се повтори отъ ново кървавата трагедия на 1876, азъ писахъ на г. Скайлеръ едно отчаяно писмо, съ което го молѣхъ да посѣти пакъ нашитѣ страни, за да обърне повторно вниманието на обра-

---

[1]) Както черновката на тоя адресъ, тъй сжщо и най-важнитѣ ми писма и документи отъ тая епоха се унищожиха отъ домашнитѣ ми веднага подиръ арестоването ми, отъ страхъ да не попаднатъ въ ржцѣтѣ на турскитѣ власти, които часто правѣха тогава обиски.

зоаания свѣтъ върху тегла на по-малки отъ ония на Батакъ. Г. Скайлеръ ми отговори, че неговото идване врѣдъ войната бѣше скопчено съ голѣми мжчнотии, но че той съ готовность би далъ гласность на каквито съобщения азъ бихъ благоразждилъ да му изпроводя върху събитията по насъ. И за да не бжда изложенъ на опасность вслѣдствие на тия съобщения, г. Скайлеръ за трети пжть пакъ настоя да приема поста на почетенъ вице-консулъ на Съединенитѣ Държави въ Пловдивъ.

Слѣдъ едно послѣдно колебание, азъ тоя пжть приехъ прѣдложениото на г. Скайлеръ, по съображенията, които той бѣше прѣдставилъ. И азъ чакахъ вече своя вице-консулски exequatur, когато, на 12 августъ, пловдивскитѣ турски власти ме запрѣха.

Бѣха ли узнали цѣльта, съ която азъ приемахъ вицеконсулския постъ? Наклеветенъ ли бѣхъ отъ нѣкого? Моето прѣдположение е, че азъ бѣхъ издаденъ, може-би невинно, отъ едного отъ англичанитѣ, които се намираха въ Пловдивъ въ началото на 1877 и които узнаха, че азъ бѣхъ авторътъ на пловдивскитѣ писма до *Таймсъ* [1]).

Както и да е, читателитѣ сега знаятъ, защо азъ се събудихъ една зарань консулъ въ затвора — in partibus infidelium — и защо арестованието на Епископа Гервасия, съ когото бѣхме главно отговорни за противо-правителствения адрссъ до конференцията, ми причини безпокойствие.

Моето назначение за вице-консулъ на Съединенитѣ Държави обяснява още, защо посланикътъ на казанитѣ държави въ Цариградъ се заинтересува отъ моята участь. Той официозно можеше да работи за освобождението ми, тъй като моето качество на турски поданикъ не му дозволяваше да се застжпи за мене и официално. Сжщеврѣменно почна да работи официозно за нашето освобождение и английскиятъ посланикъ, г. А. Х. Лейярдъ. Неговото

---

[1]) Пловдивскиятъ английски вице-консулъ. г. Калвертъ, въ писмото си отъ 1 ноем. 1877 (Blue-Book, Turkey № 1 1878, стр 525) твърди наистина, какво пловдивскитѣ власти незнаяли. че азъ съмъ билъ *Таймсовия* дописникъ додѣто *Таймсъ* самъ не обнародвалъ тоя фактъ прѣзъ октомври 1877. Но това едва ли ще е вѣрно и за одринскитѣ военни власти, отъ които мисля се даде заповѣдьта да се арестовамъ азъ съ братовчеда си. На слѣдующата страница отъ сжщата Синя Книга е обнародвано и обвинението на Серверъ паша противъ насъ, че единъ нашъ сродникъ (Г. М. Балабановъ) билъ назначенъ отъруситѣ свищовски Вице-Губернаторъ!

платоническо ходатайство се захвана веднага слѣдъ затварянето, и то по прѣдложението на английския въ Пловдивъ вице-консулъ, г. Калвертъ. Отпослѣ г. Лейярдъ получи и отъ самия тогавашенъ министъръ на Външнитѣ Дѣла, лордъ Дерби, инструкции за да говори въ наша полза [1]).

Но тая двойна намѣса въ наша полза, намѣсто да омегчи, още по-вече ожесточи подголѣменитѣ отъ неочакванитѣ си сполуки въ Плѣвенъ и Шипка турски власти. И историята на нашето по нататъшно стоене въ затвора е още единъ епизодъ отъ историята на хитроститѣ, които турската администрация прояви въ борбата си срѣщу западната дипломация прѣзъ сждбоноснатѣ години 1876 — 1879.

II.

Отъ началото на тая борба още стана явно, че пловдивската турска военна власть нѣмаше да ни освободи. Затова и азъ въ тайното си прѣписване съ домашнитѣ си, прѣдложихъ да помолятъ английския вице-консулъ въ Пловдивъ, да пише комуто трѣбва за да се изпратимъ ние въ Цариградъ. Столицата на Империята ни се видѣше

---

[1]) Ето първитѣ телеграфически инструкции отъ лордъ Дерби до г. А. Х. Лейярдъ, които срѣщамъ въ английската синя книга (Turkey № 1, 1878, стр. 333 и 335) относително до насъ. Тия двѣ депеши обясняватъ и причината на застжпването на лорда за насъ: „Септ. 21 г. Поттеръ, членъ на парламента, явява, че г. Гешовъ е осжденъ да се обѣси въ Цариградъ (!) въ недѣля и моли „щото В. Прѣвъзходителство да направите възможното за да „спасите живота му. Употрѣбете най-голѣмитѣ си усилия, освѣнъ „ако виждате силни причини за противното".

„Септ. 25. Нека Портата знае, че въ дѣлото на двамата Гешовци се интересуватъ твърдѣ много въ Англия; Тѣ сж добрѣ „познати въ Манчестеръ, и азъ получихъ едно прошение отъ тамъ „подписано отъ многобройни и влиятелни лица въ тѣхна полза. „Подобни жалби се приеха отъ Лидсъ и други градове на сѣверна „Англия. Ако присждата имъ се изпълни, тя ще произведе едно „много неблагоприятно настроение срѣщу Турция".

Прѣписъ отъ тая послѣдна телеграма е била прѣдадена отъ г. Лейярдъ на самия Султанъ (Turkey, № 1, 1878, стр. 391), който и се заинтересовалъ въ нашата сждба, както се види отъ сжщата депеша на г. Лейярдъ.

Тукъ е мѣстото да забѣлѣжа, че инициативата на английскитѣ прошения въ наша полза се дължи на нѣколко приятели българи и англичани, които азъ бѣхъ добилъ въ Манчестеръ, въ врѣмето на седмогодишното си прѣбивание въ индустриалната столица на сѣверна Англия. Помежду тия приятели е и г. Юрданъ Вълчевъ, сега финансовъ чиновникъ.

тогава една обѣтована земя, дѣто нѣмаше бѣсилки, дѣто имаше посолства и легации, прѣдъ очитѣ на които не можеха да върлуватъ страститѣ, които бѣха окървавили провинцията. И ние ламтѣхме за тая обѣтована земя, дѣто поне животътъ щѣше да ни бжде въ безопасность.

Американската легация и английското посолство одобриха това мое прѣдложение и взеха да дѣйствуватъ прѣдъ Високата Порта за неговото приемане. Ние добихме извѣстие за това още на 28 августъ, въ самата тъмница. И всѣка заранъ ние се питахме — щатъ ли да ни изпратятъ, щатъ ли? Намъ се видѣше, че цѣлата ни сждба се съдържаше въ отговора на това питане.

На 2 септември, единъ отъ пловдивскитѣ градски пристави ни яви, че по заповѣдь отъ Цариградъ ние трѣбва да бждемъ готови да тръгнемъ сжщия день за тамъ, съ особения тренъ, съ който щѣлъ да замине за столицата прѣдседательтъ на Военния Сждъ, Ибрахимъ паша. Ние обадихме за това радостно извѣстие и на домашнитѣ за да ни приготвятъ нужднитѣ за пжть дрехи и да ги изпратятъ на желѣзнопжтната станция. Скоро докараха за насъ и единъ файтонъ, въ който се качихме ние, качи се и единъ старши жандармъ и тръгнахме за станцията. Ние намѣрихме тамъ нѣкои роднини и приятели, но не намѣрихме нито Ибрахимъ паша, нито особения му влакъ. Дѣ бѣ се дѣналъ пашата? Дѣ бѣ останалъ тренътъ му? Всички си задавахме тия въпроси, но никой не можеше да отговори. Слѣдъ нѣколкочасно чакане, намъ се яви, че тръгването на Ибрахимъ паша се отложило за слѣдующата заранъ, и, измамени въ очакването си, но все насърдчвани отъ полунадеждата, че ще тръгнемъ на зараньта, ние се върнахме съ старшия въ затвора.

Тамъ ни повториха пакъ, че на сутриньта, много рано, щѣли сме да заминемъ съ пашата за Цариградъ. И цѣла нощь азъ не мигнахъ, мжченъ отъ мисъльта, дали нѣкоя нова спънка или прѣсна хитросъ не щѣше се изпрѣчи, за да осуети нашата надежда за освобождение отъ вертепа, въ който чезнѣхъ. И дѣйствителенъ вертепъ ми се видѣ, прѣзъ оная мжчителна нощь, оня каушъ, дѣто, въ полумрака на едно димливо петролево освѣтление, всрѣдъ пияни и мръсни жандарми и прѣстжпници, и петьтѣ човѣшки чувства бѣха изложени на една безотдишна изпитня; дѣто очитѣ страдаха отъ безобразия, ушитѣ отъ псувни, ноздритѣ отъ вони, устата отъ жажда, а снагата и нозѣтѣ отъ насѣкоми; дѣто събранитѣ —

за спокойствието на обществото — нехранимайковци не оставяха ни единъ чистъ кжтъ, за да може човѣкъ да си държи една прана дрѣха, ни единъ чистъ сждъ, за да може да се разхлади съ една капка вода. Когато въ подобни мжчилища, сънътъ посѣти уморенитѣ клѣпачи и омае измжченитѣ чувства, облагодѣтелствувгниятъ страдалецъ може да се счита за дѣйствително блаженъ. Но и страданията биватъ двойни, ако това блаженство се очаква въ уреченото врѣме, а не дойде.

Слѣдъ една безсънна нощь, безотрадно съмна деньтъ 3 септември. Развидѣли се добрѣ, а извѣстие за нашето тръгване още нѣмаше. Възможво ли е да се отложи то пакъ? питахме се ние. — Не, невъзможно, ето че иде и приставътъ за да ни яви, вѣроятно, че трѣбва вече да се стѣгаме. Неговата сдържана усмивка не обѣщава ли щастие?

— Дайте *мюждето*, почва той.

И нашата радость е неизказана. Ний сме възхитени.

— По заповѣдь на Сюлейманъ паша, продължава той, вие оставате пакъ тукъ. Нѣма да правите трудъ. Ибрахимъ паша тръгна вече безъ васъ.

И за това поразително съобщение ни се иска *мюжде!*

По-горчива подигравка, по ядовита ирония, не можеше да бжде. Съ проницателностьта, която дава злочестието, ние проникнахме комедията, която бѣше се изиграла съ насъ. Кръвожадниятъ Ибрахимъ паша, който отъ начало още бѣше противенъ на нашето изпращане въ Цариградъ, бѣше употрѣбилъ името на Сюлейманъ паша, за да ни задържи въ Пловдивъ. Въ военно врѣме, кой може да възстане противъ мощната дума на единъ главнокомандующъ, противъ повелителнитѣ съображения на държавната защита? Консулски рапорти отпослѣ потвърдиха вѣрностьта на това наше прѣдположение. Ибрахимъ паша, а не други, бѣше виновникътъ[1]) на нашето горчиво разочарование.

---

[1]) Въ Английския Blue-book Turkey № 1 (1878), стр. 408, азъ намирамъ слѣдующето извлечение отъ едно писмо отъ пловдиския Вице-Консулъ г. Калвертъ до Одринския Консулъ г. Блжнть, съ дата 4/16 септември 1877:

„Имамъ честь да ви явя, че въ отговоръ на една телеграма отъ Посланника на Нейно Британско Величество, съ която азъ се питахъ, дали животътъ на Гешовци е въ опастность и дали се получиха заповѣди отъ Цариградъ за да ги пратятъ тамъ, азъ вчера телеграфирахъ на Негово прѣвъзходителство както слѣдва:

«Гешовци ще тръгнатъ днесъ съ извънреденъ влакъ.

Неговото ожесточение противъ насъ не се ознаменова само съ това разочарование. Едва стигналъ въ Цариградъ, той издѣйствова противъ насъ и друга по-неприятна мѣрка. На 5 септември насъ ни извадиха отъ кауша, въ който бѣхме прѣседѣли дванадесеть деня, и ни прѣмѣстиха въ малката стаичка, долу, дѣто причастяваха осжденитѣ на смърть политически затворници. При насъ туриха и живописецътъ Станиславъ Доспѣвски, който ни бѣше другарь и въ горния каушъ. И нито приставъ, нито стражаръ, нито друго нѣкое лице се пусна вече при насъ, тъй като ние се прѣдадохме напълно на военнитѣ власти Двама часови, отъ запаснитѣ войници, се турнаха на вратата и на единия прозорецъ на нашето ново помѣщение, и ефрейторътъ само имаше право да влиза при насъ, да ни носи ядението и да отниса сждоветѣ. И почна за насъ третята фаза на нашия затворнически животъ, по строга и по-безнадеждна отъ първитѣ двѣ.

„Вчера азъ отправихъ втора телеграма до английския по-„сланикъ, съ която му съобщихъ нетръгването на Гешовци, вслѣд-„ствие, както се научихъ, на противни инструкции отъ Сюлей-„манъ паша; но депешата ми се върна съ бѣлѣжка, че никакво „шифровано съобщение не може да се приеме, и по тая причина „азъ пратихъ слѣдующата отворена телеграма.

„Както се научавамъ, вслѣдствие на противни заповѣди отъ „Сюлейманъ паша, Гешовци не се изпратаха вчера. Ибрахимъ паша' „Пловдив-ски Военненъ Комендантъ, тръгна за Цариградъ.

„Тая заранъ отъ Телеграфната Станция ми обадиха, че мо-„ята депеше отъ 2/14 того била спрѣна въ Царигадъ по по-горня „заповѣдь.

„Подиръ едно свиждане днесъ съ Мютисарифина, азъ теле-„графирахъ на г. Лейярдъ (английски посланикъ) както слѣдва:

„Нетръгването на Гешовци стана въпрѣки повторнитѣ за-„повѣди изпратени отъ Мютесарифина. Ибрахимъ паша каза, че „той ә отговоренъ за неизпълнението на заповѣдитѣ.

„Тъй като Ибрахимъ паша, както той самъ ми яви, се на-„мира подъ прѣкитѣ заповѣди на Султана и не признава никоя „друга по-горна власть, вѣроятно е, че Негово Прѣвъзходител-„ство има намѣрение да прѣдстави дѣлото на Гешовци отъ своя „гледна точкв на Негово Величество. Ибрахимъ паша отъ начало „още, както се уча, се е разсърдилъ за забѣлѣжкитѣ, които азъ „му направихъ, по колкото се можеше по-приятелски и благоро-„денъ начинъ, относително строгостьта, съ която се той отнесе „къмъ ония българи, които му се посочиха като съчувственици или „съучастници на бунтовнически замисли. Като съзнавахъ вѣро-„ятностьта, че безсъвѣстни лица между мусулманитѣ ще се пол-„зуватъ отъ обстоятелствата да удовлетворятъ свои лични вра-„жди, като отправятъ клевети срѣщу невинни българи, азъ се „помжчихъ да му вътлпя нуждата да прави разлика между истин-„ски и лъжливи обвинения; но жално ми е да кажа, че въ това опит-„ване азъ не сполучихъ.

III.

Новиятъ ни затворъ бѣше едно изповѣдало въ всичкия смисълъ на думата. Въ него бѣха дали послѣднята си изповѣдь многобройни невинни жъртви, въ него тѣ бѣха получили и послѣдното си причастие. И когато ние влѣзохме въ това лобно мѣсто, въ това прѣддверие на бѣсилката, намъ се стори, че и нашата сѫдба бѣше вече рѣшена, че и нашиятъ послѣденъ часъ бѣше вече ударилъ.

Тѣсна, тъмна, злѣ-провѣтрена, нашата стая ни се видѣ като гробница. Тя бѣше около 6 метра дълга, 4 м. широка и $2^1/_2$ метра висока. Единъ безпрозоренъ зидъ я дѣлѣще отъ главния затворъ, и тя, както казахъ вече въ първата часть отъ тия записки, вземаше свѣтлина отъ входа на долния етажъ, който и тъй бѣше тъменъ, и отъ стаята на градоначалника, която я дѣлѣше отъ конашкия дворъ. Вратата ѝ имаха една четвъртита дупка, която постоянно зѣеше, и прѣзъ която зѣпаше единиятъ отъ нашитѣ вардачи. На безстъкления прозорецъ, при вратата, се очертаваше тъмниятъ силуетъ на втория ни часовой, а прѣзъ втория прозорецъ, който гледаше въ градоначалническата стая, и който имаше стъкла, а по нѣкога и завѣса, често се мѣркаше безбрадиятъ профилъ на самия грагоначалникъ, познатиятъ тогава въ Пловдивъ Едхемъ-ага.

При влизането ни въ тая приврѣменна за други квартира, намъ позволиха да вземемъ и постилкитѣ си,

---

„Лекомислието на Ибрахимъ пашовото поведение и на него-„вия разговоръ тукъ, дѣто е занетъ съ такава сериозна и отго-„ворна мисия като прѣдседатель на Военния Сѫдъ, е наскърбило християнетѣ отъ разнитѣ вѣроизповѣдания, и то се е осѫдило дори „отъ менъ познати мусулмани, чието чувство на правосѫдие не „се е съвсѣмъ изкривило отъ слуховетѣ на руско-български сви-„рѣпства.

„Колкото за Гешовци, страхъ ме е, че Ибрахимъ паша ще „употрѣби всѣко усилие за да се спре тѣхното отстранение отъ „Пловдивъ, та се осмѣлявамъ да внуша, че прѣки прѣдставления „на Султана отъ посланика на Нейно Величество ще бѫдатъ един-„ственото срѣдство за да се постигне тѣхното изпращане въ Ца-„риградъ."

Приведохъ цѣлъ тоя откъслекъ, защото той ми се види твърдѣ характеренъ за оная епоха — за безсилието на тогавашнитѣ граждански власти въ Турско, за малкото довѣрие, което Турция е имала и къмъ самитѣ английски консули, на които не е дозволявала шифровани депеши и най-послѣ за прѣстѫпната вѣтърничавость на единъ прѣдседатель на Воененъ Сѫдъ, на грозния Ибрахимъ паша, който, споредъ разказването на неговия гръкъ домовладика въ Пловдивъ, обикновено рѣшавалъ да се обѣсватъ българи вечерь, слѣдъ изпиването на цѣла бутилка конякъ.

и това обстоятелство ни до нѣйда обнадежди. Малката надежда порастна когато видѣхме, че се мина едно денонощие, че се минаха и двѣ, безъ да ни безпокоятъ. И ние взехме да се мѫчимъ на обдръгнемъ на тая гробница, въ която ни бѣха живи закопали. Наредихме се както можахме. Постлахъ си азъ постелката въ кѫта, къмъ градоначалническата стая, намѣсти се братовчедъ ми до мене, нареди си постилката на другия кѫтъ, срѣщу вратата, и бѣдниятъ Доспѣвски. И почнаха отъ ново да сноватъ помежду затвора ни и домашнитѣ ни сѫдоветѣ съ яденето и вѣстницитѣ съ съобщенията.

Недоволенъ отъ пó-вехтитѣ новини, които французкитѣ вѣстници, пращани отъ дома, ми донасяха, азъ захванахъ да купувамъ всѣки день добрѣ познатия тогава турски вѣстникъ *Вакътъ* отъ едно момче, което, веднага подиръ пристигането на влака, идѣше въ конака да продава вѣстника на гладнитѣ за новини чиновници. Безъ особено разрѣшение, на това момче се позволи да се приближава до нашия безстъкленъ прозорецъ и да ми продава едва що пристигналия *Вакътъ*. И азъ съ трѣскаво любопитство разгръщахъ влажния още листъ за да диря въ него трохи отъ утѣха и шушки отъ надежда при черното тегло на оная страшна за народа ни есень на 1877 г.

Ненадѣйно, единъ день, въ *Вакътъ* азъ срѣщамъ и нашето име и полузамаянъ прочитамъ параграфа, който приведохъ вече:

„По ходатайството на английския и американския „посланници, изпълнението на смъртната присѫда издадена „противъ българитѣ Гешови, за сега се отложи“.

Възможно ли бѣше да ни осѫдятъ на смърть безъ да ни викатъ поне единъ пѫть на дознание? Но възможно ли бѣше, отъ друга страна, *Вакътъ* да говори за смъртна присѫда, ако тя не е била издадена? И тласкани, блъскани отъ тия противоположни въпроси, мисли ту безнадежни, ту не съвсѣмъ безутѣшни, се гонѣха въ нашитѣ глави. Единъ фактъ силно пледираше за истинностьта на извѣстието, че смъртна присѫда е била издадена. Тоя фактъ бѣ прѣмѣстването ни въ това послѣдно жилище на толкозъ обѣсени вече наши братя тъкмо по онова врѣме, когато съобщаваната отъ *Вакътъ* смъртна присѫда трѣбва да е била издадена.

И подъ впечатлението на тоя фактъ, на това мрачно мѫчилище, което още ни държеше въ челюститѣ си, на тая строгость, която още не ослабваше, ние прѣкарахме

нѣколко твърдѣ тжжни и горчиви дни. Азъ не смѣяхъ да съобща тая своя тжга и на домашнитѣ ни, за да не обезпокоя и тѣхъ. Помолихъ ги само, за моя утѣха, да изпросятъ отъ когото трѣбваше позволението за да ми пратятъ въ затвора по̀ голѣмото мя момиче — дѣте на година и нѣколко мѣсеца — да ми проводятъ и една английска книга. Изпроси се това позволение, и за единъ кратъкъ часъ моята тъмница свѣтна съ една лжчь отъ домашното блаженство. Донесоха ми момиченцето и ревностнитѣ вардачи, които имаха заповѣдь да прѣглеждатъ всичко, що влизаше въ нашата стая, прѣтърсиха му всичкитѣ дрѣшки и го внесоха при мене. И като че съ него заедно единъ кжтъ отъ небето влѣзе и въ моя пъкълъ. Изчурулика ми своята дѣтинска безумна пѣсень, поприговори ми съ своето любяще беззломислено сърдце, ободри ме, одързости ме, и на тръгване задърпа ме за ржката, за да ме води у дома. Очевидно, за него бѣ непонятно, защо азъ да сѣдя въ тая тъмна стая, когато тамъ, въ видѣлата ни кжща, имаше сърдца, които копнѣеха за мене.

Отъ дома ми изпратиха и английската книга, която и тоя часъ лежи прѣдъ моитѣ очи. Тя е *Библейски Рѣчникъ* на Джонъ Фарраръ, печатанъ въ Лондонъ въ 1871, и избранъ отъ домашнитѣ ми като книга, която можеше да ме утѣши, безъ да ме компрометира прѣдъ турскитѣ власти. И дѣйствително азъ намѣрихъ въ нея и утѣха и поучение, и за пръвъ и за послѣденъ — може-би — пжть въ живота си азъ изчетохъ рѣчникъ отъ кора до кора. Па и до самитѣ кори азъ намѣрихъ материалъ за занятие, тъй като на бѣлитѣ листа до тѣхъ съмъ забѣлѣжилъ нѣкои дати и факти отъ затворническия ми животъ, а на една бѣла страница имамъ изрисувана едната страна на послѣдната ни тъмница отъ нашия другаръ въ нея, споменатия вече живописецъ, Станиславъ Доспѣвски. И ще пазя азъ тоя рисунъкъ не само като споменъ отъ нашия затворъ, но и като послѣденъ трудъ на единъ многообѣщающъ по едно врѣме български артистъ. Клетиятъ Доспѣвски! Заточенъ като мене въ Цариградъ прѣзъ Ноември 1877, той се разболѣ тамъ отъ тифъ и почина неоплаканъ мжченикъ и той за българската свобода. Отъ трима ни въ тъмницата, той бѣше съ най-равенъ характеръ, недостжпенъ на буйни надежди или бурно отчаяние, невъзмутимъ, съ непоколебима вѣра въ нашето освобождение отъ затвора и съ твърдо рѣшение, слѣдъ като се освободи и България, да стане и умре учитель на рисуването въ нѣкоя държавна

гимназия. И отъ трима ни, той лежи днесь въ чуждата земя, далечъ отъ народа, комуто той се готвѣше да служи тъй скромно и тъй полезно.

А, тоя народъ! Колко често въ затвора ние забравяхме нашитѣ мжки, когато виждахме по вѣстницитѣ единъ блѣденъ лжчъ на надежда и за него, една незначителна побѣда на освободителитѣ връзъ неговия мжчитель. И ние се впушахме въ мечти. Питахме се, дали дѣйствително свѣтътъ ще се обогати съ още три-четире милиона свободни граждане, да ли наистина България ще се ползува отъ кръвьта, която тъй щедро се проливаше за нея. Правихме си прѣдположения, като колко голѣма, като колко самостоятелна ще бжде тая мила България. Ще ли да има границитѣ, които цариградската конференция бѣше одобрила? Ще ли да се радва на привилегиитѣ, на които Сърбия и Романия тогава се радваха? И призракътъ на едно българско Княжество, свободно и честито, по нѣкога свѣтнѣше въ нашата тъмница и ни утѣшеше за минута.

Безъ подобни утѣхи, въ оная епоха, мжчно се изкарваше наистина затворническиятъ животъ на единъ политически осжденъ. Право е забѣлѣжилъ Мирабо, съ своята обширна опитность по затворитѣ, че мжкитѣ на една държавна тъмница сж наказание, което не може да се сравни съ никое друго. Какво осакатяване на сжществуванието! Да прѣстанешъ да живѣешъ, и да се не радвашъ на спокойствието, което смъртьта доставя! Да си мъртавъ за всичкитѣ удоволствия, а живъ за всичкитѣ страдания на на живота! И да чакашъ при това, както ние чакахме всѣки день, да те извадятъ срѣдъ една пияна сгань и да те окачатъ на едно позорно бѣсило! И да знаешъ още, че сжщото мжчително очакване раздира всѣки день сърдца, които бѣха прѣмалѣли отъ милѣене за тебе!

Както отпослѣ се научихъ, домашнитѣ ми всѣка заранъ, когато имало обѣсени, пращали слугата ни да види, дали на нѣкоя бѣсилка не вися и азъ. Такива бѣха изненадванията на тогавашното турско военно правосждие, щото отвечерь не се знаеше, кои ще бждатъ неговитѣ жъртви на слѣдующата заранъ.

Не малко се изплашили нашитѣ домашни и отъ нѣкои слухове. Тъй тѣ чули по едно врѣме, когато почнало да става студено, че Ибрахимъ паша и фанатицитѣ, които го заобикаляха, разгнѣвени отъ намѣсата на чужденцитѣ въ наша полза, мислили да залѣпятъ стъкла на безстъкления ни прозорецъ, да запушатъ дупкитѣ, и една нощь

за да не страдаме ужъ отъ студъ, да турятъ въ стаята ни мангали съ неразгорени вжглища, отъ които — ужъ случайно — да заспимъ отъ непробудния си сънь.

И всѣки день, когато пращали слугата съ ядене, домашнитѣ ми му поржчвали да гледа добрѣ, дали сме още между живитѣ, дали ядението нѣма да се върне, като непотрѣбно вече.

Слѣдвá за нашитѣ и за насъ това черно тегло, тая мрачна неизвѣстность, цѣли недѣли. Заесени се вече. Мухитѣ, отъ които бѣхме страшно страдали прѣзъ топлото врѣме, взеха да гимжатъ въ нашата келия, да кацатъ на кичури по стѣнитѣ, и да заспиватъ или мратъ задружно по тѣхъ. Толкозъ тъмна ни бѣ стаята, щото и на тия бѣдни насѣкоми тя се видѣ за най удобна гробница, въ която да прѣкаратъ една привръмена или вѣчна смърть. По нѣкога горнитѣ крайща на стѣнитѣ буквално почерняваха отъ тѣхъ. И всѣка зарань, като трѣбѣхме стаята си, взимахме съ метлата тия нѣми свидѣтелки на гробническитѣ качества на нашата умразна тъмница, и ги измитахме на вънъ.

Рѣдко идѣха подобни случки да докаратъ едно скоротечно разнообразие въ нашия монотоненъ затворнически животъ. Ние ставахме, обѣдвахме, вечеряхме, лѣгахме въ сжщото врѣме, безъ никакво почти измѣнение въ нашата наложена программа. Тътрѣха се нескончаемитѣ минути, бавни и печални, като моментитѣ на една погребална процесия. Не крачехме ли и ние може би къмъ гроба? Не висѣше ли надъ главитѣ ни смъртната присжда? Не стискахъ ли се азъ по нѣкога, нощѣ, съ ржцѣтѣ си гърлото, за да опитамъ чувствованието на обѣсването?

Ние печелѣхме наистина врѣме. А който печели врѣме, е казалъ единъ мждрецъ, често си печели живота. Но никакъвъ вънкашенъ знакъ не идѣше да ни сгрѣе съ една що-годѣ пó-реална надежда.

Ибрахимъ паша, слѣдъ шестдневно отсжтствие, се върна отъ Цариградъ безъ да донесе нѣкаква промѣна въ нашето положение. Безнадежно оставаше то, безгласенъ бѣше за насъ военниятъ слѣдователь, когато, пакъ ненадѣйнс, както пó-прѣди, словоохотливиятъ *Вакжтъ* проговори отново за насъ. Тоя пжть съобщението му бѣше по пó-утѣшително. Параграфътъ му говорѣше само за мене и гласѣше тъй:

„Смъртната присѫда, издадена срѣщу затворения въ Пловдивъ български банкеръ Гешовъ, се промѣни въ заточение.“[1]).

Това съобщение съвпадна до нѣйдѣ съ заточението на 120 души българи затворници, които тръгнаха отъ пловдивската тъмница на 28 септември. Съвпадна то още и съ обстоятелството, че смъртнитѣ наказания бѣха попрѣстанали. Ние не виждаме вече наистина осѫденитѣ на обѣсвание, защото тѣ въ друга стая се изповѣдваха и причастяваха, и отъ друга врата на затвора се изваждаха за да се изпратятъ на послѣдната си мѫка. Но отъ шътнята въ градоначалническата канцелария, която бѣше до нашата затворническа келия, ние разбирахме, кога имаше осѫдени за обѣсване, както разумѣвахме, кога имаше и заточеници за изпращане. Тогавашниятъ пловдивски градоначалникъ, Едхемъ ага, имаше силенъ гласъ, и за длъжность или удоволствие считаше още повече да усили органа си, когато правѣше разпореждания за обѣсване или заточение на българи злощастници. Тия разпореждания се слушаха, слѣдователно, и въ нашата тъмница. Още ми звънтятъ въ ушитѣ неговитѣ грьмогласни заповѣди на полицейскитѣ, които се изпращаха да бѣсятъ въ пó-главнитѣ села нѣкои отъ осѫденитѣ, за да се вдъхне по тоя начинъ терорь у селенетѣ. И до днесъ помня ужаса, съ който чухме, че ще се бѣси и Д-ръ Киро Поповъ, отъ Карлово, зетъ на приснопаметния Райно Поповичъ и братъ на Н. Високопрѣосвещенство Врачански Митрополитъ, Г. Константинъ. Споредъ както азъ съмъ забѣлѣжилъ, тоя нашъ добъръ сродникъ и приятель прѣтърпѣ мѫченическа смърть въ Пловдивъ, съ други нѣкои карловци, на 12 септември, недѣля подиръ нашето прѣмѣстване въ послѣдния ни затворъ. И подиръ неговото обѣсване, въ моитѣ бѣлѣжки нѣма вече забѣлѣзано да е прѣтърпѣлъ, въ Пловдивъ, смъртното наказание другъ нѣкой страдалецъ.

Тая сравнителна мекость и новиятъ параграфъ на *Вакѫтъ* ни вдъхнаха надежда и за нашата сѫдба. Заточението на първитѣ 120 души ни утѣши съ мисъльта, че и ние можемъ нáй-послѣ да бѫдемъ заточени и да се избавимъ отъ нáй-лошото наказание.

---

[1]) Тия два параграфа на *Вакѫтъ*, отрѣзани и запазени отъ мене прѣзъ всичкото ми стоене въ затвора, и до днесъ още се намиратъ въ книжата ми, но за жалость бездатни, затова и не мога да обозначa точно броеветѣ, въ които тѣ се обнародваха.

Тая надежда и тая утѣха, азъ съобщихъ на моитѣ домашни. И отъ тѣхъ скоро получихъ отговоръ, че Ибрахимъ паша посѣтилъ английския вице-консулъ, г. Калверта, и му съобщилъ, че скоро ние ще бждемъ изпратени за Цариградъ.

И подиръ това свое заявление, обаче, Ибрахимъ паша тръгна за Цариградъ, безъ да ни заведе съ себе си. Той остави Пловдивъ кждѣ срѣдата на октомври, и не се върна вече. Види се, че чашата на неговитѣ злодѣяния бѣше прѣпълнена и за Високата Порта.

На негово мѣсто, като военень комендантъ, остана въ Пловдивъ Рифаатъ паша. Слабохарактеренъ, нерѣшителенъ, замѣстникътъ на Ибрахимъ паша нѣмаше нито смѣлостьта да бжде справедливъ къмъ българитѣ, нито куража да не се вдава на внушенията на мусулманския фанатизъмъ. И въ негово врѣме, както ще разкажа по̀-долу, ние се избавихме наистина отъ пловдивската тъмница, за да идемъ на заточение, но за да се удовлетвори и турското себелюбие, нашето заточение сподѣлиха и двадесетина съвършено невинни лица.

Неговото встжпване въ комендантската длъжность се ознаменова съ едно промѣнение на нашитѣ часови и съ едно ослабване на дисциплината. Намѣсто запасни войници, взеха да ни пазятъ войници отъ народното опълчение (*мустафжзи*). Расхалтавиха се сжщеврѣмено връзкитѣ на строгия редъ и на външното благоприличие, съ които Ибрахимъ паша бѣше вързалъ всичкитѣ служащи на прѣдседателствувания отъ него Воененъ Сждъ.

Единъ характеристиченъ признакъ на това разслабване скоро подиръ тръгването на Ибрахимъ паша ни даде самиятъ главенъ слѣдователь на Военния Сждъ, Хюсейнъ ефенди Касабоглу. Тоя умразенъ чиновникъ, който билъ влизалъ — споредъ както отпослѣ се научихъ — въ споразумѣние, чрѣзъ юзъ-башията Ахмедъ ефенди, съ бѣднитѣ затворници, за да ги избавва отъ смърть срѣщу подкупъ, често минаваше покрай нашитѣ прозорци и всѣкога се отличаваше, поне външно, съ прилично владание. Три деня подиръ заминаването на Ибрахимъ паша за Цариградъ, той се яви една нощь, пиянъ до полуда, мръсенъ до неимовѣрность, въ входа прѣдъ нашия затворъ, и вика̀, крѣска̀, влачи се по плочитѣ, излѣ редъ псувни и попръжни срѣщу незнамъ кого и непомня вече защо, и въобще се отнесе прѣдъ замаянитѣ жандарми, по начина на — щѣхъ да река *единъ скотъ*, ако скотоветѣ можеха да се унижаватъ

до такава степень. И азъ треперѣхъ като мислѣхъ, че въ ржцѣтѣ на това сжщество, пó-низко отъ животнитѣ, бѣ повѣренъ животътъ на хиляди праведници, ще бжде повѣренъ може-би и нашиятъ животъ. И до днесъ още живо е у мене страшното впечатление, което тая грозна сцена ми остави.

Безпристрастието изисква да забѣлѣжа, че не всичкитѣ турци, които ме пазиха или които познахъ въ затвора, ми оставиха подобно лошо възпоминание. Въ прѣдговора на своитѣ безсмъртни *Тъмници*, Силвио Пелико говори, че не билъ намѣрилъ човѣческото общество тъй несправедливо, тъй недостойно за снизхождение, тъй лишено отъ хубави души, каквото обикновено си го прѣдставляваме. Тия думи могатъ напълно да се приспособятъ и на турцитѣ, съ които влѣзохме въ сношение прѣзъ врѣмето на тъмничния ни животъ. Не всички отъ тѣхъ бѣха бездушни сжщества, неспособни за една искра отъ състрадание. Напротивъ, азъ намѣрихъ между тѣхъ хора съ сърдце и съвѣсть, хора, които съчувствуваха на нашитѣ тегла и ни утѣшаваха въ нашитѣ тжги. Намѣрихъ още и разпуснати хора, които, при всичкия си развратъ, имаха често проблѣски отъ човѣщина.

Често виждаме да се огледва единъ кжтъ отъ синьото небе и въ най-вонещитѣ бари. Често срѣщаме да свѣтва единъ лжчъ отъ небесната доброта и въ най-развалени тѣ души. Такива лжчи много пжти блѣсваха у нашитѣ пазачи, и менѣ ще бжде твърдѣ мжчно, ако нѣкой отъ читателитѣ ми остане съ впечатлението, че всичкитѣ наши турци, отъ които много и днесъ още живѣятъ между насъ, сж способни и отговорни за звѣрствата на нѣколко стотинъ кръвожадни фанатици, които сториха зло намъ, но сториха още пó голѣмо зло на народа си и на държавата си.

Злото, сторено намъ, роди добро. Скърбитѣ, прѣтърпѣни отъ насъ, се прѣобърнаха въ радости. И когато, слѣдъ това добро и подиръ тия радости, азъ погледна на ония години, не знамъ защо по нѣкога нито мжкитѣ ми се видятъ тъй черни, нито мжчителитѣ тъй грозни. Разстоянието ли е смекчило отвратителнитѣ линии? Имаше ли си самата оная епоха нѣкои дребни изкупителни чърти?

О години на тегла и тжги, вие не сте ми съвсѣмъ ненавистни, защото бѣхте години на безшуменъ героизмъ, на безподобни надежди, на единство въ идеалитѣ и съгласие въ усилията; защото бѣхте дѣвствени отъ раздоритѣ и малодушията на нѣкои отъ по-младитѣ ви сестри!

V.

И мѣсецъ Октомври се свършваше, а нашитѣ мжки не изглеждаха да се приближаватъ до своя свършъкъ. Както и по-прѣди, получавахъ само чрѣзъ домашнитѣ си увѣренията на пловдивския английски вице-консулъ, г. Калвертъ, че скоро ще бждемъ изпратени въ Цариградъ, но никакъвъ ободрителенъ фактъ не идѣше да потвърди тия увѣрения

Дойде и Димитровъ-день, 27 Октомври. Ний ядохме по пладне и бѣхме се простнали, както обикновено, на постелкитѣ си, когато една сѣнка се изпрѣчи прѣдъ прозореца ни, откъмъ входа, и единъ познатъ намъ гласъ извика:

— Иванчо, Иванчо!

И братовчедъ ми и азъ се затекохме къмъ прозореца.

Прѣдъ него стоеше чичо ми Стефанъ, баща на съарестования съ мене братовчедъ.

— Свършиха ви се мжкитѣ, ни каза той. Царското правителство се умилостиви и за насъ, и утрѣ вие и ние всички тръгваме за Цариградъ.

Своеобразна бѣше наистина тая милость, която за двама неизслѣдвани и несждени виновници, пращаше двадесеть съвършено невинни лица на заточение. Но бѣдниятъ ми чичо, въ радостьта си, че ни виждаше вече избавени отъ смъртното наказание, забораваше теглата, на които цѣлитѣ ни сѣмейства се излагаха, и бѣше искрено признателенъ за мѣрката, която бѣше се взела за насъ.

Той се оттегли, и подиръ малко ние видѣхме и него и стария ни чичо Христо и баща ми, да се качватъ по стълбата, която водѣше въ горния етажъ на полицейското помѣщение, и разбрахме, че оная нощь и тѣ щѣха да бждатъ гости на държавата, въ гостолюбивитѣ салони на пловдивската полиция.

Не слѣдъ много единъ полицейски ме повика, като ми яви, че английскиятъ вице-консулъ, г. Калвертъ, искалъ да ме види. Азъ се срѣщнахъ съ г. Консула въ втората стая на полицейската канцелария, и се научихъ, че слѣдъ продължителни старания, посолствата въ Цариградъ толкова само успѣли да сторятъ за насъ — да идемъ ние на заточение, но сжщеврѣменно да тръгнатъ съ насъ за Цариградъ и всичкитѣ членове на тритѣ Гешови сѣмейства, мжже и жени, стари, млади и дѣца. Въ присждата за ин-

терниране фигурирало и името на второто ми дѣте, момиче на деветъ мѣсеца! Очевидно, неговото оставане въ Пловдивъ е било невъобразимо-опасно за Империята.

Колкото за мѣстоназначението на двамата насъ виновницитѣ, г. Калвертъ ме увѣдоми, че то било нѣкой градъ въ Азия, но че и това разпореждане могло да се промѣни, веднажъ като стигнемъ въ Цариградъ.

Благодарихъ на г. Калверта, помолихъ го да ходатайствува за да се обхождатъ добрѣ съ сѣмействата ни, и слѣдъ като попросихъ позволение да ни пустнатъ при бащитѣ ни, азъ се оттеглихъ въ стаята ни.

Вечерьта ни се даде позволение да идемъ при арестованитѣ си родители. Ние се простихме съ двумѣсечния си другарь, горкия Доспѣвски, затекохме се при тѣхъ и имъ облѣхме ржцѣтѣ съ сълзи, хлуйнали отъ жалость, отъ радость, отъ състрадание за незаслуженото наказание, което покрай насъ бѣше постигнало и тѣхъ. Ако и двамата ни бащи бѣха виновни, че бѣха родили такива държавни прѣдатели като насъ, въ какво бѣше кривъ и найголѣмиятъ ни стрика, тоя уважаемъ и безобиденъ старецъ, който нѣмаше въ Пловдивъ синъ на възрасть за да извършва политически прѣстжпления? И изъ се спуснахъ да искамъ извинение отъ него за това, че може-би по наша вина или по наша непрѣдпазливость щѣше да пострада и той, щѣше да пострада и сѣмейството му. Той, благъ и невъзмутимъ както всѣкога, ми отговори, че нѣмаше защо да се извинявамъ, че мѣрката, взета противъ него, бѣше мѣрка обща за много пó-първи българи, че и отъ София, и отъ Пазарджикъ, и отъ Хасково, и отъ Чирпаиъ българитѣ първенци били вече докарани въ Пловдивъ и щѣли били да се изпратятъ всички на заточение. И действително, когато, слѣдъ единствената щастлива нощь, която прѣкарвахме въ пловдивския затворъ, ние тръгнахме на зараньта рано, съ фаетони, за желѣзнопжтната станция, изъ пжтя видѣхме 320 душъ българи — между които и много челни люде — да отиватъ пѣши кждѣ сжщата станция, за да тръгнатъ съ насъ на заточение. За да вдъхнатъ пó голѣмъ терòръ ли, или за пó голѣма тържественость, властитѣ, които отколѣ не бѣха бѣсили, и които другъ пжть бѣсѣха по пладне, него день бѣха обѣсили много рано нѣколко злочести наши братя именно въ улицитѣ, прѣзъ които нашитѣ сѣмейства, заточеницитѣ и ние трѣбваше да минемъ. И посинѣлитѣ лица на тия клети жъртви сж послѣдното грозно впечатление,

което турскиятъ Пловдивъ ми остави. И тая безобразна жестокость, да накарватъ жени и дѣца да минаватъ прѣзъ улици, дѣто висѣха обѣсени хора, ми се видѣ като грозната прѣдсмъртна спазма на оня звѣрски режимъ, който бѣше на издъхване и който азъ оставяхъ въ Пловдивъ и, слѣдъ завръщането си, не намѣрихъ вече тамъ.

„Да съ-Богомъ! Свобода, новая жизнь, воскресеніе изъ мертвыхъ!... Экая славная минута!" се провиква Ѳ. М. Достоевский при излизането си изъ Мъртвия Домъ, който той обезсмърти. Каква славна минута бѣше и за домашнитѣ ни и за насъ, когато ние се срѣщнахме на станцията! Възкръснали отъ мъртвитѣ бѣхме ние двама за тѣхъ, слѣзли живи отъ бѣсилкитѣ, дошли отъ оня свѣтъ. И тѣ се вторачеха въ насъ, за да видятъ, дали сме ние сѫщитѣ, дали гробницата не бѣ ни върнала промѣнени, измършавѣли, отбѣлѣзани вече съ нейния незаличимъ печатъ. И буйнитѣ сълзи, които намѣсто думи, бликаха изъ нашитѣ сърдца, показваха колко честити бѣхме ние, дѣто се пригръщахме пакъ, живи и неповрѣдени. И въ това блаженство, заборавихме минали мѫки, не щѣхме да знаемъ за бѫдещи тегла. Ние бѣхме живи, и всички заедно, и това бѣ доста за насъ. И тръгнахме ние отъ Пловдивъ не като на заточение, а като на сватба.

Тритѣ ни сѣмейства съ насъ заедно броеха точно двадесеть и два члена. Имахме и шесть слугини и единъ слуга, които доброволно бѣха се съгласили да сподѣлятъ нашето заточение, та се набирахме всичко 29 души. Дадоха ни и четирма полицейски пазачи, и всички заедно влѣзохме въ единъ отворенъ третокласенъ вагонъ, тъй като на насъ двама, които пѫтувахме на държавна смѣтка, бѣха дадени третокласни билети, а сѣмействата ни не пожелаха да се отдѣлятъ отъ насъ, па освѣнъ това нѣмаше и отворени вагони отъ други класове.

Въ сѫщия влакъ влѣзоха, разпрѣдѣлени въ нѣколко третокласни вагони, и 320 тѣ души наши спѫтници, осѫденитѣ като насъ на заточение наши братя. Много отъ тѣхъ се видѣха весели, защото се избавваха отъ вѫжето, но много изглеждаха злочести, защото, безъ да бѫдатъ изложени на опасностьта да бѫдатъ обѣсени, тѣ се грабваха отъ домоветѣ си, напущаха своитѣ си и тръгваха за неизвѣстни мѣста, къмъ непознати мѫки и тѫги.

Колкото за насъ, ние вардени отъ полицията бѣхме и на заточение отивахме, но блаженствувахме. Съ насъ заедно пѫтуваше и Радостьта. Всички безъ изключение

се радвахме, че се отдалечавахме отъ Пловдивъ, отъ неговитѣ бѣсилки и тъмници, отъ неговитѣ страхове и плачове. Военното щастие бѣше се вече промѣнило, Плѣвенъ се очакваше вече да падне, и руситѣ можаха скоро да пристигнатъ и въ Пловдивъ. И ние настръхвахме като помислѣхме, какви нечути и невидѣни още буйства можаха да се извършатъ, при влизането на руситѣ, отъ единъ необузданъ и разсвирѣпѣлъ отъ агонията си фанатизъмъ. Опитътъ оправдава отпослѣ нашитѣ страхове. Всичкитѣ българи затворници, около 70 души, които се намираха въ пловдивската тъмница при завоеванието на южно българската столица отъ руситѣ, на 4 януари 1878, бидоха изкарани на полето и безпощадно заклани отъ своитѣ звѣрове-пазачи. Помежду тѣхъ загина и Душо Х. Дековъ, единъ буенъ борецъ при борбата ни срѣщу гърцитѣ, единъ разпаленъ родолюбецъ, чиято паметь и до днесъ е мила на пловдивскитѣ българи

Стигнахме вечерьта въ Одринъ, и тъй като тогава влакътъ не пѫтуваше нощѣ, трѣбваше да прѣспимъ тамъ. Туркитѣ власти бѣха приготвили за насъ една отъ гостилницитѣ на станцията, а покойната леди Странгфордъ, която въ 1878 г. бѣше помагала въ Пловдивъ на българитѣ, а сега помагаше въ Одринъ на турцитѣ, бѣше заоэчала въ сѫщата гостилница една гощавка, която ни се поднесе въ нейно име.

Късно другата вечерь ние пристигнахме въ Цариградъ. Погледнахме отъ вагона и се смаяхме, а до нѣйдѣ и уплашихме, като видѣхме огромната тълпа, която се тласкаше и буташе въ станцията. Отпослѣ се научихме, какво въ Цариградъ се разчуло, че оная вечерь щѣли да пристигнатъ и жени революционерки, „комити", та сухо и сурово било се стекло на станцията за да види тия феномени.

Слѣзохме отъ влака, взехме си нѣщата и тръгнахме, помежду два реда полицейски, за малката гостилница, която цѣла бѣ запазена за насъ отъ полицията, и която отстоеше нѣколко десетки метра само отъ станцията. Нашитѣ бѣдни 320 души другари се закараха право въ затвора.

Та и нашата гостилница не бѣше друго освѣнъ единъ малъкъ затворъ. Полицейскитѣ, които бѣха турени да ни пазятъ, не пущаха никого да влѣзе. Идѣше само при насъ нашиятъ неоцѣнимъ приятель и тогавашенъ управитель на цариградското ни заведение, г. Стефанъ Иличъ, и не-

изказана разтуха бѣха за насъ неговата безпрѣдѣлна прѣданость, неговото прилѣпчиво веселие и неговото насърдчително довѣрие, че тая ще бжде послѣдната ни мжка.[1])

Два деня стоехме ние, безъ да бждемъ обезпокоявани, всички заедно, въ тая гостилница. На третия день, ние мжжетѣ — тримата стари, двамата ние прѣстжпници и вториятъ синъ на чича ми Христа — се повикахме въ градоначалството. Извадиха ни прѣдъ тогавашния началникъ на цариградската полиция, албанецътъ Кязимъ бей. Той ни попита имената, записа ги, и нѣкакъ си сопнато-учтиво и съ едно неподражаемо хладнокръвие ни извѣсти, че ще му бждемъ гости за нѣколко врѣме.

Той упражни своето гостеприемство въ най-доброто отдѣление на цариградската централна тъмница, на тъй нареченото *Мехтерхане*. Насъ заведоха въ неговитѣ *Хатъръ-Одаларж*, дѣто бѣха затворени привелегировани лица, като високи чиновници или видни първенци. Тамъ намѣрихме бившия сливенски окржженъ управитель, Рефи ефенди, бившия сливенски градоначалникъ, Мустафа ага и бившия ямболски околийски началникъ, Рафетъ бей, осждени първитѣ двама по на година, а третия на 10-годишно заточение, защото и тримата се уплашили и дезертирали отъ постоветѣ си при първото минаване на Балкана отъ Гурко. Тамъ другарувахме още съ сегашния екзархийски капу-кехая, г. Георги Карамихаловъ, и съ единъ бошнашки бей, затворени и двамата по подозрѣние. Добри ни бѣха другаритѣ, добро бѣше и отнасянето на тъмничнитѣ власти къмъ насъ. Тѣ ни позволяваха да ядемъ каквото щемъ, да пишемъ комуто щемъ, да приемваме писма и посѣщения отъ когото щемъ. Нѣколко пжти ни посѣтиха домашнитѣ ни, които бѣха останали, подъ полицейски надзоръ, въ сжщата гостилница, нѣколко посѣщения приехме и отъ приятелитѣ, които се осмѣляваха да дойдатъ да ни видятъ въ подобно мѣсто.

Но лишението отъ свобода е неприятно, на каквито прѣимущества и да се радва човѣкъ. Ние не бѣхме въ собствена тъмница, не виждахме страшното *Мехтерхане*, освѣнъ оная малка часть отъ двора му, която се гледаше прѣзъ неговитѣ отъ желѣзни пръчки направени врата, но

---

[1]) На добрия и доблестния г. Иличъ, както и на неуморимия г. Мих. Ст. Михаиловъ, мой приятель още отъ Манчестеръ, а сега чиновникъ въ Българската Народна Банка, ние имаме много да благодаримъ за многобройнитѣ имъ постжпки, направени въ наша полза прѣдъ цариградскитѣ посолства.

ограничението ни тежеше. Затова и, по рѣшението на старитѣ, азъ отпрaвихъ двѣ писма до драгоманитѣ на двѣтѣ посолства, като ги помолихъ да ходатайствуватъ за да се рѣши и нашата участь.

Два деня подиръ тия писма насъ посѣти единъ отъ казанитѣ двама драгомани и ни яви, че сждбата на насъ двамата още не могла да се рѣши,[1]) но че привремено Високата Порта се съгласила да си хванимъ ние една кжща въ Кадж-кьой (на азиятския брѣгъ на Босфора) и да идемъ всички тамъ да живѣемъ, подъ полицейски надзоръ.

Ние се съгласихме на драга воля съ това разпореждане, намѣрихме, чрѣзъ услужливия г. Иличъ, една голѣма кжща въ Кадж-кьой и то срѣщу полицейския участъкъ — за да нѣмаме полиция у дома — и на 15 ноември, точно слѣдъ двѣнедѣлно стоене въ цариградския полицейски арестъ, ние се събрахме пакъ съ сѣмействата си и отпжтувахме съ парахода за Кадж-кьой. Непъленъ ще бжде разказътъ на тоя епизодъ ако не прибавя, че освобождението ни не се заповѣда додѣто ние не поднесохме на сопнато-учтивия чиновникъ, който ни бѣше поканилъ да му станемъ гости, единъ малъкъ подаръкъ въ знакъ на признателность за неговото гостоприемство.

Новото ни помѣщение, което се мобилира съ покжщнина отъ цариградската ни кжща, се указа неочаквано удобно. Слабъ бѣше тъй сжщо и полицейскиятъ надзоръ, който се упражняваше, явно, отъ единъ само полицейски офицеръ, а тайно, може-би, и отъ полицията на самия участъкъ. Въ всѣки случай, слѣдъ тримѣсеченъ затворъ, ние можехме да се считаме вече свободни, въ едно приятно цариградско прѣдградие, дѣто бѣхме волни да се разхождаме дѣто обичаме и да се срѣщаме съ когото искаме. Въ Цариградъ не смѣехме да слизаме, и то не прѣзъ всичкото врѣме, тъй като подиръ нѣколко недѣли отъ пристигането ни въ Кадж-кьой, братовчедъ ми, една заранъ, поиска отъ нашия полицейски вардачъ позволение да иде до Галата, и съ очудване чу отъ него, че може да

[1]) Помежду нѣколкото писма за насъ, които сж напечатани въ английската Синя Книга за Турция отъ 1878 г. (Turkey, № 1, 1878) азъ намирамъ (стр. 498) едно отъ 5/17 ноември 1877, съ което г. Лейярдъ, английски посланикъ въ Цариградъ, съобщава на английското министерство на външнитѣ дѣла, че споредъ Серверъ паша, ние двамата сме били осждени на заточение въ Арабия, но че, по настояването на г. Лейярдъ, Високата Порта се съгласила да ни изпрати въ Халепъ, градъ гдѣто сме щѣли да живѣемъ безъ да бждемъ подхвърлени на безполезно ограничение.

иде, че той билъ туренъ да пази тримата стари, а не и насъ младитѣ! По-характеристиченъ примѣръ на неразбранщината на турскитѣ разпореждания не можеше да бжде.

Ние можехме да се считаме, слѣдователно, свободни и честити, толкозъ повече, черуситѣ бързо напрѣдваха, че войната се приближаваше до края си, и че съ нея наедно приближаваха се до осжществяването си и нашитѣ патриотически надежди. И ние благоденствовахме. Единъ-два пжти само се обезпокоихме, като узнахме отъ драгоманина на американската легация, че Високата Порта пакъ повдигала за насъ въпросъ, и че казаната легация не се съгласявала да се пратимъ другадѣ, освѣнъ въ самитѣ Съединени Щати.

Додѣто да се рѣши обаче това спрѣчкване, рѣши се и великиятъ въпросъ на нашето отечество. Подписа се славниятъ Санъ-Стефански договоръ, издаде се наложената отъ него пълна амнистия за всичкитѣ български политически прѣстжпници и кждѣ края на мартъ ние получихме отъ юскюдарското окржжно управление, подъ чието вѣдомство се намираше прѣдградието Кадж-Кьой, едно съобщение, съ което ни се явяваше, че ние бѣхме свободни вече и можехме да идемъ дѣто искаме.

И тръгнахме ние за Пловдивъ, дѣто стигнахме на връхъ Връбница, свободни тоя пжть, и неизказано-обрадвани за благодѣянието, сторено на България, благодѣяние поразително по своето неочакано величие. И въ най-буйнитѣ мечти на нашия затворнически животъ ние никога не мислѣхме, че ще доживѣемъ да видимъ единъ договоръ подписанъ отъ Турция да дава на България такива обширни граници, такава широка самостоятелность И ние ликувахме. И причината на нашето ликувание бѣ тъй неповторяема, щото и до днесь още мисля, че подобна радость нѣма да изпълни вече български сърдца.

Честито бѣ наистина нашето поколение. Милиони българи сж живѣли прѣди насъ. Милиони ще живѣятъ подирѣ ни. Но едва ли въ миналото е имало, едва ли въ бждещето ще има поколение, което да почувствова щастието, що е усѣтило нашето, като е видѣло учрѣждението на Екзархията, възкръсването на България, избавлението ни отъ сърбитѣ. Тѣ сж радости достатъчни да изкупятъ всичкитѣ тегла, които прѣтеглихме, всичкитѣ разочарования, които ни бѣ писано да видимъ.

Но това безподобно щастие ни налага длъжности къмъ бждещитѣ поколения, които може би не ще сж

честити да прѣживѣятъ такива безпримѣрни събития, подобни безпрѣдѣлни радости. Ние трѣбва да имъ оставимъ едно наслѣдство отъ свобода и законность, една България неопятнена отъ произволи и неосквернена отъ буйства, като ония, които азъ описахъ. Ние трѣбва да имъ прѣдадемъ, ненакърненъ и неослабенъ, священия залогъ на примѣритѣ отъ героизъмъ и самоотвержение, който намъ се повѣри.

И когато нашиятъ народъ има за какво да мре и знае какъ да мре, ний можемъ да бѫдемъ увѣрени, че той ще бѫде народъ силенъ и великъ и честитъ.

Борбата за побългаряване Източна Румелия и моята първа дипломатическа мисия*).

Въ първитѣ осемь години подиръ нашето освобождение, въ оня периодъ на най-епохални прѣврати въ нашата нова история, три дипломатически мисии ми се повѣриха, три обиколки азъ направихъ и тритѣ отъ които могатъ да се нарекатъ сцени отъ три дѣйствия въ епопеята на нашето съединение.

Въ 1879, прѣзъ пролѣтьта, азъ тропахъ по вратата на кабинетитѣ, които бѣха подписали берлинския договоръ, за да се моля, ако не може да се отмѣни той, то поне да не се прилага за Източна Румелия тъй, като се бѣ рѣшило въ Берлинъ. Прѣзъ есеньта на 1885, азъ ходихъ въ Копенхагенъ, за да се моля на покойния Александъръ III да одобри съединението, прогласено въ Пловдивъ на 6 септември сжщата година, а послѣ и въ Лондонъ и Парижъ по въпроси, свързани пакъ съ това съединение. И най послѣ, въ началото на 1886, азъ посѣтихъ Букурещъ, за да вода прѣговори и подпиша договора за мира съ Сърбия, договоръ, съ който се припозна съединението и отъ държавата, която едничка бѣ счела за нуждно да прибѣгне до война, за да го осуети. Години се изминаха отъ като азъ, при първата мисия, водихъ и въ странство борбата за побългаряване килавата рожба на многото европейски дипломатически баби, при втората, като че улеснихъ смъртьта ѝ и, при третата, като че приподписахъ смъртното ѝ свидѣтелство и присжтствувахъ на погребението ѝ. Спомени по́-прѣсни, грижи по́-съврѣменни взеха да размжтватъ въ паметьта ми понятията за чутото и видѣно тогава, почнаха да изтриватъ отъ нея впечатленията на тогавашнитѣ сждбоносни исторически моменти. Затова врѣме е, мисля, прѣди окончателно да се заличатъ споме-

---

*) *Периодическо Списание*, кн. LXV (1904).

нитѣ ми отъ ония събития, да събера, наредя и издамъ моитѣ бѣлѣжки по първото отъ горѣизброенитѣ мои пжтувания. Описанието на другитѣ двѣ може да остане за по-послѣ. Рапортитѣ ми по тѣхъ се пазятъ въ архивата на министерството на външнитѣ работи и не сж въ опасность да изчезнатъ, както рискуватъ да погинатъ документитѣ отъ първата ми мисия.

Когато, прѣзъ зловѣщия мѣсецъ юли 1878, въ който една кжсогледа дипломация разпокжса въ Берлинъ нашето отечество, ние въ Пловдивъ прочетохме в. *Таймсъ,* който първъ го обнародва, текста на берлин. договоръ, ние останахме смазани, грѫмнати, поразени. Възможна ли бѣ подобна несправедливость? Възможна ли бѣ такава непрѣдвидливость? Възможно ли бѣ, подиръ санъ-стефански договоръ, да се подчини пакъ на прѣката политическа и военна власть на султана и да се огради отъ негова войска населението, което първо бѣ възстанало противъ него? Възможно ли бѣ султанътъ да може пакъ да изпраща, по искането на генералъ-губернатора, турски офицери и войски въ оная область, която бѣ най-много опропастена отъ тѣхъ и прѣзъ кланетата на 1876 и прѣзъ войната на 1877 г.? За жалость, всичко това бѣ възможно, защото ето що гласѣше берлинскиятъ договоръ:

Чл. 15. Султанътъ ще има право да брани границитѣ на областьта по сухо и по море, да въздига на тия граници укрѣпления и да държи въ тѣхъ войски. Вжтрѣшниятъ редъ на Източна Румелия ще се поддържа отъ една туземна жандармерия, която ще се подпомага отъ една мѣстна милиция. При съставянето на тия двѣ тѣла, на които офицеритѣ ще се назначаватъ отъ султана, ще се взима въ внимание *вѣрата* на мѣстното население.

Чл. 16. Генералъ-губернаторътъ ще има право да повиква турскитѣ войски, въ случай че би се заплашвала вжтрѣшната или външна безопастность на областьта. Въ такъвъ случай Портата е длъжна да съобщава това свое рѣшение, както и нуждата, която го оправдава, на прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили въ Цариградъ.

Чл. 18. Веднага слѣдъ размѣнението на утвърждението на настоящия договоръ ще се състави една европейска комисия, за да изработи, въ съгласие съ Портата, устройството на Източна Румелия. Тая комисия ще опрѣдѣли въ разстояние на три мѣсеца властьта и правата на генералъ-губернатора, както и административното, сждебно

и финансово управление на областьта, като вземе за изходна точка разнитѣ вилаетски закони и прѣдложенията направени въ осмото заседание на Цариградската Конференция.

Първото впечатление на всинца ни бѣ, че подиръ като вкусихме отъ свободата, подиръ като тая наша свобода бѣ подписана и отъ Султана въ Санъ-Стефано, ние не можехме да се подложимъ пакъ на единъ режимъ, състоящъ въ едно ново издание на вилаетскитѣ закони. И ние почнахме оная борба, която по своята опоритость и продължителность, по своята буйность въ началото, по своето благоразумие въ срѣдата и по своето възтържествуване на края заслужва да служи за гордость на нашитѣ минали поколения, за примѣръ на нашитѣ бѫдещи. На 25 юли 1878 ние издадохме първия брой на в. *Марица*.[1]) И веднага прогърмѣ изъ нейнитѣ стълбове жестока атака противъ берлинския договоръ. Въ брой 4 отъ 8 августъ на нашия вѣстникъ се яви и първиятъ протестъ противъ тоя договоръ, поднесенъ на консулитѣ въ Пловдивъ отъ 90 села на пловдивския окрѫгъ. При тогавашното отсѫтствие на бързи съобщителни срѣдства, трѣбаше извѣстно врѣме, за да могатъ тия протести да станатъ общи, всенародни. Затова и едва въ брой 23 отъ в. *Марица* ние намираме мемоара отправенъ отъ българския народъ до прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили въ Цариградъ и поднесенъ тѣмъ отъ една депутация, состоеща отъ г. г. Д. Грековъ, Т. Икономовъ и Г. Начовичъ, а въ брой 25 и описанието на приема направенъ отъ посланницитѣ на казаната депутация. И тъй като международната комисия за устройството на Източна Румелия бѣ пристигнала вече въ началото на мѣсецъ септември 1878 въ Пловдивъ, враждебнитѣ дѣйствия противъ европейската дипломация се прѣнасятъ тамъ. Отъ тамъ се отправя къмъ австрийскитѣ народи едно възвание, което се обнародва като притурка на брой 22 на в. *Марица*. Въ брой 24 на сѫщия вѣстникъ се явява мемоарътъ поднесенъ на международната комисия отъ населението на Южна България; въ брой 26 отчетътъ, съставенъ отъ мене, на приема, който тоя мемоаръ намѣри у европейскитѣ комисари; въ сѫщия брой 26 прошението до сѫщата комисия отъ жителитѣ на Копривщица, Панагюрище, Клисура и околнитѣ села; въ

[1]) За първитѣ мои другари при списването на тоя листъ, редактирането на който отпослѣ почти прѣзъ цѣли три години азъ рѫководихъ, вижте *Периодическия Печатъ* отъ Иорданъ Ивановъ, стр. 200.

брой 28 описанието на демонстрацията, направена отъ една многобройна депутация отъ селата на пловдивския и пазарджиския окржгъ прѣдъ европейскитѣ комисари, на които бѣ поискала да поднесе единъ адресъ противъ постановленията на берлинския конгресъ относително до Източна Румелия; въ брой 31 протестътъ прѣдставенъ на комисията отъ опълченцитѣ; въ брой 32 отговорътъ на комисията на нашия мемоаръ (обнародванъ въ брой 24) и най-послѣ, въ брой 36, новъ мемоаръ отъ насъ, — пълномощницитѣ на Южна България — въ отговоръ на токо-що поменатото писмо на комисията. И като че ние се уморяваме вече отъ тая борба съ думи, отъ тая бомбардировка съ мемоари, протести, адреси и прошения, та въ сжщия брой 36 отъ в. *Марица* се помѣства и уставътъ на *Орелъ*, народно гимнастическо дружество, което отпослѣ, съ своитѣ 15.000 членове, не малка роля игра вь тогавашнитѣ събития, не малка тежесть придаде на нашитѣ заявления.[1])

---

[1]) Ето уставътъ на това народно гимнастическо дружество „Орелъ", както той се обнародва въ в. *Марица*, № 31, отъ 28 ноемврий 1878:

Чл. 1. Народното гимнастическо дружество, което се основава въ Пловдивъ, има за цѣль да дѣйствува за обучението на членоветѣ си въ всѣкакъвъ родъ упражнения, като марширане, стрѣлба, фехтоване и пр., които способствуватъ за развиването на тѣлеснитѣ сили и въздигането на нравствения духъ и гражданскитѣ добродѣтели.

Съставъ.

Чл. 2. Народното гимнастическо дружество се съставя отъ два рода членове: основателни и редовни, на които числото е неограничено.

Чл. 3. Основателни членове сж всички, които подарятъ на дружеството веднажъ за винаги една сума пò-горня отъ 20 фр.

Чл. 4. Редовни членове, които со записватъ най-малко за година, сж всички ония отъ 18 години нагорѣ, които сж се задължили да слѣдватъ редовно упражненията и които плащатъ на мѣсецъ по единъ франкъ.

Основателнитѣ могатъ да бждатъ и редовни. Тогава тѣ се подчиняватъ на всички длъжности, които сж наложени на тия послѣднитѣ и плащатъ ежемѣсечната плата.

Управление.

Чл. 5. За управлението на народното гимнастическо дружество се избира отъ всичкитѣ членове на дружеството и измежду всичкитѣ по вишегласие, едно настоятелство отъ единъ прѣдседатель, четирма членове (отъ които двамата изъ членоветѣ основателни) двама писари и единъ касиеръ.

Чл. 6. Настоятелството има слѣдующитѣ длъжности:

Въ началото, прицѣлната точка на тия наши заявления бѣ отмѣнението или поне измѣнението на берлинския договоръ. Въ продължение на нѣколко седмици обаче ние се убѣдихме, особено отъ разговоритѣ ни съ нашитѣ освободители, че подобно отмѣнение на лошитѣ за насъ постановления на берлинския ареопагъ бѣ немислимо. За това и промѣнихме до нѣйдѣ тактиката. Въ нашитѣ официални, така да кажа, изявления нашата delenda Carthago все са оставаше берлинскиятъ договоръ; но въ анонимнитѣ

а) Да се грижи за сѫществуването и напрѣдъка на народното гимнастическо дружество;

б) Да промишлява за срѣдствата и способи на одобрението на другитѣ членове и да се старае за тѣхното изпълнение;

г) Да осѫжда и налага наказания на ония отъ членоветѣ, които не си изпълняватъ длъжноститѣ. За тоя послѣденъ случай поне единъ отъ основателнитѣ членове на настоятелството трѣбва да присѫтствува на заседанието;

д) Да нагледва редовния вървежъ на финансовата часть на дружеството и да дава на членоветѣ годишни смѣтки.

Права и длъжности.

Чл. 7 Всѣки членъ има право да си дава гласа за избиране на настоятелството, за одобрение или отхвърляне мѣркитѣ, които ще се прѣдлагатъ отъ настоятелството и да бѫде избранъ за членъ въ това настоятелство.

Чл. 8. Всѣки редовенъ членъ е длъженъ да си плаща мѣсечната плата у врѣме; да идва редовно на упражненията, за които се е записалъ и на опрѣдѣления часъ; да си заплаща наказанието, което би му се наложило отъ настоятелството за отсѫтствие или за други причини.

Наказание.

Чл. 9. За отсѫтствие отъ часа на упражнението се наказва виновникътъ съ $1/2$ фр. глоба.

Изключени сѫ отъ наказание само ония, които докажатъ, че сѫ били наистина болни или че сѫ отсѫтствували отъ града по работа.

Чл. 10 Паритѣ отъ глобитѣ и всичко, което прѣвишава разноскитѣ, трѣбва да се туря на страна за капиталъ на дружеството

Фогмено, законно, това гимнастическо дружество съ многобройнитѣ си клонове въ всички южно-български градове и нѣкои по-голѣми села, трая около 11 мѣсеца. И дѣйствително, на 30 октомври 1879, генералъ губернаторътъ издаде приказъ, (обнародванъ въ в. *Марица* отъ 2 ноември) съ който разтури дружествата, като заповѣда участвуещитѣ да се запишатъ въ списъцитѣ на двѣтѣ опълчения отъ милицията и отъ нейната резерва, съобразно съ сл. 369 — 372 и 391 отъ Органическия уставъ. Но най-голѣми страхове и грижи причиниха тия гимнастически дружества въ първитѣ шесть мѣсеца отъ своето сѫществуване до пристигането на генералъ Обручевъ въ Южна България (Синя книга, Turkey, 1879, № 9, стр. 207, 551, 589, 649, 760, 796, 857, 887 и 1003).

статии на в. *Марица* и въ интимнитѣ си разговори съ рускитѣ членове на международвата комисия — първиятъ отъ които, полковникъ Шепелевъ, въ брой 13 отъ в. *Марица* обнародва едно забѣлѣжително писмо, за да иска освѣтления и материали по своята мисия — ние почнахме да гонимъ достигаемато, да искаме възможното. Това достигаемо, това възможно въ продължение на борбата се кристализира въ слѣднитѣ четире главни точки, които можеха да се считатъ като минимални условия за нашето приемване на берлинския договоръ.

1-о) Органическиятъ уставъ да не бжде нѣкакъвъ вилаетски законъ, а конституция, която да гарантира една такава автономия, на каквато полунезависимитѣ английски колонии се радватъ, тъй като и въ меморандума, подписанъ прѣди берлинския конгресъ отъ лордъ Солзбери и графъ Шуваловъ, бѣше казано, че Източна Румелия ще се надари съ „една широка административна автономия, като ония, напр., които сжществуватъ въ английскитѣ колони." По тоя въпросъ въ в. *Марица* № 11, отъ 1 септември 1878, азъ обнародвахъ дълга статия, въ която обстоятелствено описахъ благотворнитѣ послѣдици отъ широката автономия, на която се радватъ английскитѣ колони и канѣхъ международната комисия да надари съ подобна автономия и Източна Румелия.

2-о) Офицеритѣ на жандарменията и милицията да не бждатъ турци, тъй като мусулмани офицери, дори и въ автономни области, само пакости сж правили. И за доказателство, въ в. *Марица* брой 12 отъ 5 септември 1878 азъ привождахъ свидѣтелството на английския консулъ г. Джаксънъ Елдриджъ за разлагаещето влияние, което упражняватъ мусулманскитѣ офицери върху найдобритѣ християнски полкове въ Ливанъ.

3-о) Генералъ-губернаторътъ да не бжде нѣкой фанариотинъ или левантинецъ. Въ в. *Марица* № 15 отъ 15 септември 1878 азъ надълго напомнихъ пакоститѣ, сторени на Ромжния отъ нейнитѣ фанариоти господари. И азъ свършвахъ статията си тъй: „Само способенъ българинъ, който напълно да сподѣля стремленията на болшинството жители, който да взима живо участие въ неговитѣ усилия за саморазвитие, ще може да се ползува съ довѣрието и да работи за доброто за единъ народъ, когото всички съсѣди гонятъ, защото всички му завиждатъ".

4-о) Да нѣма турски гарнизони по границитѣ, да не стжпва въ Източна Румелия кракътъ на османски войникъ.

Убѣдени въ правотата на нашитѣ искания по тия четире пункта, ние не оставихме на мира комисията. И по първитѣ два ние бѣхме честити да чуемъ подиръ нѣкоя недѣля, че нашитѣ викове не оставатъ безъ въздѣйствие, че нашитѣ желания не ще останатъ безъ удовлетворение. Благодарение особено на рускитѣ комисари, ние по тѣхъ можахме да бждемъ спокойни. Колкото за третия пунктъ, ние сами помежду си не бѣхме съгласни. Когато азъ пледирахъ за българинъ генералъ-губернаторъ, като мислѣхъ, че ще се намѣри нѣкое лице, както и се намѣри, други мои съратници бѣха за генералъ-губернаторъ отъ западна Европа. Никакво подобно разногласие обаче не сжществуваше относително до четвъртия пунктъ. И тъй като той бѣше най-важниятъ, ние по него всички се опълчихме, по него рекохме да употрѣбимъ всичкитѣ си усилия, като прибѣгнемъ въ случаи на нужда и до най-рѣшителнитѣ срѣдства.

Прѣди да пристжпя да разкажа начина, по който ние прибѣгнахме до първото отъ тия рѣшителни срѣдства, за необходимо считамъ да извлека отъ английскитѣ сини книги съобщеното тогава въ тѣхъ по тия гарнизони. Споредъ тѣхъ, пакъ нашитѣ освободители първи виждатъ опасностьта и първи заговарятъ за нея. На 18 ноември 1878 сръ Хенри Дръмондъ Уолфъ, първиятъ английски комисаръ за изработване органическия уставъ, пише на лордъ Солзбери, че князъ Церетелевъ ималъ единъ повѣрителенъ разговоръ съ него, въ който му казалъ, че той не се съмнявалъ, какво двѣтѣ Българии съ врѣме ще се съединятъ, но че Русия не желае да ускори това съединение или да прѣкрачи берлинския договоръ. „Подиръ това той ми каза, продължава Уолфъ, че населението на тая областъ ще приеме автономията, стига само да се гарантира отъбезредицитѣ на турскитѣ войски. Каза ми още, че системата на гарнизонитѣ по Балкана ще бжде по-лоша отъ оная на бившия режимъ Тогава валията поне командуваше войската и повече или по-малко се грижеше за реда на своя вилаетъ. Сега войската ще бжде независима и тоя органъ на обуздаване не ще сжществува. Тия балкански гарнизони ще бждатъ като едноврѣмешнитѣ турски гарнизони въ Сърбия. И друга опастность още има. Една отбранителна армия противъ Русия, както той прѣдполага, не може да състои освѣнъ отъ 50 до 60,000 души. А подобна армия не може да се държи на мирна нога. Отреди отъ по 50

или 60 души ще се оставятъ въ блокхаузи безъ никакъвъ контролъ, злѣ платени и хранени, слѣдователно, и принудени да се поддържатъ съ *кражби и обири*". Сжщиятъ день[1]), съ втори рапортъ до лордъ Солзбери, Уолфъ дава и своето мнѣние върху изказанитѣ отъ Церетелева страхове. „Мой лорде, пише той, осмѣлявамъ се да ви обърна вниманието върху въпроса на балканскитѣ гарнизони, който ще изисква голѣма грижа и който не впада въ компетентностьта на комисията. Нѣма съмнѣние, че князъ Цертелевиятъ аргументъ има значителна сила, а именно, че сжществуването на малки отреди въ блокхаузи, държани както турски гарнизони се държатъ, ще се окажатъ опасни за мира на мѣстноститѣ, въ които квартируватъ. Тия войници не ще бждатъ подложени на контролата на губернатора, нито пъкъ подсждими на обикновени сждилища и тъй щатъ не щатъ ще бждатъ единъ постояненъ изворъ на караници съ българскитѣ жители. Ще ми бжде приятно, ако правителството на Нейно Величество обсжди тоя въпросъ, тъй като очевидно не е наша работа да правимъ прѣдложения относително до командуването на турскитѣ войници или да прѣпоржчваме какви да е измѣнения въ турския военenъ законъ".

Лордъ Солзбери не се забавя съ своя отговоръ. На 2 декември 1878 г. той пише на Уолфъ, че неговото съображение (за опастностьта отъ безредици) не трѣбва да се прѣнебрѣгва, но че „не е желателно сега да се почвитъ какви да е прѣговири за измѣнение постановленията на берлинския договоръ. Ще бжде по-добрѣ да се прѣдвидятъ мѣрки за избѣгване злоупотрѣбления въ фермана, съ който ще се санкционира изработениятъ отъ комисията уставъ". И два деня по-късно, на 4 декември, като пише по сжщия прѣдметъ на цариградския посланикъ, сэръ Хенри Лейардъ, лордъ Солзбери казва, че въ отговоръ сэръ Хенри Дръммондъ Уолфъ му телеграфиралъ, че той се допиталъ до турскитѣ комисари по двѣ точки, свързани съ тоя въпросъ. Първо, по възможното неплащане на войницитѣ и послѣдствията, които сигурно ще изтекатъ отъ него. Второ, по срѣдствата за отбрана на населението отъ лошото поведение на турскитѣ войски и за наказание беззаконията, извършени отъ послѣднитѣ. „За да се избѣгне първата възможность, продължава Солзбери, сэръ Хенри Уолфъ прѣдлага гарнизонитѣ, настанени въ

[1]) Turkey, 1879, № 9 I, стр. 207 и 237.

областьта, да се плащатъ направо отъ генералъ губерната тора изъ оная часть отъ областнатѣ приходи, която ще се внася на императорското правителство. Колкото за втория въпросъ, Ассимъ паша (турскиятъ комисарь) прѣдлага да се приеме постановлението на турския воененъ законъ, по което войници, извършили граждански беззакония, се сждятъ отъ граждански сждилища съ единъ офицеръ като заседатель. Най-послѣ, колкото се отнася до опасностьта отъ безредици и безчинства при първото влизане на турскитѣ войски, съръ Хенри Уолфъ като да мисли, че едничката достатъчна и благотворна гаранция би била назначението на една европейска военна комисия за наглеждане, всѣкой членъ отъ която да има при себе си единъ щабъ, за да могатъ офицери отъ него да се командируватъ на разнитѣ точки, дѣто ще има да квартируватъ гарнизони. Една подобна мѣрка не би съставлявала никакво измѣнение на или отклонение отъ постановленията на берлинския договоръ и единъ хубавъ ефектъ би се произвелъ отъ едно незабавно разгласяване, че тя се обсжжда".

Не се минаватъ много деня и по въпроса за гарнизонитѣ става дума и въ самата международна комисия за изработване органическия уставъ. И въ нея, както и въ интимнитѣ срѣщи съ другитѣ комисари, пръвъ заговаря князъ Церетелевъ. Като взима поводъ въ заседанието ѝ отъ 9/12 декември 1878 отъ нашето второ прошение до комисията, датирано отъ 28 ноември — 10 декември и подписано отъ сжщитѣ лица, които бѣха подали и първия мемоаръ, и като осжжда остритѣ изражения на това наше прошение[1]) и на друго едно отъ Нова-Загора по сжщия въпросъ, вториятъ комисаръ на Русия казалъ слѣдното: „Вие можахте да забѣлѣжите, господа, че идването на турскитѣ гарнизони въ балканитѣ и тѣхното заминаване прѣзъ провинцията, вдъхватъ най много страхове на българитѣ; тоя въпросъ не е, наистина, отъ нашата компетентность, но когато дойдемъ да опрѣдѣлимъ отношенията на управлението на Източна Румелия и турскитѣ военни власти, ние ще можемъ до нѣйдѣ да запазимъ страната отъ печални сблъсквания, които биха могли да докаратъ неизброими злочестини".

---

[1]) Синя книга, Turkey 1879, № 9 I, стр. 476. Подписалитѣ това прошение сж: И. Груевъ, Т. Кесяковъ, Ив. Ев. Гешовъ, д-ръ К. Стоиловъ, Хр. Павловъ, д-ръ К. Мирковичъ, Г. Папазовъ, С. Брадински, Г. Минчевъ, Хр. Златаровъ и Тодоръ Коцовъ.

Подиръ рѣчьта на князь Церетелевъ, почти всички комисари взиматъ думата и при всичко, че и английскиятъ и французкиятъ заявяватъ, че сѫ готови да разискватъ въпроса на турскитѣ гарнизони, не само прѣдложението на рускитѣ комисари (че комисията взима актъ отъ желанията и бѣлѣжкитѣ на просителитѣ и ще държи смѣтка за тѣхъ въ продължение на работата си) се отхвърля, но и въпросътъ за гарнизонитѣ не се подига вече въ международната комисия. Той често се подига обаче частно отъ комисаритѣ, както става явно отъ рапорта на сѫръ Хенри Уолфъ до лордъ Солзбери отъ 8 февр. 1879, въ който рапортъ английскиятъ комисаръ казва, че въпроситѣ за гарнизонитѣ и генералъ губернатора били въпроси на кабинетитѣ.[2]) Английската синя книга обаче мълчи за тия разисквания, станали било частно между комисаритѣ, б ло между кабинетитѣ. На 8 мартъ 1879 (н. с.) тя проговорва пакъ за гарнизонитѣ, като дава писмото отъ нея дата на сѫръ Хенри Уолфъ до лордъ Солзбери за моята мисия въ странство. „Лорде мой, пише английскиятъ комисаръ, вчера българскиятъ Екзархъ ме посѣти съ г. Ив. Ев. Гешовъ, за да ми го прѣдстави въ качеството му на членъ на една депутация, която тъкми да отиде по столицитѣ на силитѣ, които подписаха берлинския договоръ. Г. Гешовъ е единъ господинъ, който, както знаете, взе много живо участие въ българската политика. Той бѣше ораторътъ на депутацията, която прѣдстави първото българско прошение на комисията и той говори много добрѣ английски, тъй като е прѣкаралъ много години въ Манчестеръ. Той ми каза, че депутацията ще състои отъ него и отъ двама другари, единиятъ отъ сѣверна България, а другиятъ отъ Македония. Той тръгва утрѣ за Търново, дѣто ще срѣщне другаритѣ си и съ тѣхъ ще отпѫтува прѣзъ Букурещъ и Виена за Парижъ и Лондонъ. Вѣроятно ще се върнатъ прѣзъ Берлинъ, Римъ и Цариградъ, но тъй като главната имъ цѣль е да посѣтятъ Парижъ и Лондонъ, тѣхното връщане ще зависи отъ обстоятелствата. Намѣрението на депутацията е да иска прѣди всичко съединението. Това споредъ Екзарха и г. Гешова, било нужното прѣдварително условие. Но послѣдниятъ прибави, че желанието му е да покаже на Европа, колко

---

[2]) Turkey, 1878 № 9, стр. 286. Отъ нѣкои бѣлѣжки на Уолфъ въ тоя рапортъ се вижда, какъвъ трънъ въ очитѣ на международната комисия о билъ тогава в. *Марица*, и то защото смѣло и систематично е бранилъ правата на българитѣ.

разумни могатъ да бждатъ българитѣ. Сжщинската имъ молба ще бжде за единъ европеецъ генералъ губернаторъ и за едно измѣнение (на договора) за балканскитѣ гарнизони които, казва, плашатъ българитѣ и на сѣверъ и на югъ отъ тая планина. На излизане, Екзархътъ поиска да дамъ на г. Гешова едно писмо на самоличность, както каза той, до Васъ Това азъ обѣщахъ и пратихъ на Екзарха, отворено за прѣдаване г. Гешову, писмото, отъ което Ви притварямъ прѣписъ. Г. Калай и баронъ Рингъ тъкматъ и двама да му дадатъ писма отъ подобенъ хариктеръ. Германскиятъ, г. Брауншвайнгъ, обѣща да пише на своето правителство. Г. Гешовъ смѣта да стигне въ Лондонъ въ петнадесетъ деня". Синята книга дава текста на прѣпоржчителното. Ето го: „По молбата на Негово Блаженство, Екзарха давамъ това писмо на г. Ив. Ев. Гешовъ, който е билъ избранъ да прѣдставлява Източна Румелия въ една българска депутация, която ще посѣти столицитѣ на държавитѣ подписали берлинския договоръ. Азъ казахъ на Н. Блаженство и на г. Гешова, че мога да дамъ това писмо само за да удостовѣря неговата самоличность и че, като нѣмамъ инструкции по тоя въпросъ, не мога да дамъ мнѣние колкото за приема, който ще намѣри депутацията" На утрѣто, ново писмо отъ сжщия Уолфъ до Солзбери, все по моята мисия (Turkey, № 8, 1979, стр. 715). „Милорде, пише той, вчера срѣщнахъ на улицата г. Гешова. Попитахъ го, що значи неговото придружаване отъ единъ македонски делегатъ по мисията му при силитѣ и дали депутацията тръгваше по една панбългарска експедиция. Отговори, че това не било тѣхното намѣрение. Македонецътъ ще настои прѣдъ кабинетитѣ за изпълнение реформитѣ, прѣдвидени въ чл 23 отъ договора. Казахъ му, че тия реформи мисля сега се приготовляватъ Той прибави, чи и Екзархътъ и той били противъ тая по-разширочена депутация. Той желалъ тя да бжде една чисто източно-румелийска депутация, за да покаже, че жителитѣ на провинцията приематъ договора, само искатъ отъ Европа измѣнения, които да го правятъ приспобимъ. Рѣшило се обаче другояче. Князъ Цертелевъ ми каза завчера, че неговиятъ съвѣтъ къмъ българитѣ билъ въ сжщия смисълъ и съжаляваше, че не го послушали." Една недѣля подиръ тая случка, съръ Хенри Уолфъ се посѣщава отъ г-ръ Чомакова и пакъ става дума за гарнизонитѣ. „Мисля, пише Уолфъ на Солзбери, че той е добрѣ познатъ на съръ Хенри Еллиотъ (бившиятъ ан-

глийски посланикъ въ Цариградъ) и че се счита за приятель на английската политика... Той ми каза, че българитѣ биха били наклонни да се помирятъ съ берлинския договоръ и да приематъ прѣдложенията на комисията, които одобряватъ, но съ три условия: унищожаването на балканскитѣ гарнизони, назначаването на единъ европеецъ губернаторъ и, ако се може, една смѣсена окупация... Азъ възразихъ, че отсѫтствието на балканскитѣ гарнизони може да докара прогласяване на съединението съ сѣверна България. Той отговори, че прогласяването може да стане съ и безъ гарнизонитѣ. Но той не сподѣля моитѣ страхове. Източно-румелийскитѣ българи, еднажъ запазени отъ миналитѣзлоупотрѣбления, били готови да приематъ рѣшенията на Европа. И въ много отношения тѣ прѣдпочитали това, що били чули да се готви за тѣхъ въ комисията, отъ онова, що се планирало за България. Въ княжеството щѣло да има много разходи, отъ които областьта щѣла да бѫде избавена, цивилни листи за Княза, една постоянна армия и може би една разточителна политика на прѣдприятия. Той се помоли да ви съобща тия негови съображения".

Дванадесеть деня по-късно, на 15/27 мартъ (стр. 793), ново свиждане съ Екзарха и новъ разговоръ за моята мисия и за гарнизонитѣ. „Екзархътъ, пише сръ Хенри Уолфъ на лордъ Солзбери, ме посѣти вчера, за да ме помоли да настоя прѣдъ Васъ да приемете г. Гешева и неговия другарь. Екзархътъ каза, че съ приемането на г. Гешова Вие ще усилите умѣрената партия оная, която желае да си остане берлинскиятъ договоръ. Попитахъ го, дали г. Гешовъ има пълномощия. Отговори ми, че не. Г. Гешовъ е длъженъ да заяви желанието за съединение, но онова, което въ сѫщность ще иска, е унищожението на балканскитѣ гарнизони, единъ европеецъ губернаторъ и отмѣнението на правото да влизатъ турски войски въ областьта. Забѣлѣжихъ, че послѣдното е едно ново искане. До сега ние слушахме, че спирането на балканскитѣ гарнизони и европеецътъ губернаторъ ще задоволятъ жителитѣ на областьта. Безъ да се впущамъ да разисквамъ тия двѣ искания, казахъ, че *тѣ могатъ да се третиратъ отъ турцитѣ като административни работи*. Послѣдното желание ще направи нуждно едно измѣнение въ договора. Екзархътъ се усмихна при тия думи и не каза вече нищо по тоя прѣдметъ. Но той се върна на първитѣ двѣ точки, като прибави една бѣлѣжка, която той досега прави нѣ-

колко пжти вече, а именно, че населението е въ едно много възбудено състояние, и че право или криво, умно или безумно, ще се възпротиви на връщането на турскитѣ войски, дори и съ рискъ на изтрѣбление. Попитахъ го, каква полза ще има отъ срѣщата на г. Гешова съ Васъ, ако той нѣма пълномощия да обвърже населението въ случай, че желанията му се изпълнятъ. Какъ можемъ да знаемъ, че какви да било отстжпки биха произвели желаемия ефектъ? Негово Блаженство отговори, че безъ тѣхъ нѣма шансъ за миръ. Но той не може да отговаря за народъ, който, както послѣднитѣ събития доказаха, се е освободилъ отъ контрола на своитѣ водители. Послѣднитѣ желаели, щото г. Шмидъ да бжде учтиво приетъ и оставенъ да изпълни длъжностьта си, но желанията имъ не се уважили. Н. Блаженство си отиде, като настоя да Ви подложа тия негови възгледи. Отговорихъ, че считамъ за свой дългъ да съобща вамъ обективно всичко, щото чуя или видя, но че нѣмамъ инструкции да дамъ какъвто и да е отговоръ". И подиръ тоя отговоръ, английскиятъ комисаръ съвършено млъква за гарнизонитѣ. Поне въ синята книга той нищо не говори за тѣхъ, а се обаждатъ първо, на 18/30 апр. 1879, турскиятъ министъръ на външнитѣ дѣла, Каратеодориди паша, за да съобщи на лордъ Солзбери, че султанътъ не приемва каквото и да е стѣснение на правото му да окупира балканитѣ съ гарнизони; второ, на 27 апр. 9 май 1879, новиятъ английски генераленъ консулъ въ Пловдивъ, г. Митчелъ, за да съобщи рѣчьта на генералъ Обручева, съ която се оповѣстява, че все пакъ (въпрѣки спомената протестъ на Каратеодориди паша) Султанътъ се съгласилъ да не праща за сега гарнизони, тъй като „не виждалъ безотлагателната необходимость да се възползува отъ това право"; трето, на 1/13 май, самъ лордъ Солзбери, като пита телеграфически английския посланикъ въ Цариградъ, съръ Хенри Лейярдъ, дали Турция е взела задължението спрѣмо руското правителство да не праща, дори и когато има нужда, турски гарнизони на Балкана и като телеграфира на съръ Хенри Уолфъ, че не е вѣренъ слухътъ, какво английското правителство съвѣтвало Турция да окупира Бургазъ и Ихтиманъ: „ние само съвѣтвахме Портата, прибавя Солзбери, да не се отказва отъ правата, дадени ней отъ берлинския договоръ, каквото рѣшение и да е взела тя, да упражни или не за сега тия права"; и четвърто и послѣдно, на 2/15 май, попитаниятъ Леярдъ, който пакъ телеграфически отговаря, че и министърътъ

на външнитѣ работи и везирътъ отказали да има такова задължение[1])

И съ тия платонически заявления на Портата, че не се отказва отъ своитѣ права, дипломацията като че свършва съ въпроса на гарнизонитѣ. Поне нищо нѣма вече за тѣхъ въ синитѣ книги отъ 1879, годината, която рѣши окончателно сждбата на Източна Румелия. За това и азъ свършвамъ съ чуждитѣ дипломатически документи и пристжпвамъ кмъ описанието на моето дипломатическо странствуване.

Натоваренъ съ неопрѣдѣлената мисия, разказана въ горѣприведенитѣ рапорти на сѫръ Хенри Дръммондъ Уолфъ, азъ тръгнахъ отъ Пловдивъ на 24 февруари 1879 и стигнахъ въ Търново на 27 февруари. Прѣди мене дванадесетина прѣдставители на Южна България бѣха се събрали въ старата столица, за да обсждатъ, заедно съ членоветѣ на Учредителното събрание, въпроса на единъ общенароденъ протесть противъ берлинския договоръ.[2]) Въ деня на моето пристигане, въ седмото заседание на събранието, г. М. Д. Балабановъ бѣше првъ говорилъ по тоя тъй нареченъ отъ него, общенароденъ въпросъ; прѣдседательтъ, покойниятъ български екзархъ, Антимъ I, покъртенъ отъ рѣчьта на г Балабанова, бѣше привелъ „съ сълзи на очи, съ гласъ разтреперанъ, тихо като че за себе си, но доста внятно, скрѫбнитѣ думи на пророка Иеремия, *Гласъ въ Рамѣ слышанъ бысть плача и рыданія и вопля: Рахыль плачущися чадъ своихъ и нехотяше утѣшится, яко не суть*"; по прѣдложението на г. Икономова, подкрѣпено отъ г. г. Цанковъ и Балабановъ, бѣше се челъ меморътъ на българския народъ, поднесенъ на прѣдставите-

---

[1]) Тия два документа се намиратъ въ Синята книга Turkey, № 5 879.

[2]) Руското правителство бѣше тогава противъ отиването на източна-румелийски пратеници въ Търново. Азъ държа писмо отъ покойния г. Шепелевъ, съ дата 24 януари 1879, въ което пише слѣдното: „Днесъ получихме отъ господарствения канцеларъ телеграма, съ която ни обажда, че Императорътъ ни заповѣдва да се възпротивимъ на тръгването на румелийскитѣ депутати за Търново, тъй като тоя актъ билъ противенъ на намѣренията на императорското правителсво и могълъ да повреди дори интереситѣ на южнитѣ българи. Съобщавамъ Ви тая депеша, като мисля, че ще Ви бжде възможно да прѣдадете съдържанието ѝ на нѣкои отъ депутатитѣ прѣди тръгването имъ".

литѣ на великитѣ сили въ Цариградъ; покойниятъ г. д-ръ К. Стоиловъ бѣше си произнесълъ своята първа рѣчь— maiden speech —въ която бѣше оплакалъ сѫдбата на Източна Румелия, „тази друга часть отъ нашето отечество, на която се запрѣщава да носи името *България*“ и на Балкана, „гнѣздото на нашитѣ патриоти, прѣдаденъ отъ берлинския договоръ на турски гарнизони, на едни елементи, надеждата на които е грабежъ и разорение“ и бѣше прѣдложилъ да се обсѫди „още веднажъ, слѣдъ толкова и толкова пѫти, общенародния въпросъ“, и то „заедно съ другитѣ наши братя, които не могатъ да присѫтствуватъ днесъ тука“, и най-послѣ покойниятъ г. Д. Грековъ бѣше прѣдложилъ, и Събранието бѣше избрало, една единадесеточленна комисия, която да приготви, първо, отговора на тронната рѣчь на князъ Дондукова Корсакова и, второ, особно прошение къмъ Великитѣ Сили. Азъ намѣрихъ, слѣдователно, народното прѣдставителство подъ прѣсното впечатление на тия рѣчи и на тоя изборъ и въ разгара на разискванията, дали прошението или мемоарътъ до Великитѣ Сили да излѣзе отъ Учредителното събрание или частно отъ прѣдставителитѣ, дали и сѣверна България да прати по Европа делегати, за да протестиратъ противъ берлинския договоръ или не. Тия паметни разисквания, въ които, както е извѣсно, за първъ пѫть се очъртаха нашитѣ два основни политически мирогледа, либералниятъ и консервативниятъ, и въ които, вънъ отъ оградата и Учредителното събрание, вземахме участие и ние, южно-българитѣ, се свършиха, както се свършиха и много наши по-съврѣменни разисквания, съ императивното quos ego, съ повелителната дума на върховната власть.

Подиръ като въ едно частно събрание, станало въ черковата Св Никола съ участието на тракийскитѣ и македонски делегати, се прибавиха на единадесеточленната комисия още деветь души, та тъй съставената двадесеточленна комисия, състояща отъ М. Д. Балабановъ, Д. Цанковъ, К. Стоиловъ, Д. Грековъ, Т. Икономовъ, П. Каравеловъ, Г. Начовичь, Г. Помяновъ, Прѣосв. Климентъ, Илия Цановъ, Хр. Стояновъ, Ив. Ев. Гешовъ. К. х. Калчевъ, П. Р. Славейковъ. Т. Горбановъ, д-ръ Геровъ, Д. Каранфиловичъ, д-ръ Вълковичъ, д-ръ Стате Антоновъ и Ст. Стамболовъ, се натовари да изработи общенароденъ мемоаръ отъ Учредителното събрание къмъ Великитѣ Сили и подиръ като това рѣшение, разискано въ осмото заседание, се одобри отъ събранието, на 7 мартъ, въ деветото засе-

дание, г. Лукияновъ отъ страна на князъ Дондуковъ заяви, че Негово Сиятелство слѣдъ завръщането си отъ Русе и Варна" съ прискърбие се научилъ за прѣпирнитѣ, станали въ послѣдното заседание по въпроса за поднасяне отъ името аа събранието меморандумъ на европейскитѣ сили и счита такива дѣйствия на събранието за изходящи вънъ отъ прѣдѣлитѣ на задачата му". Събранието прѣклони глава прѣдъ тая заповѣдь, и въпросътъ за поднасяне мемоаръ отъ него се окончателно отхвърли. Оставаше въпросътъ за съставянето на подобенъ мемоаръ извънъ събранието и изпращанетв му на великитѣ сили съ особна сѣверно-българска депутация. Либералитѣ, г. г. Цанковъ и Каравеловъ на чело, рѣшително отказаха съгласието си, за което ние ги молихме, да направятъ каква да е постжпка отъ Учредителното събрание. Консерваторитѣ съставиха единъ мемоаръ,[1] но и тѣ го поднесоха чрѣзъ една петочленна депутация на делегатитѣ на великитѣ сили въ Търново, та нѣмаше вече нужда да пращатъ особни делегати въ странство.

И тъй ние си отбихме надеждата да видимъ изпратена депутация и отъ сѣверна България и засѣданията на Учредителното събрание отложени, додѣто се завърнатъ членоветѣ на депутацията. Трѣбваше слѣдователно да се занимаемъ съ въпроса за състава на нашата депутация и за инструкциитѣ, които да ѝ се дадатъ. При тръгването ми отъ Пловдивъ менѣ се даде прѣписъ отъ едно писмо на Централния комитетъ на южна България съ дата 24 февруари 1879 до южно-българскитѣ прѣдставттели въ Търново. На основание на това писмо, което давамъ подолу, азъ поискахъ отъ тракийскитѣ делегати избора на единъ другаръ и инструкции. Всичко, което тѣ ми дадоха, бѣ пълномощното отъ 3 мартъ, което тъй сжщо давамъ по̀-долу. Недоволенъ отъ краткостьта на инструкциитѣ на това пълномощно, азъ поискахъ по-подробни упжтвания отъ Пловдивъ. И тъй се почна между Пловдивъ и мене една кореспонденция, която азъ прилагамъ, като по́-цѣнна отъ колкото всѣко мое описание на мисията ми**).

---

[1]) Въ № 68 на в. *Марица* отъ 23 мартъ 1879 е обнародванъ текств на тоя мемоаръ, а въ № 70 имената на 120-тѣ члена на Учредителното събрание, които го бѣха подписали. Много отъ подписалитѣ бѣха либерали.

**) Намѣрихъ за ненуждно да помѣста тукъ писмата, размѣнени между пловдивскитѣ приятели и мене прѣзъ тая моя мисия. Желающитѣ да ги прочетатъ ще ги намѣрятъ въ *Периодическото Списание*. Изключение правя само за три документа: пис-

Както бѣха вече ни загатнали г. Гамбета и графъ П. Капнистъ въ Парижъ (вижте по-горѣ нашето писмо отъ 6/18 априлъ), нашата осеммѣсечна опорита борба въ Южна България, нашата рѣшителна постжпка съ изпращането на депутацията въ Европа, почнаха да даватъ своитѣ плодове.

Додѣто ние продължавахме да вдигаме врѣва противъ турски гарнизони и туркофилски паши и офицери, въ Цариградъ се извършиха сждбоносни събития. Още на 6 априлъ в. *Марица* (№ 71) обнародваше единъ параграфъ, споредъ който отъ достовѣренъ източникъ пристигнало въ Пловдивъ извѣстие, че посланницитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ рѣшили и Султанътъ се съгласилъ да не се пращатъ на балкана гарнизони и за генералъ-губернаторъ да се назначи лице, което да има симпатиитѣ и довѣрието на населението. Затова и проектътъ за смѣсена окупация билъ изоставенъ съвършено. И съ тия мѣрки, прибавѣше в. *Марица*, ние мислимъ, „че се прѣмахватъ главнитѣ причини на страхо-

---

мото на южно-българския комитетъ за прѣдставителитѣ отъ южна България въ Търново, пълномощното, което ми се даде и едно писмо на Гладстона до мене. Ето тия документи.

1.

ЦЕНТР. КОМИТЕТЪ
24 февруари 1879 г.
гр. Пловдивъ.

До прѣдставителитѣ на Южна България въ Търново.

Почитаеми господа.

При тръгването на г-на Ив. Ев. Гешовъ за Търново, за да вземе участие въ депутацията до Великитѣ Сили, подигна се тукъ въпросъ за инструкциитѣ, които трѣбва да му се дадатъ въ тоя случай. Слѣдъ надлежното разискване въ присжтствието на г-на И. Е. Гешовъ, Ц. комитетъ, като се счете некомпетентенъ да му даде какви да е инструкции, обяви му, че такива инструкции устни и писмени той не може да добие освѣнъ въ Търново. Въпросътъ, споредъ насъ, се прѣдставя подъ два вида. Въ случай, че народниятъ съборъ рѣши да се отложатъ заседанията, въ което населението тукъ не се съмнява, то депутацията, въ която ще бжде причисленъ и г-нъ И, Е. Гешовъ, ще приеме инструкциитѣ си отъ събранието на всички прѣдставители отъ Сѣверна, Южна и Западна България, които ще я снабдятъ съ нужднитѣ пълномощни, като ѝ начертаятъ, взимайки въ съображение всички обстоятелства и случайности, границитѣ, въ които ще има да дѣйствува. Остая случайностьта, която ние едва ли смѣемъ и да си прѣдположимъ, ако съборътъ се откаже да приеме подобно рѣшение. Като и въ такъвъ случай ние не трѣбва да изоставимъ идеята за изпращане на депутация въ Европа отъ страна на Южна България поне, при

ветѣ отъ бъркотии въ тая область и тоя начинъ на рѣшение, колкото и да е не напълно удовлетворителенъ за народнитѣ желания, дава за сега доволно здравина за спокойно и мирно сѫществувание и развитие.“

Какво бѣ станало въ Цариградъ, за да се постигне тоя резултатъ? Русия се бѣ съгласила да прати генералъ Обручевъ въ Източна Румелия, за да съвѣтва нейното население да се подчини на берлинския договоръ съ условие, че ще се удовлетворятъ минималнитѣ искания на това население. Затова и когато въ срѣда, на 25 априлъ, генералъ Обручевъ прочете въ пловдивската черкова Св. Богородица прокламацията на Царя-Освободителя, той я съпроводи съ слѣдната знаменателна рѣчь:

„*Българи,*

„Чухте ли и разумѣхте ли вие думитѣ на Господаря Императора Александра? Разбрахте ли, що той желае? Той се надѣва, че вие ще изпълните честно и мирно всичко онова, що се възлага на васъ чрѣзъ трактата и ще се въздържите отъ всѣкакви безпоредъци.

„Чрѣзъ руската кръвь и чрѣзъ пожертвуванията на руския народъ, вамъ сѫ дадени такива права, които обезпечаватъ вашето благосъстояние и вашата цвѣтуща бѫдещность.

г-на И. Е. Гешовъ трѣбва да се присъедини, споредъ насъ, още единъ депутатинъ, избранъ и упълномошенъ отъ Васъ, и на тая депутация остая Вамъ, господа, въ званието си на прѣдставители на Южна България, да дадете нужднитѣ устни и писмени инструкции, като се ползувате, ако това се види за нуждно, отъ освѣтленията на нѣкои отъ прѣдставителитѣ на Сѣверна България.

Приемете увѣренията на най-отличното ми почитание.

За прѣдседателя: *С. Г. Тилевъ*

2.

ПЪЛНОМОШНО.

Ние долуподписанитѣ, прѣдставители отъ Южна България, упълномощаваме г-на Стефана Беронъ да бѫде нашъ делегатъ, който наедно съ г-на Ивана Е. Гешовъ да отиде при правителствата на Европейскитѣ Велики Сили, за да прѣдстави положението ни и да ходатайствува за изпълнението на желанията на българитѣ отъ така наречената Източна Румелия.

Гр. Търново, 3 мартъ 1879 год.

(Бургасъ)	*Я. Я. Русселевъ*	(Пловдивъ)	*К. Калчовъ*
(Хасково)	*Мирчо П. Поповъ*	(Пазарджикъ)	*Ив. С. Войводовъ*

„Но помнете, не забравяйте, че това може да се достигне само по миренъ начинъ. Нито Русия нито Европа желае да се пролѣе нито капка кръвь. Вие трѣба да докажете на Европа, че сте способни за мирно гражданско развитие; и тогава, при съчувствието, което винаги Русия е имала къмъ васъ, ще се присъедини къмъ васъ и благоразположението на Европа.

„Погрижете се прѣди всичко, да не изгубите това, което ви е дадено; не давайте сами поводъ за намѣсване въ вашитѣ работи и тогава вие нѣма отъ какво да се страхувате.

„Като ме прати при васъ, Господарь Императоръ ми поржча въ сжщото врѣме да прѣдамъ саморжчното му писмо на Султана, въ което Той изказва надежда, че Н. В. Султанътъ истински като оцѣни както своитѣ собствени, така и общитѣ европейски интереси, ще си постави за цѣль запазването на мира, спокойствието въ вашата страна и оздравяването на нейното благосъстояние.

„Отъ свижданото ми съ Н. В. Султана и отъ разговоритѣ съ министритѣ му, азъ положително се убѣдихъ, че Портата е въодушевена относително васъ отъ честни и благи намѣрения. Освѣнъ генералъ-губернатора, назначенъ отъ Портата съ съгласието на великитѣ държави отъ

(Чирпанъ)	*Ст. Г. Молловъ*	(Ески-Загра)	*Сл. Тошевъ*
(Ени-Загра)	*Т. Мутевски*	(„)	*А. Митовъ*
(Чирпанъ)	*Ив. Митевъ*	(Къзълъ-Агачъ)	*Т. Вдовецовъ*
(Карнобатъ)	*С. Н. Миларовъ*	(Казанлъкъ)	*Д. Душановъ*

Бѣлѣжка. Намѣсто Г. Ст. Беронъ, който отказа, по нѣмане врѣме, да приеме избора, отпослѣ за мой другаръ се избра Д-ръ Г. Д. Янколовъ, съ когото направихме обиколката.

3.

Лондонъ, 14 февр. 79.

Господине,

Съ удоволствие получихъ прочувствения и любезенъ адресъ отъ 3 ноември, въ който бѣ подписано между другитѣ и Вашето име, отъ българскитѣ делегати на пловдивския и сливенския санджакъ.

Не помислихъ тогава, че това писмо изискваше особенъ отговоръ отъ мене; но, подиръ повторно прѣглеждане, виждамъ, че то съдържа едно горещо въззвание за да изкажа мнѣнието си относително единъ слухъ, който билъ пуснатъ и споредъ който моитѣ симпатии къмъ българския народъ били изчезнали по причина на безчинства, сторени отъ нѣкои изъ тѣхъ върху мухамеданитѣ.

Тия слухове сж съвършено безосновни и азъ Ви позволявамъ да разгласите това, ако го считате за достатъчно важно да бжде публично оповѣстено.

ваша народность, вие не ще видите въ страната си никакви турски власти. Вие нѣма да се страхувате и отъ турскитѣ войски: вашата страна е запазена отъ тѣхъ чрѣзъ трактата, и Портата най-малко отъ всѣкога е разположена да даде какъвто и да е поводъ за нарушението на вашето спокойствие. Портата и не мисли да бърза съ завзиманието на Балкана. Като запазва за себе си въ всичката неприкосновеность правото на пограничнитѣ гарнизони, тя въ настоящето врѣме не вижда безотлагателна необходимость да се възползува отъ това право и азъ съмъ увѣренъ, че вашето поведение може да има огромно влияние на практическия изходъ на тоя въпросъ. Комбинацията за гарнизонитѣ въ Балкана, породена отъ недовѣрието на държавитѣ къмъ новия порядъкъ на работитѣ на балканския полуостровъ, ще падне вѣроятно отъ само себе си, когато се разпръснатъ неоснователнитѣ страхове, възбудени отъ послѣдната война. Стратегическитѣ достойнства на тая комбинация, както се види, отъ никого вече не се защищаватъ: отъ васъ ще зависи, щото така сѫщо да се признае и нейната политическа безопастность. Само бѫдете мирни; не прѣдизвикайте сами необходимостьта за

Всичко, що азъ казахъ по изстѫпленията, сторени отъ българи на турци, се каза по най-публиченъ начинъ. Не виждамъ нужда да го повтарямъ, да го смекчавамъ или оттеглювамъ. Но азъ до сега не видѣхъ доказателство или презумция, че масата на българския народъ е изобщо свирѣпа; ако и да е вѣрно, както Вашиятъ адресъ откровено го каза, че нѣкои други — малцина — тъй сѫ се покварили отъ единъ развращаващъ режимъ, който е траялъ дълго въ тѣхното отечество, че вършатъ работи, които сѫ безчестни за хора, особно за християни.

Въздържахъ се отъ да разисквамъ публично постановленията на берлинския конгресъ за южнитѣ българи отъ Източна Румелия по причина че, макаръ и да не сѫ ония, които азъ бихъ избралъ, считамъ за своя длъжность прѣди всичко да се науча, дали тѣ ще бѫдатъ способни, благодарение на благоразумието на комисаритѣ (членове на международната комисия за органическия уставъ), да получатъ такова мѫдро и справедливо практическо развитие, щото да имъ усигорятъ откъмъ живота, имота, честьта на женитѣ и гражданскитѣ права, сѫщитѣ блага, които тѣхнитѣ братя на сѣверъ отъ балкана ще иматъ правото да извоюватъ за себе си. Къмъ тая цѣль бѫдете увѣрени се направляватъ моитѣ желания съ сѫщата загриженость както досега, и азъ не ще се отчая за нейното постигане съ срѣдства, които конгресътъ счете за достатъчни, додѣто не видя тѣхната несполука, отъ която Богъ да ни упази.

Оставамъ, господине, Вашъ много вѣренъ слуга.

Г. Ив. Ев. Гешову.

У. Е. Гладстонъ.

присжтствието въ вашата страна на турски войски. Портата ще въздържи своитѣ редовни сили, а противъ нахлуването на баши-бозуцитѣ вие имате оржжие; за това именно ви е дадено то, за да можете да защищавате отъ злодѣйцитѣ вашитѣ кжщи, вашитѣ жени и дѣца и да не могатъ вече да се повтарятъ въ вашата страна ония ужаси, отъ които е страдала въ течение на много вѣкове.

„Отсега нататъкъ вашето положение е трайно; ползувайте се отъ неговитѣ добрини безъ никакви страхове. Благодарете за тѣхъ Твореца, благодарете руския народъ и хранете за винаги неизгладима благодарность къмъ Великия Царь, вашия Освободитель.

„Да се помолимъ, прочее, за съхранението и продълженнието на неговитѣ скжпоцѣнни дни“.

Тая епохална рѣчь рѣши сждбата на Източна Румелия. Произнесена подиръ манифеста на руския царь, съ който се искаше подчинението на южно-българското население на берлинския договоръ, тя успокои това население, като му даде думата на пратеника на Царя Освободителя, че неговитѣ минимални искания сж удовлетворени

И дѣйствително, ако сравни човѣкъ съдържанието на тая рѣчь съ четиретѣ пункта, които азъ по горѣ приведохъ като необходими условия за нашето приемане на берлинския договоръ, ще се убѣди, че всички тия условия се изпълваха. Намъ се даваха „такива права, които обезпечаватъ нашето благосъстояние и нашата цвѣтуща бждещность“, Освѣнъ генералъ-губернатора, „назначенъ отъ *нашата народность*“, ние не щѣхме да видимъ „въ страната си никакви турски власти, а слѣдователно и никакви турски офицери. „И най-послѣ и най-главно, Портата, като запазваше правото си за пограничнитѣ гарнизони, въ настоящето врѣме не виждаше „безотлагателната необходимост да се възползува отъ това право“, и намъ се даваше надежда, че комбинацията на гарнизонитѣ.. „ще падне вѣроятно отъ само себе си, щомъ се разпръснатъ страховетѣ възбудени отъ послѣдната война“.

И Южна България можеше да тържествува, защото бѣше извоювала минимума отъ това, що бѣ поискала. И ние можахме да прѣкжснемъ мисията си, защото всичко, що можеше да се постигне тогава, бѣ постигнато. И това всичко не бѣ малко. Деветъ мѣсеца подиръ берлинския ареопагъ, осемъ мѣсеца подиръ знаменитата по своето гордо самохвалство рѣчь на лордъ Биконсфилдъ, че той върналъ на Турция най доброто пристанище на Черно море — Бур-

газското[1]) — една значителна часть отъ дѣлото на казания ареопагъ и хитритѣ комбинации на английския държавникъ, да настани пакъ турцитѣ въ Бургасъ и по Балканитѣ, лежаха повалени на земята. Източна Румелия, Бургасъ и Стара-планина станаха български, не видѣха турска войска и, благодарение на това обстоятелство, можа да се постигне и съединението съ Княжеството

Историята малко примѣри може да посочи за такова бързо и мирно поражение на колективната дипломатическа мждрость на Европа.

И източно-румелийскитѣ българи — шепа народъ срѣщу многомилионна Европа — могатъ справедливо да се гордѣятъ съ тая своя побѣда.

---

[1]) Английскиятъ историкъ Маккарти, като споменува овациитѣ, съ които лондонското населенае посрѣщна тая рѣчь на лордъ Биконсфилдъ, произнесена отъ прозореца на министерството на външнитѣ работи, описва съ очевидна горесть шовенистическата полуда, до която Биконсфилдовитѣ прѣхвалени дипломатически побѣди бѣха докарали тогава казаното население. „Доживѣхме да видимъ и деня, казва той, когато Гладстонъ, минувайки съ жена си прѣзъ една отъ лондонскисѣ улици, се принуди да подири закрилата на приятелски пжтни врата, за да избѣгне заплашителнитѣ демонстрации на една малка тълпа патриоти, които шумно се връшаха отъ единъ шовенисниченъ карнавалъ.“ Justin M'Carthy, History of our own Times. Vol V.

Продължение Борбата въ Източна Румелия.

Писма отъ М. Д. Балабановъ, П. Каравеловъ и П. Р. Славейковъ.

Свърши се благополучно мисията ми, описана въ статията ми *Побългаряването на Източна Румелия.* Свърши се тя, и подиръ едно кратко прѣстояване въ Букурещъ, дѣто за прьвъ пжть се запознахъ съ покойния Евлоги Георгиевъ, азъ, на 30 юни 1879, пристигнахъ съ другарси Д-ръ Янколовъ въ София. Тукъ едва що бѣ пристигналъ новоизбраниятъ Князь на България, Александръ I. И всичкото внимание на политическитѣ кржгове бѣ погълнато отъ прѣдстоящето съставяне на първото българско министерство. Либерално ли трѣбваше да бжде то или консервативно? Дълго говорихме ние по тоя въпросъ съ покойния Д-ръ К. Стоиловъ, който бѣ тогава секретарь на Князь Александра и който, по негова поржка, бѣ дошълъ да се съвѣтва и съ мене. Азъ бѣхъ противъ повѣряването властьта само на консерваторитѣ. И Князьтъ искренно желаеше да състави едно смѣсено министерство. Затова три пжти бѣ поканилъ г. Д. Цанковъ, а единъ пжть и г. П. Каравеловъ. Но г. Цанковъ отказа да влѣзе въ кабинета съ г. Д. Грековъ, а г. Каравеловъ отговори, че приемва, ако или г. Цанковъ, или г. Хр. Стояновъ и П. Р. Славейковъ, влѣзатъ въ кабинета. И тъй като Князьтъ бѣ вече обѣщалъ на г. Грекова портфейла на правосждието, условията на лидеритѣ на либералната партия не се приеха. Въпросьтъ се окончателно рѣши на 5 юли. Него день се назначи чистоконсервативниятъ кабинетъ на г. Т. Бурмовъ, съ г. г. Балабановъ, Начовичъ, Грековъ и Паренсовъ като министри на външнитѣ работи, на финанситѣ, на правосждието и на войната. Оставаше празденъ портфейлътъ на народното просвѣщение. И първиятъ, комуто се прѣдложи той отъ г. Балабановъ, бѣхъ азъ. Изненаданъ отъ поканата за единъ постъ, за който не се чувствувахъ подготвенъ, прѣдвиждайки, че новото министерство не ще

има мнозинство при новитѣ избори за Народното Събрание, азъ отказахъ. Съгласихъ се обаче да приема друга длъжность и тръгнахъ за Пловдивъ за да вида домашнитѣ, отъ които бѣхъ се отдѣлилъ цѣли петь мѣсеца. И бѣхъ се съгласилъ да остана въ София, защото, първо азъ не криехъ, че всичкитѣ ни грижи трѣбваше тогава да бждатъ посветени на доброто уреждане на княжеството и защото, второ, всичкитѣ приятели, които тамъ срѣщнахъ — Генералъ Грессеръ, г. г. Давидовъ, Дриновъ, Начовичъ, Грековъ и пр. — ме съвѣтваха да не отивамъ въ Източна Румелия. Г. Грековъ ми каза още въ началото, че Генералъ Грессеръ ме бѣ прѣдложилъ на Князь Александръ за поста на министра на вжтрѣшнитѣ работи. Но прѣдложение за тоя портфейлъ менѣ не се направи прѣди съставянето на кабинета, а слѣдъ съставянето му, както казахъ вече, другъ постъ не ми се прѣдложи освѣнъ оня на министъръ на просвѣтата.

Въ Пловдивъ стигнахъ на 9 юли. И веднага тамошни приятели настояха да приема директорска служба и остана тамъ. Обѣщалъ въ София, азъ не можахъ да приема това прѣдложение. Отъ София обаче забавиха да ми направятъ нѣкое конкретно прѣдложение. Едва кждѣ края на августъ азъ получихъ слѣдното писмо отъ г. М. К. Балабановъ:

„София, 29 августъ 1879.

„Драгий ми Господине Ив. Ев. Гешовъ,

„Г-нъ Стоиловъ ви е приказвалъ, какво мисляхъ за васъ когато прѣди 4 недѣли бѣхъ ви телеграфиралъ подиръ единъ разговоръ съ нѣкои си отъ моитѣ събратия. Види се, че вий сте били на друго мнѣние. Както и да е, ако сте рѣшени да додете тука, сега за васъ мѣсто може да се намѣри. Вий може да бждете, ако не министръ, защото самъ види се, че не щете да имате главоболие, то членъ въ касацията, или агентъ въ Букурещъ подиръ малко врѣме, или и секретарь въ нѣкое министерство съ 8.000 франка плата за сега. Ако, прочее, сте свободни до сега и сте се рѣшили да оставите Източна Румелия, то нѣма освѣнъ да ми обадите за това, па, ако искате, да станете да додете и вѣрвамъ, че сé нѣшо ще да стане.

„Сѣмейството ми е всичко добрѣ и Ви поздравлява вседомовно заедно съ баща, майка, съпруга, дѣца и дѣчурлига. Сжщо ви поздравлява и вашиятъ

М. Д. Балабановъ“.

Додѣто пристигне това писмо, приятелитѣ въ Пловдивъ бѣха убѣдили новия източно-румелийски Генералъ-Губернаторъ, Алеко Богориди, да сондира Високата Порта за моето назначение като директоръ на правосѫдието. Портата отказа да одобри това назначение. Тоя отказъ тъй възмути приятелитѣ и мене, че ние рѣшихме да се не прѣселвамъ въ София, а да остана въ Пловдивъ за да продължимъ борбата противъ турското правителство. Азъ се съгласихъ съ Хр. Г. Дановъ да поема отново главното редакторство на в. *Марица* и взехъ да се готва за независима отъ директорската длъжность дѣйность въ Областното Събрание и изходящия отъ него Постояненъ Комитетъ. Кѫдѣ края на октомври азъ бѣхъ вече прѣдседатель на тоя Комитетъ. И скоро тъй властно се засили у мене желанието да вида довършено дѣлото на побългаряването на Източна Румелия и тъй обикнахъ моята двойна дѣйность — вѣстникарска и законодателна — че отказахъ повторна покана отъ Княжеството за да приема министерски постъ, покана, която тоя пѫть ми се направи отъ г. г. Петка Каравеловъ и П. Р. Славейковъ. Ето тѣхното писмо, което ми донесе въ Пловдивъ г. Ив. Славейковъ.

„*Бай Гешевъ.*

„Простете ме, че така на кратко ще Ви пиша, защото имамъ толкова работа, щото немога да втасамъ. Когато пѫтувахъ по България, азъ се срѣщнахъ съ Д. Янкулова, който ми говореше, че Вие съ него мислите, че сичкитѣ усилия на нашитѣ патриоти трѣбва да бѫдатъ направени за да може да бѫде наредено княжеството до колкото е възможно по добрѣ; затова азъ се осмѣлявамъ да се обърна къмъ Васъ и да Ви моля да приемете единъ министерски портфелъ въ княжеството, защото едвамъ можемъ да намѣримъ човѣкъ по-добрѣ пригоденъ при сегашнитѣ трудни обстоятелства. Сичката народна партия ще приеме това съ голѣмо възхищение, а азъ съмъ твърдо убѣденъ, че Вие ни несчитате за хора, съ които не ще може да се работи въ бѫдащето. За всичко ще прѣговорите съ г. И. Славейковъ.

„Вашъ: *Петко Каравеловъ*
„София, 1879/12 ноември *П. Р. Славейковъ.*"

Какво бѣ моето участие въ борбата за окончателното побългаряване на автономната область, ще се види отъ статията ми върху *Източна Румелия и Избора на*

Първия и Постояненъ Комитетъ, която се помѣства като послѣдня въ тая книга. За по-нататъшната ми дѣйность въ Южна България говорятъ моитѣ статии въ в. *Марица*, който се издава въ Пловдивъ до съединението, говори и моятъ докладъ върху извършеното отъ мене въ 1881—1883, като източно-румелийски директоръ на финанситѣ, докладъ, обнародванъ въ моитѣ *Думи и Дѣла* (стр. 1). Назначенъ прѣзъ ноември 1883 за директоръ на Българската Народна Банка, азъ прѣзъ декември сѫщата година напустнахъ Източна Румелия, дойдохъ въ София. Двадесетина мѣсеци подиръ моето прѣмѣстване стана и съединението. И взехъ участие азъ въ борбата за това съединение, ходихъ като делегатъ въ Копенхагенъ и Лондонъ, въ Парижъ и Букурещъ, дѣто подписахъ мира съ Сърбия, подиръ войната ни съ нея въ 1885. Моитѣ спомени отъ оная епоха, озаглавени *Спомени и Документи изъ Борбата за Съединението* (в. *Дума*, 2 — 7 септември 1915) тъй скоро се обнародваха, че нѣма нужда да се прѣпечатватъ и тукъ.

Източна Румелия

и Изборътъ на Първия и Постояненъ Комитетъ[1])

Подъ заглавие *Малко Аритметика* единъ нашъ виденъ писатель е обнародвалъ въ началото на тая година първо въ списанието *Просвѣта*, а послѣ и въ една своя сбирка разкази, една драска, която е нарекълъ *историческа чъртица.* Съ лекъ юморъ се описва въ тая шарка частното съвѣщание по избора на първия източно-румелийски постояненъ комитетъ, съ тънка ирония се подигравать въ нея нѣкои отъ тогавашнитѣ по-прѣдни пловдивски дѣйци. Wahrheit und Dichtung! Кой не се възхищава отъ една историческа истина, прѣдставена въ поетическа форма? И ако тоя разказъ бѣ като много други подобни разкази, китка цвѣте съ една капка истина връзь нея, той можеше безъ възражение да се остави да забавлява нашата публика и да краси нашата литература. Но той претендира да е историческа чъртица. Дѣйствуващитѣ лица въ него сж познати, още живи или недавно починали, създатели на източно румелийската история. И при все това въ разказването на тая история поетическитѣ волности тъй изобилствуватъ, и истината тъй немилостиво е принесена въ жъртва на фантазията, че повелителна длъжность се налага на всѣки, който е взималъ що-годѣ участие въ ония събития, въ побългараването на онова изчадие на берлинския конгресъ, да посочи невѣрнитѣ твърдения на автора и да разкаже станалото точно и безпристрастно.

Много ли сж невѣрнитѣ твърдения въ тая чъртица? — Много.

Невѣрна е прѣди всичко основата, на която почива цѣлиятъ разказъ, че въ Областното събрание имало 30

[1]) *Периодическо Списание,* книжка LXV (1904).

душъ българи депутати срѣщу . . . 17 инородци. Невѣрно, че казаното събрание имало само изборни и по право членове. Невѣрно, че изборътъ на постоянния комитетъ си извършилъ на 15 окт. 1879 Невѣрно, че Ив. Вазовъ е д-ръ Чомаковъ, които не бѣха членове на първата румелийска камара, се смѣли въ събранието, което се описва. Невѣрно, че азъ съмъ прѣдлагалъ да се споразумѣемъ съ гърцитѣ и да свършимъ по́ скоро, защото трѣбвало да се увѣдомятъ и консулствата. Невѣрно, че подиръ рѣшението на въпроса, азъ съмъ отърчалъ въ руското *консулато* да събудя самия консулъ. Невѣрно, че д-ръ Вълковичъ отишълъ да телеграфира на баронъ Калай, че плановетѣ на европейската комисия били осуетени. И най-послѣ и най-главно — last, but not least — невѣрно, че обзалагането, че басътъ за петь лири спасило *каузата на българщината* въ Южна България.

А кое е вѣрното? Азъ ще се помжча да го изложа, като си служа изключително съ исторически документи. Прѣди обаче да се простя съ полемиката и да се обърна къмъ историята, нека забѣлѣжа, че покойниятъ г. Георги Груевъ се обзаложи наистина въ онова събрание, което се описва въ разказа, за петь лири, но не зашото имаше съмнѣние, дали 40 душъ, колкото бѣха тогава българитѣ членове на Областното събрание, можеха да надвиятъ на 16 душъ другородци, а защото въ течение на разискването почна да се спори, кое е най-малкото число членове българи, което може да надвие на небългаритѣ. И тоя именно споръ, а не и каузата на българщината, се рѣши отъ обзалагането.

Многото дипломатически баби, които избабуваха въ Берлинъ килавата рожба, кръстена Източна Румелия, се помжчиха чрѣзъ своитѣ прѣдставители въ международната комисия за изработване нейния органически уставъ, да напразятъ своето недоносче още по́-кекаво, още по́-нежизнеспособно. Тѣ не се задоволиха съ тоза, че областьта, която първа дигна знамето на възстанието, която най-много пострада и по врѣмето на това възстание отъ 1876, и въ течението на войната прѣзъ 1877, ще бжде подъ „прѣката политическа и военна власть на султана“ (чл. 13 отъ берлинския договоръ); че „султанътъ ще има право да брани границитѣ на провинцията по сухо и по море, да въздига на тия граници укрѣпленѣя и да държи въ тѣхъ войска“; че офицеритѣ на жандармерията и ми-

лицията въ тая провинция „ще се назначаватъ отъ Султана“ (чл. 15); и че „Генералъ-губернаторътъ ще има право да повиква турскитѣ войски въ случай, че би се заплашвала вжтрѣшната или вънкашната безопастность на областьта“ (чл. 16). Тѣ поискаха тъй да окастрятъ, намалятъ и стѣснятъ правдинитѣ на жителитѣ отъ тая область, че Органическиятъ уставъ, който ужъ щѣше да ги гарантира, да можеше да се приложи и въ другитѣ области на Европейска Турция. Въ английската Синя книга, която съдържа прѣдварителнитѣ прѣговори по казания уставъ (Turkey № 9, I, 1879), на нѣколко мѣста изпжква това благочестиво желание на тогавашната нечестива дипломация. Първъ единъ турски държавенъ мжжъ го изказва (стр. 8), подиръ него го повтаря и графъ Андраши (стр. 10), додѣто най-послѣ турскитѣ комисари въ международната комисия за изработване устава тъй го усвояватъ, че съ всичкия си умъ приготвуватъ ужъ за Източна Румелия единъ проектъ за уставъ, който не е друго освѣнъ единъ законъ за вилаетитѣ и който се прѣдставлява отъ тѣхъ на комисията съ забѣлѣжката, че ако се одобри отъ нея, той ще се приложи не само въ Източна Румелия, но и въ другитѣ европейски области на империята (стр 48 и 111).

Една рѣшителна борба можеше само да избави Южна България отъ надвисналитѣ опасности, отъ зиналата пропасть. И тая борба незабавно се почна и безпирно се продължи. И благодарение само на нея и на съдѣйствието, дадено подъ нейния тласъкъ отъруситѣ, можа да се спаси положението и да се направи отъ Източна Румелия „една чистобългарска область, нѣщо прѣко противно на намѣренията на сигурно по-голѣмата часть отъ силитѣ, подписали берлинския договоръ“.[1])

Не бѣха се окончателно настанили въ Пловдивъ членоветѣ на казаната международна комисия, когато ние почнахме нашата бомбардировка. Подиръ една лека прѣстрѣлка съ втория английски комисаръ, лордъ Donoughmore,[2])

---

[1]) Тия сж думитѣ, които тогавашниятъ английски посланикъ въ Цариградъ, съръ А. Х. Лейардъ, билъ казалъ на князъ Богориди при първата му срѣща съ него прѣзъ есеньта на 1879. (Синя книга стр. 144, Turkey, № 5, 1880).

[2]) На 12/24 септемьри 1878 младиятъ лордъ пише на своя старши колега, който бѣ оставалъ въ Цариградъ, че билъ посѣтенъ отъ една делегация, състояща ото българския митрополитъ и г. г. Гешовъ, Груевъ, Стоиловъ и Искровъ, всички видни членове на крайната българска партия (ultra bulgarian party, въ Румелия. (Стр. 25, Синя книга Turkey 1878, № 9, I).

една депутация, състояща отъ К. Величковъ, Ив. Ев. Гешовъ, И Груевъ, Т. К. Кесяковъ, д-ръ Мирковичъ, Д. Наумовъ, Хр. Павловъ, М. Поповъ М. Савовъ и д-ръ Стоиловъ на 16 октомври ги обиколи всички, съ изключение на турцитѣ, и имъ поднесе единъ мемоаръ. Като съобщава на лордъ Солзбери текста на тоя мемоаръ и своитѣ впечатления отъ това посѣщение, английскиятъ членъ на комисията, сѫръ Хенри Дръммондъ Уолфъ, надълго разправя, какъвъ разговоръ той ималъ на английски съ мене, когото той нарича главния ораторъ (the principal spokesman) на депутацията. „Азъ казахъ на г. Гешова, пише английскиятъ комисаръ, че доколкото можахъ да разбера отъ неговитѣ забѣлѣжки, цѣльта на прошението е отмѣнението на берлинския договоръ. Ако това е така, азъ трѣбва веднага да кажа, че не съмъ компетентенъ да разисквамъ подобенъ въпросъ, нито пъкъ комисията може да стори това. Нашата длъжность е да изработимъ единъ проектъ за управлението на областьта вѫтрѣ въ рамкитѣ на договора. Текстътъ на тоя актъ ни дава възможность да дадемъ на източно-румелийското население пълна гаранция за неговото благосъстояние, и азъ вѣрвамъ, че желанието на моитѣ колеги е да направятъ всичко възможно въ полза на това население“.[1])

Тъй ни говори дѣйствително първиятъ английски комисаръ, но неговитѣ дѣла и дѣлата на неговитѣ колеги отпослѣ не потвърдиха тия негови думи. Интереситѣ на грамадното мнозинство отъ това население, въ чиято полза той ужъ щѣше да работи, щѣха да бѫдатъ безцеремонно потъпкани, ако да не бѣха нашитѣ енергически протести и благотворната помощь на руситѣ. Тия протести и тая помощь бѣха особено полезни за насъ по извѣстни жизнени питания, по нѣкои отъ кои то се е писало, а по нѣкои не — като по въпроса за употрѣблението на езицитѣ, по оня за състава на Областното събрание и постоянния му комитетъ, по оня за фесъ или калпакъ, по оня за знамето, и най послѣ и най-главно, по оня за турскитѣ гарнизони, съ които, споредъ берлинския договоръ, султанътъ имаше право да опаше всичкитѣ граници на Източна Румелия.

Споредъ първоначалния проектъ на устава (права на гражданитѣ), прѣдставенъ отъ френцузкия комисарь, ба-

---

[1]) Френскиятъ текстъ на тоя нашъ мемоаръ и докладътъ на Sir H. Drummond Wolff сѫ помѣстени въ Синята книга Turkey. № 9, 1879, а българскиятъ текстъ въ в. *Марица*, № 24.

ронъ де Рингъ, турскиятъ езикъ остаяше официалниятъ езикъ на управлението и на сѫдилищата. Българскиятъ и гръцкиятъ езикъ бѣха факултативни. Подиръ голѣми усилия това чудовищно прѣдложение се замѣсти отъ онова, което фигурира въ чл. 22 отъ Органическия уставъ, и споредъ което офециаленъ практически стана езикътъ на мнозинството.[1])

По първия проектъ на английския комисарь (протоколънъ № 30) Областното събрание трѣбваше да състои отъ 10 душъ членове по право, 36 изборни членове и 18 членове, назначени отъ генералъ-губернатора. Доста мѫки се положиха, додѣто се намали числото на назначенитѣ членове отъ 18 на 10 (чл. 69, 71 и 74 отъ Орган. уставъ);

А Постоянниятъ комитетъ? Споредъ споменатия по-горѣ първоначаленъ проектъ на Органическия уставъ, прѣдставенъ отъ турскитѣ комисари, за Източна Румелия се прѣдвиждаха не Областно събрание, а Главенъ (окрѫженъ), съвѣтъ — Conseil général — и една постоянна комисия съ функции горѣ-долу подобни на ония на нашитѣ костонни комисии. Като се натовариха да изработятъ отдѣла за народнито прѣдставителство, английскитѣ комисари усвоиха идеята за постоянната комисия, като я нарекоха въ своя проектъ постояненъ комитетъ. Споредъ тоя проектъ на англичанитѣ (протоколъ № 30), съставътъ на Постоянния комитетъ се опрѣдѣляше на 11, четирма отъ които се избираха отъ членоветѣ по право, а останалитѣ седмина отъ членоветѣ непринадлежащи на категорията на членоветѣ по право. За да се избѣгне такава скандална привилегия на членоветѣ по право, рускитѣ комисари, подиръ опорита борба, се принудиха най-послѣ да приематъ, редовнитѣ членове на Постоянния комитетъ да бѫдатъ 10 и въ гласоподавателнитѣ бюлетини да се вписватъ само шесть имена, замѣняващитѣ да бѫдатъ трима и да се вписватъ само двѣ имена, за да могатъ да се избиратъ поне петь души отъ малцинствата (чл. 104 отъ Орган. уставъ). И въ отношение на правата на Постоянния комитегъ сполуката бѣ грамадна. Отъ една Посто-

---

[1]) Протоколъ № 10 на европейската комисия, Синя книга, Turkeu, № 9, 1879 и Тая сини книги (томъ I и II) както и Синитѣ книги Turkey № 18. 1889. и Turueu № 5 1880, сълържатъ протоколитѣ на казаната комисия, та нѣма да ли споменувамъ вече. Всички тия Сини книги, заедно съ много други, бѣха подарени лордъ Гранвилъ на постоянния комитетъ, а сега се намиратъ въ библиотеката на народното Събрание,

янна комисия, натоварена да бди върху изпълнението на рѣшенията на Областното събрание и да му докладва върху тѣхъ и върху бюджета, както прѣдлагаха турцитѣ, Постояннията комитетъ стана едно тѣло, до което генералъ-губернаторътъ трѣбваше да се допитва за всичко, което надминаваше изпълнението на законитѣ; което съ него между сесиитѣ правѣше и закони, наречени публично-административни правилници; което имаше право да контролира всички чиновници и да ги дава подъ сѫдъ; и което най-послѣ отваряще допълнителни кредити, когато се докажеше, че вписанитѣ въ бюджета суми сѫ недостатъчни. (Чл. 50, 51, 55, 107 и пр.).

Фесъ или калпакъ? Тоя въпросъ, тъй съврѣмененъ въ 1904 за реформираната жандармерия на Македония, бѣ капиталенъ и за Източна Румелия въ 1879. И той се рѣши въ полза на калпака, благодарение пакъ на шума, вдигнатъ отъ насъ и на настояването на руситѣ. На стр. 1043 отъ Синята книга, Turkey, № 9 (II) се намира писмото отъ 14 май 1879 на посланника Лейардъ до лордъ Солзбери, съ което му се съобщава, че подиръ настояването на генералъ Столипина да не влиза въ Източна Румелия съ фесъ, генералъ-губернаторътъ, князъ Алеко Богориди, рѣшилъ да надене калпака. Въпрѣки това рѣшение обаче, той тръгна отъ Цариградъ за Пловдивъ съ фесъ. Но секретарьтъ на генералъ Столипина го прѣсрѣщна по желѣзницата и му заяви категорически, че Генералътъ не отговаря за послѣдствията, ако влѣзе въ Пловдивъ съ фесъ, И Богориди се принуди да извади отъ багажа си по-отрано приготвения калпакъ съ червено дъно и да влѣзе съ него въ столицата на Южна България. (Синя книга, Turkey. № 9, 1879, стр. 1041).

Едва пристигналъ въ нея, князъ Богориди праща при членоветѣ на Европейската комисия своя главенъ секретарь, покойния Гаврилъ Кръстевичъ, за да ги пита, дали при прочитането на фермана за неговото назначение като генералъ губернаторъ да се вдигне турското знаме или не. Кръстевичъ прибавя, че ако се вдигне и станатъ бъркотии, то и Богориди и той ще си дадатъ оставкитѣ. Комисията се събира и рѣшава да остави губернатора свободенъ да вдигне или не знамето. И той не го вдига. (Сѫщата Синя книга, стр. 1044).

Колкото за отказването на султана да прати гарнизони въ Балкана, тая главна цѣль на дипломатическата мисия, която източнорумелийскитѣ българи повѣриха на

покойния д-ръ Янколовъ и на мене прѣзъ пролѣтьта на 1879, азъ говорихъ за него, когато описахъ казаната ни мисия по европейскитѣ дворове. За сега ще подчертая само факта, че това неизпращане на турски гарнизони на границата между княжество България и Източна Румелия бѣ най-голѣмата сполука на източно румелийскитѣ българи. Съ турски гарнизони отъ Черно море до Вакарелъ, съединението на 1885 не можеше да стане безъ сблъскване съ тѣхъ, което сблъскване непрѣмѣнно щѣше да докара и война съ Турция. А кой може да каже, какъвъ щѣше да бжде изходътъ на такава една война, особено при настроението на тогавашна официална Сърбия?

Всички тия тревожни въпроси бѣха се отколѣ разрѣшили, духоветѣ се бѣха значително успокоили, когато Източна Румелия пристжпи къмъ изборитѣ за първото Областно събрание. При тия избори, станали на 7 октомври 1879 и продължени, за нѣкои околии, подиръ недѣля, излѣзоха изъ урнитѣ, при немалкото очудване на ония лековѣрни чужденци, които бѣха повѣрвали турци и гърци за населението на Източна Румелия, 32 българи прѣдставители и само 4 небългари. Консулитѣ се обезпокоиха. И генералъ-губернаторътъ, който, при назначението на чиновницитѣ, се бѣ строго и добросъвѣстно държалъ о принципа, че българитѣ, като най многобройни, трѣбваше и най-многобройно да се прѣдставляватъ въ управлението' повлиянъ отъ това безпокойствие на чуждитѣ прѣдставители, при избора на назначаванитѣ отъ него членове, не се поведе по правилото на съразмѣрностьта. Той трѣбваше да назначи тия десеть члена измежду ученитѣ, измежду търговцитѣ и земледѣлцитѣ и измежду чиновницитѣ. И той назначи единъ ученъ и двама чиновници българи, а трима учени, трима търговци и земледѣлци и единъ чиновникъ. всичко седмина, другородци.

И подиръ това назначение, съ десетьтѣ членове по право (мюфтията, началницитѣ на петьтѣ християнски общини, главниятъ раввинъ, прѣдседательтъ на Върховния Касационенъ сждъ, прѣдседательтъ на Върховния административенъ сждъ и главниятъ контролеръ на финанситѣ) и 36-тѣ изборни членове въ първото Областно събрание на Източна Румелия влѣзоха 40 душъ българи, 6 турци, 5 гърци, 2 арменци, 2 евреи и единъ италиянецъ (духовниятъ началникъ ня българокатолицитѣ).[1])

---

[1]) Ето и имената на всичкитѣ членове: I. *Българи*: Хр. Астарджиевъ, Г. Беневъ, Н. Т. Бояджиевъ, К. Величковъ, И. Воденчаровъ,

Тъй съставената първа южно-българска камара се отвори на 22 октомври 1879. И церемонията на това отваряне, както и рѣчьта на приврѣменния прѣдседатель — рѣчь, която не е помѣстена въ напечатанитѣ въ 1889 г. дневници на Областното събрание — сж тъй интересни, че азъ си позволявамъ да приведа тукъ онова, що бѣхъ писалъ по тѣхъ въ в. *Марица* отъ 23 октомври 1879 Ето това мое описание:

„Вчера, на 22 того, по пладне, се отвори първата сесия на първото Областно събрание на Източна Румелия. Часа на дванадесеть безъ петь минути Н. Сиятелство Генералъ-Губернаторътъ тръгна пѣшъ, прѣзъ два реда вой-

---

д-ръ Вълковичъ, Ив. П. Герджиковъ, Ив. Ев. Гешовъ, Ив. Ст. Гешовъ, Г. Груевъ, П. Димитровъ, П. Енчевъ, Хр. Златаровъ, М. Икономовъ, Г. Калчевъ, Г. Караджовъ, Иозо Карапировъ, Т. Кесяковъ, Ненчо Кръстевъ, М. Ив. Маджаровъ, Я. Д. Матакиевъ, д-ръ Мачевъ, Д. Милковски, д-ръ Мирковичъ, Ив. Найденовъ, Д. Наумовъ, митрополитъ Панаретъ, Д. Папазоглу, д-ръ Планински, К. Пѣевъ, Ив. Саллабашевъ, Д. Стамболовъ, д-ръ Стамболски, д-ръ Странски, попъ-Георги Тилевъ. Г. Х. Тиневъ, А. Топракчиевъ, д-ръ Хакановъ, д-ръ Янколовъ и Д. Юруковъ. II. *Другородци*: Д. Аргириади, М. Аргириади, К. Ахланлж, д-ръ Владосъ, Ибрахимъ Ионтовъ, Исмаилъ Хакж ефенди, Исмаилъ Зюхди, Х. Исмаилъ бей, митрополитъ Неофитъ, Папазиянъ, Рафаилъ Моизъ равинътъ. Реджебъ ага, Хафузъ Халилъ, Манукъ Хинтлианъ, Епископъ Рейноди и Шехъ ефенди. Въ описанието на отварянето на Областното събрание, което понататъкъ се цитира отъ в. *Марица*, е казано, че има само 5 душъ турци, защото станимашкиятъ депутатъ Исмаилъ ефенди не бѣ още избранъ. Прѣзъ първата сесия на събранието Върховниятъ сждъ, който въ Източна Румелия провѣряваше правилностьта на изборитѣ, касира г. г. д-ръ Мачевъ и М. Икономовъ и намѣсто тѣхъ се избраха други. Отъ горѣизброенитѣ депутати българскиятъ митрополитъ Панаретъ, гръцкиятъ Неофитъ, епископъ Рейноди, протестантскиятъ духовенъ началникъ Н. Т. Бояжиевъ, мюфтията Хафузъ Халилъ, арменскиятъ духовенъ началникъ Папазиянъ, еврейскиятъ равинъ Рафаелъ Моизъ, прѣдседательтъ на Върховния сждъ Ненчо Кръстевъ, прѣдседательтъ на Върховния административенъ сждъ Георги Груевъ и главниятъ контролеръ Георги Беневъ бѣха членове по право; Шехъ ефенди, д-ръ Мирковичъ, д-ръ Владосъ, бургаскиятъ наибинъ Исмаилъ Зюхди (като учени), Ибрахимъ Ионтовъ, Манукъ Хинтлиянъ, К. Ахланлж (като търговци или земледѣлци), хаджи Исмаилъ бей, Иозо Карапировъ и Иванъ Найденовъ (като чиновници) бѣха членове назначени отъ генералъ-губернатора. Останалитѣ бѣха депутати избрани отъ населението. За тия послѣднитѣ английскиятъ консулъ въ Пловдивъ, г. Мичелъ, съ рапорта си до лордъ Солзбери отъ 3/15 ноември 1879 г. съобщава, че тѣ правили голѣма честь на източно-румелийскитѣ българи, тъй като повечето били лица съ извѣстно образование. Списъкътъ на всички членове вкупъ не се намира нито въ дневницитѣ, нито въ тогавашнитѣ вѣстници, затова го давамъ тука.

ска отъ двореца си, и придруженъ отъ генерала Стрекера и всичкитѣ ни други високи офицери, стигна прѣдъ Областното Събрание. Тукъ той се посрѣщна отъ музиката, която засвири. и отъ директоритѣ, които го приеха на вратата... Щомъ Н. Сиятелство Генералъ Губернаторътъ влѣзе въ стаята на заседанията, едно гръмогласно *ура* екна отъ всичкитѣ депутати. Князътъ се качи на прѣдседателското мѣсто, а отъ двѣтѣ страни на бюрото се намѣстиха офицеритѣ, които го бѣха придружили. Трибуната на консулското тѣло се бѣше вече напълнила отъ консулитѣ, които бѣха всички дошли въ униформи, а трибуната на директоритѣ и публиката, съ добрѣ облѣчени госпожи и госпожици, които придаваха особенъ блѣсъкъ на Събранието. На прѣдседателското мѣсто при Н. Сиятелство бѣше се спрѣлъ и Г. Груевъ, директоръ на просвѣщеннето, който прочете словото на князя най-напрѣдъ на български, а послѣ на турски и на гръцки. Гръмогласни ржкоплѣскания посрѣщнаха българското слово, когато гробно мълчание послѣдва прочитането на турския и гръцки прѣводи — нѣщо, което не е за чудене, защото отъ петдесеть и шестьтѣ члена има само петь турци, петь гърци, двама арменци, двама евреи, единъ италиянецъ (католишки епископъ), а останалитѣ сж всички българа. Слѣдъ прочитането и на гръцкия прѣводъ Н. Сиятелство позрави Събранието и си излѣзе, съпроводенъ, както и при влизането си, съ гръмогласни *ура!*

„Послѣ излизането на генералъ-губернатора, Н. В. Прѣосвещенство пловдивскиятъ г. Панаретъ се качи на трибуната и прѣдложи, съгласно съ органическия уставъ, за приврѣмененъ прѣдседатель най-стария по възрасть членъ на Събранието, Н. Прѣосвещенство католишкия епископъ г. Франческа Рейноди, а за секретари — наймладитѣ изъ членоветѣ, г. г. Величковъ и Калчовъ. Събранието единогласно и съ ржкоплѣскания прие тия прѣдложения. и Н. Прѣосвѣщенство, г. Рейноди, като се качи на прѣдседателското седалище, произнесе слѣдующето слово:

„Благодарение Господу, почитаеми депутати, благодарение Господу, че ме е съхранилъ до този часъ, та да имамъ прѣвъзходното благополучие, прѣди да свърша живота си, на който три четвърти съмъ прѣминалъ между васъ, да видя тозъ честитъ день. Но трѣбва днесъ да Ви рѣча публично, че съмъ ги прѣкаралъ въ едно непрѣстанно и приятно благогласие съ всички васъ.

„Да, днесъ честитъ и благополученъ съмъ да прѣдседателствувамъ, споредъ годинитѣ си, самъ първото Областно събрание на освободената ни страна, Източна Румелия.

„Надѣвамъ се, почитаеми прѣдставители, че това Събрание ще отвори една нова ера отъ искренни добрини за всичкитѣ туземци, които праведно се уповаватъ на голѣмото благоразумие и мѫдрость на ония, които съставляватъ това почитаемо събрание.

„Нека, прочее, благоволи Всемогущиятъ Богъ, да излива върху членоветѣ на събранието неговитѣ божественни видѣлини, та да бѫдете толкозъ благотворци за въ новото благоденствие на нашата честита областъ.

„Понеже, по честития случай на отварянето на Областното събрание е днесъ тържественъ народенъ праздникъ, днешното събрание се заключава съ това.

„Утрѣ, часътъ на 12 по европейски, ще има редовно заседание".

Събранието единогласно прие това послѣдно прѣдложение и откакъ обикновениятъ протоколъ за отварянето на Събранието се написа на български отъ секретаритѣ и подписа отъ всички присѫтствуващи членове, засѣданието се вдигна, и събранието се отложи за днесъ, часа на 12 по европейски".

Епископъ Рейноди прочете рѣчьта си не на тритѣ езика, на които бѣ прочетено словото на генералъ-губернатора, а само на български. Едничъкъ западенъ европеецъ, попадналъ въ камарата на Южна България, той владѣеше езика на мнозинството на тая областъ, и никой отъ малцинството не се осмѣли да поиска отъ него да говори на турски или гръцки. Той прѣдседателствува, додѣто се свърши гласуването на вѫтрѣшния правилникъ на Събранието. И когато тоя правилникъ се прие и окончателното бюро, въ съставъ Ив. Ев. Гешовъ, прѣдседатель, д-ръ Стамболски и д-ръ Странски, подпрѣседатели, и Ив. Ст. Гешовъ и Ив. Салабашевъ, секретари, се избра, побѣдата на българския елементъ и възтържествуването на българската рѣчь въ източно-румелийската камара бѣха вече извоювани. И дѣйствително, нѣкои гърци депутати бѣха поискали проектътъ за вѫтрѣшния правилникъ да имъ се раздаде, както прѣдписвалъ Органическия уставъ, и на гръцки и турски. Но тѣмъ се отговори (Дневникъ III), че (I) споредъ тоя уставъ всѣкой е свободенъ да говори и прави прѣдложения на своя езикъ, и

понеже членоветѣ на комисията, избрани да изработи казания проектъ, сж българи, то тѣ сж волни да прѣдставятъ проекта само на български и че (2) Органическиятъ уставъ прѣдписва само законитѣ и правилницитѣ на генералъ-губернатора и на директоритѣ да се обнародватъ и на тритѣ езика, а не и проектитѣ на Областното събрание. Тоя сждбоносенъ въпросъ, туренъ на гласоподаване, се рѣши въ полза на българската теза, тъй като противъ нея гласуваха само петь душъ и двама се въздържаха. Турцитѣ не се повлияха отъ гърцитѣ при гласуването. Още при тоя първъ вотъ на Областното събрание тѣ се отличиха съ онова благоразумно вървене подиръ властьта и мнозинството, отъ което тѣ не се отклониха въ Сѣверна и Южна България, съ незначителни изключения, и до день днешенъ. Очевидно ние нѣмаше защо да се боимъ отъ тѣхъ и при другитѣ сражения за народно прѣдимство, каквото, напримѣръ, бѣше изборътъ на Постоянния комитетъ.

Тоя изборъ се поиска отъ генералъ-губернатора съ писмо, прочетено въ заседанието отъ 5 дек. 1879 и, по прѣдложение на д-ръ Хаканова, се тури на дневенъ редъ за заседанието отъ 10 сжщия мѣсецъ. Ние почнахме да се готвимъ за него. Не че имаше защо да се безпокоимъ. Ако нашитѣ 40 души депутати се раздѣлѣха на двѣ групи и 20-тѣ гласуваха за 6 душъ, а другитѣ 20 за други 6, ние сигурно щѣхме да изберемъ само българия, дори и ако 16-тѣ души другородци се съгласѣха да гласуватъ всички — което не бѣ вѣроятно, прѣдъ видъ на поддатливостьта на турци, евреи и арменци за свои кандидати. Въпросътъ, слѣдователно, бѣше, не дали *можехме*, а дали *трѣбваше* да изберемъ само българи. Не липсваха и между нашитѣ директори — източно-румелийскитѣ министри — и между чуждестраннитѣ прѣдставители изпитани патриоти или искренни доброжелатели, които ни съвѣтваха да не бждемъ непримирими, да не се показваме крайни, а да дадемъ доказателства на зрѣлость, умѣреность и тактъ, като гласуваме и за нѣкои небългари. Като прѣдседатель на Областното събрание, азъ бѣхъ избранъ за проводникъ на тия съвѣти. Тогавашниятъ руски генераленъ консулъ въ Пловдивъ, покойниятъ князъ Церетелевъ, който ни принесе незабравими услуги и при турскитѣ кланета на 1876, като управляющъ руското вицеконсулство въ Пловдивъ, и прѣзъ войната, като доброволецъ, и подиръ нея, като втори руски прѣдставитель въ комисията по изработването на органиче-

ския уставъ (първиятъ бѣ полк. Шепелевъ), се бѣ увлѣкълъ и той отъ течението въ консулскитѣ кржгове въ полза на една политика на неоправдано великодушие и много настоя прѣдъ мене и чрѣзъ мене да не избираме само българи. Но азъ отъ началото още си бѣхъ съставалъ друго мнѣние, което изложихъ и нему и на други устно. А за да настроя и общественото мнѣние въ сжщия смисълъ, помѣстихъ въ в *Марица* отъ 7 дек. една уводна статия, въ която, като говорѣхъ за българитѣ членове на областното събрание, казахъ между другото и слѣдното:

„Дали тѣ (българскитѣ депутати), откакъ взематъ прѣдъ видъ всички важни народни интереси, които ще се повѣрятъ на Постояния комитетъ, могатъ, безъ ущърбъ на тия народни интереси, да се покажатъ великодушни къмъ другитѣ елементи, прѣдставени въ Областното събрание, ние оставяме тѣмъ да рѣшать. Отъ своя страна ние само това ще забѣлѣжимъ, че нашитѣ депутати трѣбва да погледнатъ на тоя прѣдметъ отъ чистонародна точка на зрѣние.. *Тѣ не трѣбва да заборавятъ, че не сж правителство, че не сж чиновници, назначени отъ главния управитель и одобрени отъ Портата,* та да сж *длъжни да се грижатъ не само за болшинството на тая областъ, а и за меншествата;* тѣ сж прѣдставители, които дължатъ своя изборъ, своето почетно и високо назначение, изключително на българитѣ на тая областъ. Избирателитѣ иматъ право да очакватъ отъ своитѣ избрани не сантиментална политика, но дѣла, които да отговарятъ на довѣрието, съ което тѣ ги почетоха, да сж съгласни съ интереситѣ и стремленията, защитата на които имъ тѣ повѣриха. Ние разбираме едно правителство, което не дължи своето сжществуване прѣмо на изразената воля на народнитѣ депутати, да бжде донѣйдѣ отстжпчиво къмъ меншествата въ страната, която то управява; но нийдѣ не сме чули изборното болшинство въ една камара да натоварва съ защитата на най-милитѣ интереси на избирателитѣ му хора отъ меншествата, хора, които иматъ други интереси и гонятъ други цѣли. Политиката нѣма утроба, казватъ французитѣ; и ние мислимъ, че и най-умѣрениятъ европеецъ ще признае, че примѣрътъ, които ни даде Европа въ Берлинския конгресъ, като ни раздѣли отъ братята ни и въврѣ часть отъ насъ пакъ подъ едно осждено робство, не е отъ естество да развие у насъ ония чуства на самоотвържение, които биха ни накарали да изберемъ, и противъ народнитѣ си интереси, *чужди* хора за Постояния комитетъ на тая областъ, която е и ще бжде всѣкога *наша*“.

Два деня подиръ появяването на тая статия, на 9 декември вечерьта, се свикаха на частно заседание въ митрополията българитѣ членове на Областното събрание и слѣдъ дълго разискване, подиръ като единодушно се одобри мнѣнието, че не трѣба да избираме за редовни членове на Постоянния комитетъ освѣнъ българи, а за замѣняващи членове само да туримъ единъ турчинъ и единъ арменецъ, ние опрѣдѣлихме кандидатитѣ и назначихме комисия, която да приготви бюлетинитѣ за слѣдното заседание. На утрѣто, 10 дек., изборътъ на комитета се извърши и, както можеше да се прѣдполага, при тоя изборъ мнозина и отъ другородцитѣ гласуваха за нѣкои отъ нашитѣ. И дѣйствително, ето какъ дневникъ XXVI на Събранието отъ 10 декември 1879 описва тоя изборъ:

„Прѣдсѣдательтъ съобщава, че първиятъ въпросъ на дневния редъ е избирането на Постоянния комитетъ и прочита членоветѣ на вжтр. правилникъ, които се отнасятъ до тоя изборъ. Събранието приема, по прѣдложението на Г. Златарева, 10 минути отпускъ за размишление върху лицата, които да се изберятъ. Слѣдъ отпуска, депутатитѣ поднисатъ на бюрото избирателнитѣ си записки и назначаватъ д-ръ Владесъ да провѣрява заедно съ квесторитѣ записването на гласоветѣ.

„Резултатътъ на избирането е слѣдующиятъ:

„Отъ 52 присжствуващи 49 гласуватъ, а 3 се въздържатъ. Иматъ най много гласове и сж избрани: Карапировъ (българо католикъ) 26, Ив. Ев. Гешовъ 24, д-ръ Янколовъ 23, д-ръ Стамболски, д-ръ Странски, Саллабашевъ и свещ. Тилевъ по 22, Величковъ 20, Воденчаровъ 17 и Маджаровъ 15"

А за замѣняващи членове гласуваха 44, въздържаха се 5. Избраха се Шехъ ефенди съ 29 гласа, Пѣевъ съ 14 и Хинтлиянъ съ 7 гласа.

Изборътъ на Постоянния комитетъ бѣ вѣнецътъ на горѣспоменатитѣ побѣди на източна-румелийскитѣ българи, логическото послѣдствие отъ грамадното имъ надмощие въ Областното събрание. Съ него тѣ довършиха своето дѣло. Мирно и безкръвно тѣ окончателно завладѣха Източна-Румелия и ѝ приготвиха онова бързо политическо самоубийство, което доказа на свѣта, че „не се гаси туй, що не гасне" и не се дѣли онуй, що не е дѣлимо.

Съдържание.

Цѣна 1 левъ.

1
№ 1964
X. 296

DR
85
.5
G4A2

Geshov, Ivan Evstratiev
Spomeni iz godini na borbi
i pobi͡edi

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY